

128
7
अथ

अलंकार चान्द्रिका
(कुवलयानन्द टीका प्रारंभः)

अलंकार चान्द्रिका (कुवलयानन्द व्याख्या)

श्रीमत्सद्गुरु पारम्य वैद्यनाथसूरिविरचिते

द्वितीयः

Alankar chandrika

श्रीमहागणपतये नमः ॥ श्रीशारदायै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीवेङ्कटेशाय नमः ॥ ॥ श्रीरामाय नमः ॥ श्रीरत्नाय
 अनुचित्य महालक्ष्मी हरि लोचन चंद्रिका ॥ कुर्वे कुवलयानंद सदलंकार चंद्रिका ॥ १ ॥ चिकीर्षिता विष्णु सिद्धये इष्ट देवतांस्तोति
 ॥ अमरीति ॥ अत्र चरणमेव पंकजमिति मयूरं स कादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः ॥ चरणे आरोधमाणस्य पंक
 जस्यारोपविषयचरणात्मात्मापरिणतिं विनादुरितदुरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात् ॥ परिणामः ॥ क्रियार्थश्चेद्विषयीविषय
 त्मनेति तल्लक्षणात् ॥ नचपंकजमिव चरणमिति पूर्वपदार्थप्रधान उपमितसमासेरवारित्विति शंका ॥ अमरीणां कवरी
 सारस्य केशपाशस्य संबन्धिनासौ गंध्यलोभात्तत्संस्पृष्टायां अमरीतया मुखरी कृतमिति विशेषणस्यानुगण्याभावा
 त् ॥ तस्य पंकजगतत्वेनैव प्रसिद्धेति ॥ एतद्विशेषणावगते नचपादपतनेनासि व्यज्यमाना गौरी विषया करंगनारति
 कविगतां पुष्पातीति प्रेयो लंकारो बोध्यः ॥ परस्परं प्रति प्रांचौ पुरातनौ तजायापती अर्थादुमामहे श्वरौ स्तुमः किं भूते
 प्रपंचस्य जीववर्गस्य मातापितरूपौ निरुपाधिकृपाश्रयत्वाधितोपदेष्टुं ॥ त्वां च ॥ तथा परस्परसंबन्धित्यास्तपः संप
 तेऽफलवदाचरितं परस्य स्वरूपं ययोस्तौ ॥ अत्र परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहारसर्वनामोद्भवा
 च्यइति वार्तिकेन द्विर्लक्ष्ये असमाससंज्ञायां पूर्वपदस्य सप्तम्यस्य पूर्वपदस्य इत्यनेन सुपध्वनिदेशे च परस्परशब्दव्युत्पत्तेः ॥

प

स

त

पार्वती तपः ॥ समृद्धिफलायितः ॥ परमेश्वरः ॥ परमेश्वरतपः ॥ संपत्फलायिता च पार्वतीत्यर्थो लभ्यते ॥ तपः संपत्तेऽफलं निरति
 शयानिदं इति तदुपमया परस्परं परमप्रेमास्पदत्वलक्षणा ॥ अंगारो व्यज्यमानः ॥ सौभाग्यातिशयं जनमुखेन शिवयोर्साव
 प्रकंषेयं वस्यतीति सहृदये रोकः ॥ लनीयं मातापितरौ धनिरूपा काश्यामुक्तोपमयोऽसंस्पृष्टः ॥ परस्परं चोपमयोऽफल
 यितेत्येकवाचकानुप्रेषणलक्षणा ॥ संकरइति द्विक ॥ संप्रति प्रतिपादयिषितानामलंकाराणां व्युत्पत्तेः ॥ स्वतोपुरुषार्थतया
 फलत्वायोगात् सारसा स्वादौपयिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतां प्रकृतयं प्रवृत्तये ॥ सूचयितुं गंगारसाधिदेवते श्रीकृष्णे प्र
 तिरसा स्वादनं प्रार्थयते ॥ उद्धाद्येति ॥ समुकुंदो मे मत्तं शश्वद्वंशश्च्यति कंसको वरणतया सदा प्रेशमानं श्रेयो विगलितं व
 द्यांतरमानं देरसो वे स इति श्रुतेरसपदा मध्येयं दिशतु ददाति त्वर्थः ॥ यथा श्रुते मुक्तिप्रार्थनायाः प्रकृते संगत्यापते ॥ सक
 यो धर्ममहामहिमपुण्यशालिनि नरिदादिमुनिभिर्योगकुलया योगकौशलेन हृदया बुद्धि उदरोरसो मध्यवर्तिना हृद
 यपुंढरीकस्य कौशं मुकुलं अधोमुखतया विद्यमानं उद्धाद्ये क आणा यामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा विराट्बहुकालं यथास
 चियथेष्टं गृह्यमाणो पिरामकृष्णायामिमनमूर्तिर्ध्यानगोचरी क्रियमाणोऽपि परितः पूर्णरूपमस्य तथासूतोऽपरि
 न्नब्रह्मरूपः ॥ अविर्तं निरंतरमुक्तिदशायां स्फुरति प्रकाशतइति विरोधालंकारः ॥ औपासनिकरूपस्य कल्पितत्वे
 न च तत्परिहारः ॥ अथवा योगिभिरुपाचित्यस्वरूप इति महात्म्यातिशयवर्णनं ॥ अत्र योगिगणसंगवद्विषयकरोति

प

य

पि

र

ना

का

॥२॥

अनुप्रासोप
मादिषु

७ ननिष्ठचमकृतिजनकतायाविषयितयाशब्दार्थयोरवच्छेदकत्वेनेतिमोक्षना ७। अर्थलंकारेषु २
तयोः अनुप्रासादिमाशब्दः वाच्यः चंद्रोपमादिविशिष्टमर्यादिवर्धितयोः विशेषणानि ७। तन्निष्ठा तादृशार्थनिष्ठायावच्छेदकता ७
सावस्थकविगततत्प्रत्यगतयाध्रियोलंकारमुकुटपदश्लेषमूलध्वनिविशेषापमाध्वनिष्वेकीर्षितस्यगुंथस्यप्र
योजनामिधयेप्रदर्शयति। अलंकारध्वनि। एतच्चोभयावधि। अलंकारेषु ७। मादिषु विषयेवालानामद्युत्पन्नानांते
अवगाहनस्यद्युत्पत्तेः सिध्यत्यर्थः ४। तेषांयेलक्ष्यलक्षणेतयोः संयुहइतिभित्त्यसापेक्षत्वासमासेः। लक्ष्यमुदा
हरणं। अलंकारचरसादिभिः ७। नयंग्यसिन्नत्वसतिशब्दार्थान्यतरतिष्ठयाविषयितासंबधा
वृद्धिनाचमकृतिजनकतावच्छेदकतातदवच्छेदकत्वं अनुप्रासादिविशिष्टशब्दानादुपमादिविशिष्टा
र्थज्ञानाच्चमकारोदयान्तैषुलक्षणसमन्वयः ४। शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमकृतिजनकतायाविषयितयावच्छेद
कत्वेनेतद्विशेषणीसूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकत्वात्। रसवदाद्यलंकारसंयुहायुग्योपमादिवरकतवच्छेद
पायचक्षेदद्वयगर्भस्त्वत्येतेपादाने। परकीयगुंथापहारशंका निरासायाहायेषामिति। येषामलंकाराणां
चंद्रालोके। चंद्रालोकारयुग्ये। तएवेत्यनंतरं लिख्यतइतिशेषः ४। तत्रलिखितानामपिकेषांचिदलेखनात्
यइत्युक्ते ॥ यथानंतरंश्लोकस्योत्तरार्धे। तत्रैवंदृश्यते ॥ हृदयेरेवलोकोरुचैस्तन्वांगीस्तनयोरिवेति। स्वयंत्वं ॥२॥
देवविरचितमिति। एवंचतदीयत्वेनकथनादाशंका निरासः ४। संप्रत्यर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु बहुलाले
७ ननिष्ठचमकृतिजनकतावच्छेदकता तस्यां अवच्छेदकत्वादि सार्थः ७

॥३॥

लो
वि
ध

ल

न

न ले

न

वंस्वर्गगावगाहनमिवशब्दश्चेत्यर्थे मयं ये धात्वर्थस्य समाना धर्मोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं । तदाश्रयत्वस्य समो धर्मत्वेन
 स्य तथात्वर्थो धित्योपात्तत्वेन विरोधाभावात् । तथा सति तत्रैव कुतो न सादृश्यान्वय इति चेन्न । धात्वर्थनिष्ठविशेष्य
 तानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शब्दबोधविशेष्यतया भिन्नार्थपरिच्छिन्ने हेतुत्वात् । न च निष्पातार्थसिन्नवृत्तित्वेन प्र
 कारताविशेषणीयेति वाच्यं । यतो न पश्यतीत्यादौ धर्तृनिष्ठाभावस्य कर्मतासंसर्गेण दर्शने न्वयापत्तेः । यदि तु धात्व
 र्थपितात्पर्यवशात् सादृश्यान्वयो नुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबन्धेनान्वयबु
 धिप्रतिनञ्ज न्योपरिच्छिन्ने प्रतिबंधकमात्रं परिकल्प्य यतो न पश्यतीत्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधानिराकरीणीय इति दि
 कु ॥ ॥ एवमरविंदमिव संदरं वदनमित्यादाव रविंदानिरूपितसादृश्यप्रयोजकतासंसर्गेण संदरपदार्थैक
 देशेपि संदरत्वे अनुभवबलादन्वयस्तद्विपर्ययवासे देन कुरवादे ॥ इत्थं चारविंदानिरूपितसादृश्यप्रयोज
 कसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः । अरविंदसंदरमिति समासे त्वरविंदविंदपदेन अरविंदनिरूपितसा
 दृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते । तच्च संदेन पदार्थैकदेशे सौंदर्ये चेति । एवं चारविंदमनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौ
 दर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयविंदानिरूपितसादृश्यवद्वदनमिति बोधः । सादृश्यस्य निष्पातार्थतया भेदेन
 एकदेशान्वयायोगादरविंदपदमेव लक्षणया सर्वार्थबोधकं । संदरपदे तु तात्पर्यवद्देहके मिलेके । अरविंदमिव वदनमित्यत्र अरविंदमि

रविंदमिव वदनमित्यत्र अरविंदमि
 रविंदमिव वदनमित्यत्र अरविंदमि

र
धर्म

नामार्थान्वयबाधकाभावात् । अरविंदमिव मातीत्यत्र मातेर्ज्ञानार्थत्वे अरविंदपदस्य अरविंदनिरूपितसादृश्य
 प्रकारकज्ञानविषयलक्षणा । तस्य चाभेदेन मुरवादावात्त्वयुः शेषे तात्पर्यग्राहकं पूर्वोक्तदिशा सादृश्यस्यैव प्रका
 रिततासंसर्गेण धात्वर्थान्वयः । अत्रैव सौंदर्येणोक्तिर्धर्मोपादाने तृतीया र्थस्य प्रयोजकत्वस्य सादृश्यस्यैव यासौ
 दर्यप्रयोजकं । अरविंदानिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषय इति बोधः ॥ आद्यकल्पे तु अरविंदपदमेव सर्व
 र्थबोधकमिति तात्पर्यं । आह क मिति ध्येयं । इयं च सादृश्यस्य पदार्थोत्तरत्वमते शब्दबोधरीतिरूपदर्शिता ॥
 तस्य समानुरूपत्वे तु चंद्र इव मुखमित्यादौ चंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति बोधः । अत्रैवाल्हादकमिति समानध
 र्मोपादाने इवार्थस्य धर्मस्याल्हादकत्वे पदार्थैकदेशे न्वयः । तदसहिष्णुतायां तु चंद्रनिष्ठात्वात् कत्ववति आल्हा
 दकपदस्य लक्षणा चंद्रादिपदं तात्पर्यग्राहकं । चंद्रसदृशमित्यत्राथैकदेशे सादृश्ये चंद्रान्वयः संबधिकत्वात् स
 दृशपदं वा चंद्रसादृश्यविशिष्टलक्षणा । अत्रैवाल्हादकत्वेनेत्युक्तावसेदस्मृतीयार्थस्तस्य च सदृशपदार्थैकदे
 शधर्मे न्वयस्तथा चाल्हादकत्वाभिन्नचंद्रवृत्तिधर्मवदाभिन्नं मुखमिति बोधः । सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमि
 ति तात्पर्यग्राहकमित्येवं विधा अन्वयसरणिश्रेणयस्तत्र तत्र च व्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेया इत्येकं लं प्रसक्ता त्य

आ

॥४॥

ति

सिद्ध

ष

गंगा

रूप

नुप्रसक्तपरिचितनेन। पूर्णोपमेतीत्यनेतरमालंकारैकैरिति पूर्णायाम्। तत्त्वं च विशेषत उपान्तशब्दशक्तिप्रतिपादितो
 पमानोपमेयकत्वे विशेषतः शब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे च सति विशेषणम्। उपमेयमपि नैव निरुद्धं शब्दगम्यत्वात् स्व
 पदमुपमापरं नुपमानलुपमायामपिलक्षणयोपमानप्रसूतेस्तद्वारणां र कीति। उपमेयत्वोपायांस्मरवध
 यंतीत्यादौ वात्मनोपमेयस्याध्याहतेनात्मनामिति शब्देन बोधनादुपातेति शब्दविशेषणम्। एवमपि तन्वीत्यने
 ननात्रोपमेयस्याध्याहते काव्यस्य सदृशं न दृश्यत इत्येवं विधायानुपमायां मुपमानस्य सदृशपदोपात्तत्वा
 द्विशेषत इति। उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः। धर्मलुपमायामप्युपमावाचकेन सामान्यतो धर्मस्योपा
 तत्वा द्विशेषत इति उपमाप्रयोजकत्वावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः। वाचलुपमायामपिलक्षणयोपमानादिपदेनो
 पमावगमात्तद्वारणाय विशेषतः स्वनिरुद्धेति। उपमायांचनिरुद्ध इव दूयया शब्दा इत्यादिभिरुक्तोक्ति संयुक्ता
 इवादि। अत्र निपातस्यैवादेरुधिरणक्रियाप्रत्यकरणमन्यथा शरैरुस्त्रैरिवोदीच्यानुधरिष्यन् रसानिबे
 वेत्यादावुस्त्रादिपदोत्तरतृतीयादिसंगतिः। उस्त्रादिरुधरणो क्रियाप्रत्यकरणत्वात्। इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करण
 भूतशरविशेषणत्वात्। वाचाद्योतकत्वे तु सादिपदस्योस्त्रसदृशं परतयोस्त्रसदृशं शरैरिति गुरविशेषणत्वेन तृतीया
 न पसर्गवैद्योतकत्वमेव कथमन्यथा शरैरुस्त्रैरिवोदीच्यानुधरिष्यन् रसानिबेत्यादावुस्त्रादिपदेन तृतीयादिसंगतिः। उस्त्रादेरु

तः

य

क

क

क

॥४॥

न

न

कारषट्कतया सुप्रसिद्धतया च मप्रथममुपमालंकारं लक्षयति। उपमेति। अयं च लक्ष्यनिर्देशः। शब्दलक्षणां सा
 दृश्यस्य लक्ष्मीश्चमत्कृतिविशेषजनकतातद्विशिष्टसादृश्यमिति यावत्। धर्मधर्मिणोरपेक्षोपचारात्। लक्षणं चात्र
 छेयत्रेति। यत्र काव्योत्तित्वे सप्तम्यर्थः। तच्च शक्तिश्चक्षणा चतरसौ सहकारेण विधकत्वसंबंधेन। उपमानमधि
 कगुणं चेद्वादि। उपमेयं वर्ण्यमानं कामिनीवदनदि। सहृदयः काव्यभावा नापरिपक्वबुद्धिः। व्यंग्यस्य मर्यादा प्र
 तीतिनियमरूपाय यासांच जनेत्यर्थः। अत्रोपमानोपमेययोरिति स्वरूपकथनं। न तु लक्षणां निर्गतं वावर्तनीयाभा
 वात्। आत्माश्रयापादकत्वाच्च। उपमोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात्। एतच्च अत्रैवातिशयोक्तिर्विधीयते। इह चालंकारत्वे सति
 सादृश्यत्वमुपमालंकारलक्षणां बोध्यो एवमप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वं विशेषणं बोध्यं। हंसीत्यादि। अत्र तावद्विवाये
 सादृश्येनिरूपितत्वसंसर्गोपाहंस्यादेरन्वयः। सादृश्यप्रयोजकत्वं संसर्गोपाहंसावगाहनाश्रयत्वस्य साधारण
 धर्मेतस्य च स्वरूपसंबंधेन कीर्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थप्रतिसाक्षात्संबंधेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च वा
 धकाभावात्। तथा च हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गगाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववती कीर्तिरिति बोधः। न चै

स्व

पदं
६

मंती
मे

कर्पूरंतीत्यत्रेति। अत्र सर्वप्रतिपादिकेभ्यः कर्पूरावक्तव्य इत्येनेन विहिता किं पुत्रोपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपं आचारं बोधयति
 कर्पूरं च लक्षणायां कर्पूरस्यैवाहस्य। अतिरिक्तत्वं पूर्ववत् प्रयोजकतासंसर्गणाचारे च यो धर्मरूपत्वे संदेनो वस्तु तस्तु किं पु
 लोपोप्रतिसंधानेपितथा बोधात् कर्पूरादिशब्दा एव कर्पूरादिसादृशप्रयोजकाभिन्नतत्सादृश्याभिन्नोऽचारं लक्षयंतीति युक्तं न वा
 नुवाचकस्यैवोदरनुपादानाद्युपायुक्तेऽसाधारणधर्मत्वं स्यात्स्वाचाररूपस्य किं पुत्रोपात्ततया कथं लोपस्तत्राह। कर्पूरवदनंदात्म
 काचारार्थस्य किं पुत्रोपात्तं। कर्पूरस्यैव तीवार्थो वतिः। आनंदात्मकः जनकतासंबन्धेन वस्तुगत्योऽनन्दस्वरूपोपचारस्तद्धोधकस्य
 त्यर्थः। ननु किं लोपात्तनेयाचारप्रतीतिः कर्पूरादिपदानां भवतद्धोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीय इति चेत्। अत्र प्रा
 चः। एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य किं पुत्रोपात्तलोपश्च पदशः। अत एवात्र समानार्थकः कथं नोपात्तः। वस्तुलुप्त
 त्वादित्याहुः। न च्यास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेऽपि आनंदत्वादिविशेषरूपेणानुपादानादुर्मलोपायुक्त एव। अ
 न्यथा इदं तुल्यास्येत्यादि धर्मलुप्तेदाहरणस्यैव संगतत्वापत्तेः। न चैवं कथं जादावपि धर्मलुप्तास्यादिति वाच्यं। इष्टापत्तेरि
 त्याहुः। स्मरवधूत्यत्रेति। ननु पमा नान्नाचार इति कर्मभूतादुपमानादाचारक्यो विधानात् स्मरवधूत्येतौ मिवाचरं
 तीत्यवगम्येयानमव्यावेति कथं निर्णयस्तत्राह विशेषणिति। इत्यनुरूपाचरणस्य कान्ति करणकत्वरूपविशेषणसाम
 र्थ्यादित्यर्थः। कान्तिस्वरसतः स्वीयत्वावगमादिति भावः। न चात्म उपमेयस्य तन्वीपदेनोपादानात् कथं लोप इति वाच्यं

३३ दा३ न न

रिति

प

उपमेययोरपि तस्यां लिंगसंख्याविभेदेऽपि ह्युपमानोपमेयता। विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोरित्यनुमानस्य सत्वेनोप
 दिसगतिर्वैय्याकरणमतुंतनादरणीयं। उपास्यते गुरु रित्यादौ धात्वर्थसिद्धक्रियाया अकर्मकतया कर्मलकारानुप
 पात्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकतामिवेवादिवादिवाचकतयामभावेन दृष्टान्तवैधर्म्यस्युदत्तात् विशेषणविशेष्ययोः स
 मानविभक्तिकतायां विशेषणसहैकार्यमवेद्यत्र विशेषणात् त्रालिगादयः प्रायो विशेष्यस्या विशेषण इत्यनुशासनस्य
 वोपत्वेनोपमानोपदेत्तरतृतीयादेः साधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च तस्माद्वाचकत्वेमेवोपादानायुक्तचेतत्। अन्यथा सलालंका
 रेकसमंतरस्यैव शब्दप्रयोगे श्रोतीत्वस्य दत्तजालं जलित्वा फलेऽरूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेन चंद्रादिपदेन चंद्र
 सदृशलक्षणायां निषिद्धलाक्षाधिकत्व रूपनेयार्थत्वदोषपित्तश्चापि चंद्रादेर्द्योतकत्वनये चंद्रादिरूपमानस्य पदार्थो
 कदेशतया तत्र साधारणधर्मव्यानुपपत्तिः। तस्योपमेयमात्राचयांगीकारे च लिंगवचनभेदस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति
 दिका उपमानेत्यादि। उपमानत्वं चोपमानिरूपकत्वेन विवक्षितं। तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वं साधारणत्वं च धर्मस्य
 स्वारे सिकमौ चारिके चैव प्रतिविंबभावकतं श्लेषकतं वस्तु प्रतिवस्तुभावेन समासाश्रयणे न चेत्यनेकधा त्रिमीमांसायां प्रपं वि
 क्षितं। तत्र स्वर्गगावगाहनस्य तथात्वमौपचारिकं कीर्तितस्य स्वारसिकत्वाभावात्। उपादानादिति वाचिकस्योपादानेन
 दृशः। इतरेषां तु शब्देन प्रतिपादनं तदिति चिंत्यतनीयं साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणात्तरमाह। यथावे

मि
६

सत्वेनोप

क

दे

वि

सा
७
मन
य

मुपमानद्वयावगमइतिवाच्यं। अनुभवानुमानानुशासनेन ननु तत्पत्तिवैविध्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरिति। एवं दुरुहत्वात्पदार्थव्याख्या
यत्तत्रोपमानलुप्तादीन् चतुरोपेदांश्च दश धितुमाह। तत्रोपेदिकागमनेत्यादि। काकागमनेतालपतनेरूपोयः समागम
सदृश्येतिथः। इदं वकाकागोमिवतालपतनीमिवेतिमहासाध्यविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तः। समागमस्य ता
दृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थैकपर्यवसानात्। विशेषोपमायाविशेषोपमावगतिवत्समागमोपमाया
मपितदवयवक्रिययोर्थयायोगगम्यमानामुपमामभिप्रेत्यमहासाध्यकृता तादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः। ध
र्मस्थानुपादानइति। तस्यानेत्रमवतिं ब्रवीमि ते इति पाठ इति भावः॥ ॥ इति श्रीमत्सुपाख्यारामसहस्ररिवरात्म
जवेद्यनाथविरचितायामलंकारचंद्रिकायां कुवलयानंदरीकायामुपमाप्रकरणं संपूर्णं॥ यद्युद्युमानिरूपणानंतरं
तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्या उपमेयोपमैव प्रथमेनिरूपयितुमुचितानत्वारोपितसादृशानिबेधेनो न न्वयस्तथा
पि द्वितीयसदृशचवच्छेदकं फलकतया तृतीयसदृशचवच्छेदफलिकामुपमेयोपमामपेक्ष्य शीघ्रोपस्थितिकमभि
प्रेत्य प्रथमं निरूपयति। उपमानोपमेयत्वमिति उपमानत्वमुपमेयत्वं चेतिथः। इदं द्वौ अर्थौ त्वमाणत्वात्। विवक्ष्यत इति
शेषः। एवं चेकस्यैव वक्ष्यते। रक्तनेयद्युपमानत्वमुपमेयत्वं च दृश्यते तदनन्वय इत्यन्वयः। असंभवशंका निरासार्थमध्या
उदाहरणोक्तिः। ननु कलक्षणस्य सौमिणिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादि रसनोपमायामतिव्याप्तिः। तत्र मत्यादेरेकस्यैव

द्य
७
न
ते

वि

वा
त
तर

वरतु त उपमानत्वस्योपमेयत्वस्यैव वर्णनात्। अथैकस्यैव वस्तुनोपेदेकमिदं रूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं मित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहः।
तिव्यतिरिक्त्युच्येत तदारवमि वजलस्वमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः। तत्र मतीयैदिरैकस्यैकस्यैव वस्तुनो गगनस्य एकजलनिरूपि
तस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्यान्वयवर्णनादिति चेन्नैवा एकस्यैवेति विरोधघातके वकारबलेन रवाश्रयनिरूपितयोरुपमानो
पमेयत्वयोर्लक्षणेनैव प्रसंगात्। अस्ति हि इंदुरिवेत्यनन्वये उपमानत्वमुपमेयत्वं च रवाश्रये रं दु निरूपितं न तुरंगुनो
पमायामुपमेयोपमायां वेतिसंक्षेपः। अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह वण्यमानमपीति। न संबध्यत इत्यर्थः। सा
धर्मस्य भेदघटित्वादिति भावः। न चैवं सत्यसंबधप्रलापतापत्तिरित्यत आह। अनन्वयिनोपीति। बाधितस्यापीत्यर्थः। अ
र्थस्य। साधर्मस्य। अभिधाने। आहार्योपरूपतया प्रतिपादने सदृशांतरवच्छेदेन। सदृशांतरव्यावृत्तिवोद्गारेण। एतदे
व विशदयति। इंदुरित्यादिना इत्येव सदृशां देनायावृत्तिस्त्वनुद्वारानुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनत्वादायाततोरुद्गरो
दनार्थवादवतूद्वारमात्रतया सादृश्यप्रतिपादनेपि नासंबधप्रलापतापत्तिरिति भावः। उदाहरणांतरमाह। यथा
वेति। गगनांकारे। गगनसदृशः। इवेत्यतः प्राक्युष्टमित्यध्याहार्यो उदाहरणांतरप्रदर्शने वीजमाह। पूर्वोदाहरेणोक्तिवै
धैल्यादेरित्यादिपदादुपमायां दारुणत्वयोः संयहः॥ ॥ इत्यनन्वयप्रकरणं॥ ॥ अथोपमेयोपमालक्ष
यति। पर्यायोपेति। अयोगपद्येनेत्यर्थः। वाक्यभेदेनेति यावत्। तत्र उपमानोपमेयत्वोववक्ष्यत इति शेषः। त्राधिबोध्यः

मत्यादेरेकस्यैव वस्तुनोपेदेकमिदं रूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं मित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहः।
तत्रोपेदिकागमनेत्यादि। काकागमनेतालपतनेरूपोयः समागम
सदृश्येतिथः। इदं वकाकागोमिवतालपतनीमिवेतिमहासाध्यविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तः। समागमस्य ता
दृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थैकपर्यवसानात्। विशेषोपमायाविशेषोपमावगतिवत्समागमोपमाया
मपितदवयवक्रिययोर्थयायोगगम्यमानामुपमामभिप्रेत्यमहासाध्यकृता तादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः। ध
र्मस्थानुपादानइति। तस्यानेत्रमवतिं ब्रवीमि ते इति पाठ इति भावः॥ ॥ इति श्रीमत्सुपाख्यारामसहस्ररिवरात्म
जवेद्यनाथविरचितायामलंकारचंद्रिकायां कुवलयानंदरीकायामुपमाप्रकरणं संपूर्णं॥ यद्युद्युमानिरूपणानंतरं
तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्या उपमेयोपमैव प्रथमेनिरूपयितुमुचितानत्वारोपितसादृशानिबेधेनो न न्वयस्तथा
पि द्वितीयसदृशचवच्छेदकं फलकतया तृतीयसदृशचवच्छेदफलिकामुपमेयोपमामपेक्ष्य शीघ्रोपस्थितिकमभि
प्रेत्य प्रथमं निरूपयति। उपमानोपमेयत्वमिति उपमानत्वमुपमेयत्वं चेतिथः। इदं द्वौ अर्थौ त्वमाणत्वात्। विवक्ष्यत इति
शेषः। एवं चेकस्यैव वक्ष्यते। रक्तनेयद्युपमानत्वमुपमेयत्वं च दृश्यते तदनन्वय इत्यन्वयः। असंभवशंका निरासार्थमध्या
उदाहरणोक्तिः। ननु कलक्षणस्य सौमिणिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादि रसनोपमायामतिव्याप्तिः। तत्र मत्यादेरेकस्यैव

र
तु

दा ण

प्राप्तप्रा

व

तत्र तत्र सुवीकारिष्यते। यथावेति प्रोक्षितस्य प्रिया प्रतिवियोगवेदनानिवेदनमदं। अपि प्रिये त्वदीयसादृश्येन विनोद
नो विहं योपनंतमात्रमपि समदेवेन न ह्यन्यते। एतदेव दर्शयति। यदित्यादिना त्वन्नेत्रयोः समानासाधारणीकातिः शोभा
यस्य तया विधं यदि वरेति तस्य लिले मग्नं। वर्षजलदृष्टेः तव मुखस्य दृष्ट्या या कां त्या अनुकारी सहशः शशि मधो रत
रितस्तिरोहितः। येपीत्यपि भिन्नक्रमः। त्वद्गमनसदृशगतयोराजहंसास्तेऽपि गता इति। अत्र कांतीत्यादि धर्मोपाहा
नात्पूर्वो हं रवेलक्षिण्य बोध्यं न नूपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनारूपात्त्यतिरेकालंकारात् अस्थको भेदः। नुच्यते। त इति चेत्तत्र।
त्र वै धर्मप्रयुक्तमुपेयस्याधिक्यं विवक्षितमिह नूमानत्वेनासात्र प्रयुक्तत्वात्साधर्म्यप्रयुक्तमिति। प्रतीपांतरमाह।
अन्योपमेयेति। अन्यपदवर्ण्येयदुपमानेन तदुपेयदुपेयं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य मुखादेरनादरोगवैपरिहारोपि
तत्प्रतीपमित्यर्थः। तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्ववत्त्वेनोपमेयताया अपि पूर्वप्राप्त्या उपमानेति शक्तिविशेषप्रयोजक
त्वादिति भावः। अतएव लाभेन त्युक्ते। ननु सत्त्वेनेति। अत्र प्रोक्षितस्य दृष्ट्या त्वत्वात् विच्छिन्नविशेषेति। चमत्कारोत्कर्षेत्य
र्थः। उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतिरिति भावः। गर्वमिति। असंवात्यु। संवहनयोग्यं। अपरमितमिति
यावत्। भद्रेशो सने इति संबोधनेन द्वितीहेत्वर्थः। अध्ययनामनिका र्थः। पूर्वोदाहरणं कांत्येति समानधर्मोपा
दानं मिह तु नेति भेदः। वर्ण्योपमेयेति। अन्यस्यापि लक्ष्य। आनादरेण तया प्रतीपमित्यर्थः। अहमेवेति। सादृश्यानो

ति

क

का

अतीव्राणां। गुरुः। अष्टः। जातेति सानुकंपसंबोधने मारमदृष्ट्या इति दर्पमाकृत इत्यर्थः। वर्णेनान्यस्येति। निरूपितत्वं तृती
यार्थः। वर्ण्येनिरूपिताया न्यस्यावर्ण्यस्याप्यमातरस्या इत्यर्थः। अनिष्यति वचः। उच्यमाना अनिष्यति। कृदसिद्धिर्दृष्टी
न्यायात्। तत्प्रतीपं। सुधीति। किलेति वात्तायां त्वन्मुखसंमुखजमिति वात्तामुधानि प्रयोजनोपवादः। अलोकार्थकत्वेन
पवादस्य निष्प्रयोजनत्वं। उत्कर्षेति। उपमानेति रस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः। मुधापवादात्त्वोक्त्याति। उ
क्तार्थमेतत्। आकपो येति वचनीयं। अलिकतयानिर्दिष्टं। अतएव सुवीत्युक्तं। लोकातिरेकस्वरसन्निधातेन विशेषा
दर्शनीदलीकत्वग्रहायोगात्। संविधानेपि विशेषात्त्यामरोरित्युक्तं। अत्र वचनपामरोरित्येताभ्यामुपमिते रनिष्य
तिः प्रकाश्यते। प्रतीपमिति कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा अनर्थकमिति यावत्तस्य भावः। कैमर्थे तदपि दीप ती
मन्वते आलंकारे इति शेषः। ननूपमानस्य पञ्च चंद्रादिराहृदविशेषरूपप्रयोजनसत्त्वात्कथमनर्थकत्वम
त आह। उपमेयस्येवेति। उपमानदूर्ध्ववहत्वेना उपमानकार्यकारित्वेन अयं उपमानकैर्मर्थे हेतुः। अत
श्चापमानकैर्मर्थ्यामित्यध्याहार्यः। आल्हादविशेषादेरन्यलक्ष्यत्वेन प्रयोजनवासंभवात्। कैमर्थमिति भा र्थ
वः। उपमानप्रयोजकदूर्ध्ववहत्वेनैवेति पाठे उपमाने प्रयोजकं यस्या इति बह्वविति। ननूकंपमानस्यैकैर्मर्थस्योपमाना
पश्चादक्षेप इति वामनरूत्रेणाक्षेपलंकारत्वेनोक्तत्वात्तयं प्रतीयत्वमंत आह। उपमानप्रातिलोभ्यादिति उपमानप्रा

१०

परिवेषस्य

हु

आद्य

द्य

ह

तिलोम्यादिति उपमानत्वाप्रतिकूलत्वादित्यर्थः प्रतिकूलत्वे च तिरस्कारप्रयोजकमित्युक्तं तथा च प्रतीयसामान्यलक्षणाक्रांतत्वात्प्रातिपातस्यैवोचित इति सावधानं दोषस्य प्रतिषेधार्थेनैव ध्वनिमिदं विदित्वा तस्य न लक्ष्यो ज्ञः प्रतापस्य तद्युगस्य स्थितौ सत्यां दुर्मोस्य चंद्रो ब्रूयात् प्रसापज्योत्स्नादिः कार्यस्य स्थाने वापपत्तेर्निरर्थकविधिचित्ते यदायदा कुरुत तदा सानो विधाश्रुपरिधेः केतवा ह्यलं कुंडलं नो वेय्यर्थसूचिकं रेखो वेद्युनो करोतीत्यन्वयः अत्र च नायं परिवेषः किंतु कुंडलनेत्यपदेनो के मध्यरूपे प्रतीयस्यांगत्वात् तयोरगांगिभावलक्षणा संकरः यद्यप्यपमित्यादिवक्ष्यते देवी साया आकारणं मेदोष इति बोध्यो केचित् दाद्विप्रसृतयः अनन्वयोपमा प्रतीधानामिति प्रतीपपदेन चात्रैव त्रयमेव गृह्यते न त्वं त्यस्येदं दृश्यमापि तत्रोपमिति क्रिया निवृत्तेरभावेनोपमांतस्य विस्थासंभवात् वस्तुतस्तत्त्वादेमेदं त्रयस्यापि नोपमांतर्गतित्युक्ता च मत्कारं प्रतिसाधर्म्यप्राधानेनाप्रयोजकत्वात् साधर्म्यनिबन्धनमुपमातिरस्कार एवहितं च मत्कारं प्रयोजकतया विवक्षितो न तु साधर्म्यमेव करवतश्च मत्कृतितया विवक्षितमिति साहचर्यसाक्षिकं एवमनन्वयोपमेपेयोरप्युपमांतर्गतित्युज्ज्वलं अत्रैव सादृश्यवर्णनमात्रेणोपमांतस्य विधेयत्वावप्यंगांभीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः गुणैस्तुल्यैः सिद्धैस्तु वपुष्वेव दृश्यविते इति यतिरेकालंकारस्याप्युपमंगितिः स्यात्

सः

ता

ना

स्य

ते

१०

ते

२. पि न सादृश्यस्य च मत्कारे तया प्राधान्येन विवक्षा किंतु द्वितीयततो यस्य दृश्यावच्छेदोपायतयेति न तयोरप्युपमांतर्गतित्युक्ता २

कात्रा

य

प्रा

खमत्संभविजलं कालुष्यायगेमे न निर्मलत्वातिशयति शेषस्य हे निर्मलत्वादीत्यादिपदेन चेत्यातिशयपरिग्रहः शगिरिरेवेति अत्र गजः प्रकृतः अयमिति प्रकृतपरामर्शः सर्वनामनिर्दिष्टत्वात् अत एवोपक्रमाद्वेधस्य महधारेत्यन्वयो बोध्यः अत्र पूर्वार्धे न च वैधेयस्य समानधर्मोपातः अत्रार्धे च स्रवतीति स उक्त इति दिक् ॥ इत्युपमेयोपमा प्रकरणं ॥ प्रतीयमितिलक्ष्यनिर्देशः अनुरूपमानोपमेयावस्य वैवर्धनतया मुखो रियुपमात्वं संभवाच्चैदं मुखं मित्युपमा च मतिव्याप्तिरित्यत आह प्रसिद्धैरिति प्रसिद्धोपमानस्य उपमेयसावः उपमेयत्वं प्रतीयो प्रतीयपदवाच्यं कृतं प्रतिलोम्यात् प्रसिद्धोपमानप्रतिलोम्यात् उपमेयसावप्रतिलोम्यादित्यधिसर्गपोषा विप्रसिद्धोपमानस्य उपमेयसावस्तस्य प्रति लोम्यादुपमानप्रतीकूलत्वात् उपमानस्योपमेयत्वकल्पने प्रतिप्रमुच्यत इति चारथेयानं तु प्रसिद्धस्योपमानोपमेयसावस्यैव परीत्यादि मित्यथाश्रुतिरीत्या एव विदं प्रतिलोम्यस्य तृतीयपंचमप्रतीपमेदो व्यापित्वेन प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति एवं चोक्तप्रकारेणोपमानप्रतिकूलस्य प्रतीपपदप्रतिनिमित्तत्वं कथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः प्रतीपमिति प्रतीयपंचकसाधारणसामान्यलक्षणमिति सूचितं अत एव पंचमप्रतीपस्यानावसेरवदृश्यते उपमानप्रतिलोम्यादिति प्रतिकूलत्वे च तिरस्कारप्रयोजकत्वं एतस्य वसकलप्रतीपमेदसाधारणं

या

न

पूर्व
१२

भेद

कमली

एक ४ सिद्धयुक्तैः सदैव विविधं प्रथमं निहतं वक्तिवदिति। अन्य ४ के संख्यमं निहितं वक्तिसंख्यस्यैव सयोः ४ निहितो
 त्वतत्रयोः ४ मध्ये को हत इति तत्त्वकथयेत्तयः ४ यद्यपि मुनिप्रसूतावेव सगवन्मित्यमं श्रिणुं चितेन राजा दोतथापि
 राजोभंगवत्तदात्म्यवर्णनादनौचित्यं परिहरणीयं। क्वचित् भवति ते तथाऽऽत्र ज्योत्स्नापदेनेव चंद्रिकालासोपि चंद्रप
 देशरदपूर्णचंद्रपरतयात्तु पाठार्थः। पुष्पमालेत्यत्र पुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पतरयेति बोध्यं। वादयोग्यतास्तेनाययनोरित्यु पर
 त्तु अयं हीत्युदाहरणं। अद्वैतपुहत्तु पुहत्तु पुरदाहकत्वरूपसाधन्यमुपात्त इह तु गदसकत्वादिकं तत्तु गम्यमाना मिति ज
 धे ४ वेधा इति द्विधा। कांति धर्मिकत्वेन के धर्मिकत्वरूपा विधा दृश्यते। बलवदनिष्ठाननुबंधिसेखसाधनत्वध क
 मं ४ सर्वेषामपि प्रमाणं विधसानिर्माणमपि प्राधान्याविवक्षयेत्यमसिधाने। अयमास्त इत्युदाहरणं। प्रामुसादृश्यं गम्यमान
 मिह त्वनासक्तिरूपं तदुपात्तमिति भौवै ४ ४ त्वव्यागत इति। राजानं प्रतिकवेरुक्तिः ४ सेतुश्च मंथयेति द्वे ४ मथनं म
 थः ४। अमृतमथनं च यत्तु अथ राजा ववस्थायां। शंभुर्विष्णुर्मेव त्रित्ये विश्वसे रदकत्वरसादृश्यमुपात्तं मिह तु त्वि
 नेति भेदः ४ किं पदस्येति। दयितां प्रीतिनायकोक्तिः ४। तव वक्ररूपे दुई कार्यकारिणसति अयमपर ४ प्रसिद्धः ४ शीतोश्च
 द्रुज्जंभते उदितो भवति तस्मात्तव वक्रं दु ४ पदस्य रुचिकंति न हति। प्रयोजनमनुद्दिश्येन मंदोपि प्रवर्तत इति न्या कि १२
 यात्। प्रयोजनस्यान्यतः सप्तवेदुज्जंभपास्या संगतिरिति किं न हंतीति काका अपितु हंत्येवेति पर्येव साने तदुज्जं

४ द्वीपांतरे पीत्यपि नासुतरा मेतद्वीपे नास्तीति सू ४

व

त
दे

कमले

तातत्र साधर्म्यसमानाधिकरणं वेधर्म्यमेव च मत्कोरप्रिथानं न तु साधर्म्यमिति त्वत्त्यं मिदं प्रतीयादिष्वपीति सू हदैरा कलनी
 या एतदेवास्वरसबीजमसि संघायित्ते के विदिति। अथैवामनादयः ४ अत्र च स्वरसबीजं प्रागेवावेदितं ॥ इति प्रतीपप्रकरणं ॥ रूपकं स्व
 लक्ष्यं इक्षयति। विषयभेदेति। रूपं न रवात्ततया ज्ञायते धर्मिनेनेति रूपं तत्तु रूपमस्यासौ तत्तु रूपस्य सावस्ता दृश्यं चंद्रकार्यकारित्वा ३
 दिविषयिण उपमानस्य भेदतादृश्यात् विषयस्योपमेयस्य यत्तु रजनं स्त्रोपरक्तबुद्धिविषयिकरणमिति यावत्तत्तु रूपकमित्यर्थः ४
 पकं तीदित्येव पाठः ४। रूपकं त्विनिपाठितुं तीदित्या ध्याहार्यं उपात्तं विविधं विशिष्टं विषयधर्मिकं अहारायारोपनिश्चया विषयभूतं उपमाना
 भेदतादृश्यात् यत्तु रूपकमिति तु निचर्षः ४ मुखचंद्र इत्यादेनामार्थयोरभेदाच्च यद्यपि वशादाहार्यं चंद्राभेदनिश्चयलक्षणसमन्वयः ४
 मुखमपरं चंद्र इत्यत्र न चं द्राभेदो विषयः ४ अपरस्येति भेदस्य विवक्षितत्वात् अपितु चंद्रकार्यकारित्वरूपं तादृश्याभिततत्रापि
 लक्षणसंगतिः ४। न च तस्य मुखसत्वात्कथमारोप इति वाच्यं। चंद्रकार्यसजातीयकारित्वस्यैव मुखसत्त्वादिति। यद्यपि नामार्थयोरभे
 दाच्च यानुरोधादिहापि चंद्रपदलक्षितस्य तत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गोव मुखे रित्वस्यैव मुखसत्त्वादिति वाच्यं भेदरूपकमे
 व तथाप्युमानतावच्छेदकरूपेणाभेदसान एवाभेदरूपकत्वं तत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदसानेनुतादृश्या रूपकमिति तात्पर्यं
 अत्र कमलमनंभसि कुवलेतानिकनकलतिक्रमा मित्याद्यतिशयोक्तिवारणायोपात्तेति विषयविशेषणं। आरोपश्चानिषेधानं

सोपहासकाकुशलेनमेवमस्याऽइत्यर्थऽ। अत्रहेतुमाह। किलनिश्चितंममविवुधऽपंडितऽस्मरऽ। तदर्थिकं। सप्रापानिर्गमकाली
 नमनऽप्रेवेशऽअर्थोयस्यास्तांश्रुतिंनलमुखेदुपरोमनऽप्रेवेशऽधिकरणत्वेननलमुखचंद्रतात्पर्यं। वतीमाहेति। अयंकलंकिनइत्यु
 दाहरणेदोषशून्यत्वप्रयुक्तंशब्दमादिक्येइहतुगुणविशेषप्रयुक्तंगम्यमानंतदितिविशेषऽ। सावयवत्वनिर्णयत्वादीति। आदिनास
 भक्तवस्तुविषयत्वादिरूपेतत्प्रभेदानांपरंपाततत्वरूपभेदोत्तरस्यचपरिग्रहऽ। तथाहि। सावयवं। निरवयवं। परंपरितरेवेतिवि
 विधंरूपकंप्रत्येकंक्रमेणद्विविधं। समस्तविषयं। एकदेशविवर्तिचकेवलं। मालचैश्लिषुवाचकंअश्लिषुवाचकं। श्लिषु
 श्लिषुभेदयोऽके। वलमालरूपत्वाभ्यामंत्यंचतुर्विधमित्यष्टौभेदाऽ। तत्रउच्यतेनाभरमधुराधवलविधतीतारकीस्थीतिच
 तधनिधिसनरसिकारात्रिकापालकीये। शूपाद्रीपंथमतिदधतीचंद्रमुद्राकपालेऽच्यते। सिद्धंजनपरिमलंलांछनस्यद्विले
 नेतिपद्येरात्रौकपालकीत्वरोपस्यप्रधानतयावयवविनेऽवयवरूपाणिज्योत्नाभस्मेत्यादिरूपेण। तिसांयवत्वं। समस्तस्य
 वस्तुना। आरोप्यमाणंशब्दस्यैविषयत्वंचद्रष्टव्यं। प्रौढमोक्तिकरुचऽपयोमुचोबिंदवऽकुटजपुष्पबेधवऽविद्युतो नभसिनाद्यमंड
 लेकुर्वतेस्मकुंजालोश्रयमित्यत्रप्रधानस्यनभसिनाद्यसंबुलत्वारोपस्यावयवभूतैर्विद्युतान्तकीत्वरूपणमाथेनश
 ब्दमित्येकदेशेविशेषणशब्दतयावर्तमानादेकदेशोवर्तित्वेकरंगीवांगानिस्तिमितयतिगीतध्वनिषुयत्सरवीकांतोदंत
 श्रुतमपिपुनऽप्रश्रयति। अत्रिदंयच्चोतऽस्वपितितदहोवेद्ये। सिनवाप्रवृत्तेऽस्योऽभेत्तुहृदिमनोसिजऽप्रेमलतिको

वि ध्य

२१२

मित्यत्रप्रेमलतिकोमितिअमालारूपेनिरवयवं। सौंदर्यस्यतरोगणीतरुणिमोत्कर्षस्पर्शर्षोद्गमऽकांतेऽकर्मणकर्मनर्मरिहसामु
 लासनावासाभूऽ। विद्यावक्रगिरांविधेरनुवधिप्रावीण्यसोक्रियाबाणापेचलीमुखस्यललनचूडामणिऽसाप्रियेत्यत्रचमालारू
 पंनिरवयवंबोध्यं। एवमलौकिकमहालोकप्रकाशितजरुत्रयस्त्यभेदेवसद्वैमुक्तारत्ननैर्भवानित्यत्रवेषुकुलयाऽ
 श्लिषुनवंशपदेनकुलैत्वारोपपूर्वकएवंदीर्घाकारत्वात्तारोपइति। श्लिषुवाचकंकेवलं। परंपरितंरूपकं। विद्वन्मनसेत्या
 दावेतदेवमालारूपंचतुर्दशलोकविलिंकिंदइत्यत्राश्लिषुवाचकंकेवलं। परंपरितं। एयंकोराजलक्ष्यइत्यादावालानं
 जयकुंजरस्येत्यादौचाश्लिषुवाचकंमालापरंपरितंचद्रष्टव्यं। विलसरमयानेहप्रपद्यते॥ ॥ इत्यत्रैलंकारचंद्रिकायांरूप
 कप्रकरणं॥ ॥ परिणामंलक्षयति। परिणामइति। विषयीनिष्ठायाऽप्रकृतकार्योपयोगितायाअवहेदिकविषयितात्म
 तापरिणामिऽपरिणामऽसाचिविषयतादात्म्याध्यवसायविषयताएवंचविषयभेदस्यैवविषयणीविवक्षणातूहसिनि
 नास्तिनेतिस्वारसिकएवबोधऽ। नतुरूपकइवहोषिष्ठाभेदप्रतियोगिनिष्ठात्वेनेत्पनुयोगित्वमुरवइतिरूपकद्वेदोबोध्यऽ। अ
 समासश्चुदाहरतितीति। मुरारिनाकगतमेतत्पदं। आत्मनातृतीयऽसीतालक्ष्मणसहितइतियावत्। असौप्रकृतो
 रामऽ। भूतेशस्यशंभोर्मौलिमालारूपाममरनदीगंगातीव्रतिस्मेनाविकायगुहसंज्ञेयनिषादपतयेसोमित्रैर्लक्ष्म
 पास्यमैत्रारूपमातरंतरणमूर्त्यमुपकृतवानुपकाररूपतयादत्तवान्। अथोनेतरोचित्रकृतंप्रतिप्रनस्थितवान्। ध्यामेन
 तिर्यक्प्रसारितधुजद्वयंतरालेनयाद्योताहिर्यहोस्तनोयारसंतयाभूतापिऽशवराणोद्याधानांयुवातिभिऽकोतुकेनोदंच

कोदंशः

के

ना

का

१४

क

१२

त्व

विकसंत्यक्षणीयत्रक्रियायांतथाकृत्वातशात् अतएवक्षयामन्वीयमानोऽनुगम्यतइत्यर्थः॥ ॥ इतिपरिणामप्रकरणं॥
 अथोल्लेखालंकारलक्ष्यति। बहुभिरिति एकस्यबहुधोल्लेखादित्यन्वयः॥ उल्लेखनेविषयीकरणंमुल्लेखः॥ हेतौपंचमी॥
 तथाचैवंविधोल्लेखो धेतोरुल्लेखइत्युक्तोल्लेखइतिच्यवीहियतइत्यर्थः॥ अवहारंप्रतिलक्षणास्यप्रयोजकत्वात्॥ इतिमिरिति। स्व
 दुःस्वर्गसंबंधीदुःमःकल्पतरुःकालोपमः॥ सप्रकृता राजाश्लोकंन्याचष्टेयत्रेति। नानाविधेति। सोदयदातृत्वशूरत्वादिरूपे
 त्यर्थः॥ तत्रधर्मेति। रुच्यार्थत्वमयादिरूपेत्यर्थः॥ एतच्चस्वरूपकथनंतुलक्षणागते। ननुद्राष्ट्यांगहीतृस्थानिमित्तद्वयवशात्प्र न
 कारद्वयेनोल्लेखेऽप्याधिरतअहि। अनेकेनेत्यादितथाचक्षणेबहुपदमनेकपूरिमितिभावश्चएवंचगृहीतृविषयाधन्यात ल
 मानेकत्वप्रयुक्तमेवैस्योल्लेखमानानेकप्रकारकत्वमुल्लेखइतिलक्षणांबोधे। सोदयस्यतरंगिणीत्यादिमालारूप
 कवारणायाद्यविशेषणंतत्रगृहीतमेदप्रयुक्तंनानेकप्रकारत्वमितिनामिच्छा॥ वक्ष्यमाणोल्लेखसाधारण्योयान्यत
 मत्वप्रवेशः॥ तद्विवेचनंतद्व्यारथानां वसरेकरिथामः॥ अन्यतमानेकत्वप्रयुक्तं स्योल्लेखमानत्वमित्येतविदुक्तौवि मेक
 द्याविक्रमसौदृत्यतपसांनिधिमागतंपश्यति। विबुधाश्चैरः॥ स्त्रियोवृधाश्चकोतुकादित्यत्रातिव्याधिरतेनेकप्रकारत्वमि
 त्युक्तं। नचोल्लेखमानप्रकारंलभित्येवास्तु। उक्तोदाहरणेप्रकारस्यकस्याधनुल्लेखोदेवानितिप्रसंगादितिवाच्योएवमपि
 नृत्यंदाजिराजिप्रवरप्रवरफुटप्रोक्षुतैर्धूलिजालैकालोकभूमिधरेमनुलनिरालोकभावंप्रयोतेविश्रान्तिकामयंतेरज १५
 लु जनि रालो

चिन्हा

वे

सृणोच्येतिप्रतीतिपर्यवसानांएवमभिमतवाक्ययोरीपा। इषोमकरःकेतनोप्रथमस्यतथाभूतस्यसमूहस्यचैत्रलोकनमा स्यका
 लोकःप्रकाशश्चतन्मात्रेणाअमृतनंदपोषिमानः॥ उज्ज्वलपद्मेतुःस्याच्चित्। अमृतस्यतथाभूतस्यसमूहस्ययुक्तमेतत्तुयतःइहवक्त्रेदोविबो
 धरेतदयस्त्वैतिसमुचितपदवाहारेणयोजनीयायद्वयस्येतिरवाक्यगतत्वेनोषिष्वक्षेपस्येतिवात्तदनुपादानेपिच्यूनपदत्वदोषः त
 कार्यकार्यकारित्वेमात्रेस्यत्यनेनाभेदव्यावृत्तिः। अस्मांमुखेदुनेत्यत्रिकंमिंदुनेतिपुनरुक्तेपादानमात्रंसेदिववक्ष्याशापकंइहत्व
 परशब्दस्याधुपादानमितिविशेषः॥ अचतुर्वदनइतिबादारायणोच्यासः॥ बालेभिमोचनंयस्येतिअधिकरणत्वेपिगमकत्वाद्बहु
 व्रीतिः॥ ननुहरावपरइतिविशेषणात्तदंशेएवतादृशरूपकस्यात्। इतरांशत्वमेदरूपकमेवेत्याशंक्याहोअत्रेति। अत्रिपीति।
 एकात्रनेकारोपरूपायारूपकमलयायामवैरूपायितात्पर्ययाहकस्यैकत्रस्थितस्यापिसाधारणमेवोचितमितिभावः॥ अयमे
 वचसाधीत्यादिपूर्वोदाहरणाद्विशेषः॥ एकगुणहानेअभिज्ञतायामितिशेषः॥ गुणसाम्यं। दाद्यैशेषगुणप्रयुक्तसाम्यायो हि
 गद्यवच्छेदः॥ चतुर्वदनत्वाद्येकगुण्यतिरिक्तस्यप्रमाणान्तरमिदस्यपुनर्वचनंशेषगुणभावपारसंख्यायैपर्यवस्यतीतिभावः
 अत्रचरूपकप्रभेदत्वेनैवचमत्कारोपपत्तौनलंकारांतरत्वेच्यूनत्ववर्णनस्ययुक्तं। समीकलीनकायाभावत्वेस्यलंकारांतरस
 त्वमिन्नस्यतद्वक्ष्यमाणयुक्तमित्यस्वरस्यमतमित्यनेनसूचितः॥ किमसुमिरिति। जडोतिमूर्खजलमयसाधारणचंद्रसंबोध
 नाग्लधितेनैवैरसाभिनिमित्तमृतेसमिमृतेसमिसुतायादमयंत्यामनः॥ मयिनेमज्जिर्गुनिलीयितामितिमन्यसेकिमिति
 च्यूनरूपकस्यचमत्कारित्वंरवतुक्तंरुद्रसंमत्याददयति इहमिति यदाहेत्यनंतरंसंज्ञितोषः

विश्वकोशात्पदरितितुल्यवसितार्थकयनोपदुर्दुःखइत्यदिनाकीर्तिविषयेऽर्जुनो धवल इतिवत्पर्यइत्यर्थोतरस्य धनुर्विषयभीषो
 भीषाण इतिवत्तुगोपदे इत्यर्थोतरस्य च संयुक्तं ॥ भीष्मरतुभीषाणरुद्रगोरियचनिशाचरोतिविश्वः क्रोहीकरणात् एकवृत्तगतफलद्वयन्या
 येनसंग्रहणात् **अकरोमिति**। कपालिनेहस्यसाग्येधेयभानाध्यवसितपार्वतीस्वरूपचित्तेप्रभिरस्तप्रकटीभवत्वितिसंबंधः किंभूतेक
 चयोः कुचविषयेऽकरोमिति। एवमलयेपविलोममध्यं विलोममध्यः ॥ विलोममध्यः ॥ विलोममध्यलयायोरिति विश्वः विपुलेआयते। अधरेअ
 धरोष्ठे। अरुणामारुते। अरुणधरमिति पाठस्तु प्रक्रमसंगदयुक्तः चित्ते इति करुणालीत्यत्रापिमध्यमपिन्याये स संबध्यते। एवंगुषा
 रास्तापसुव्रातेतामसेषु चतापिनः। दृगंतीस्तकाः शत्रुभूयास्तर्मन्यभूतय इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः। यमः प्रतीमहीमृ
 तादृतवहोसितनीवृतेरिवलुपुधिधितो धनप्रति धनोकोक्षिणां गृहं शरणो मिच्छतां कुलिशकोटिपिनिर्मितं त्वमेकहभूतले बहुविधा
 विधात्राकृत इत्यादौ संबंधसंदेहप्रयुक्तश्चोत्तरवोदपृथइति दिक् इत्यलंकारश्च द्विकोपामुल्लेखप्रमाणकरणं ॥ अथ ज्ञानप्रा
 धान्यसाम्यात् स्मृत्यादीनूलंकारानूलं ह्येति। स्यादिति स्मृतिश्चातिसंदेहार्थवहन्तया हेतुस्मृतेः स्तदंकेति धाम कस्तदंको
 विधेते स्मिन्नतथाभूतमत्वार्थस्याचप्रत्ययात् अंकश्चिन्हं संज्ञीतयावत्तेन तत्संज्ञासंज्ञितामित्यर्थः अलंकार इति त्रयं व्यवहारीव
 ष्यस्य। दितियेजेना। एवंचस्मृतिवर्धनित्वसंदेहत्वा निश्रीणालक्षणा निति तत्रस्मृतिवत्तवित्तरामीत्यनुभवसाक्षिकेना
 निविशेषः। श्रोतित्वं विशेषादिति प्रकारकोत्वे संदेहत्वं तु निश्चयमिन्नत्वे स संभवनामिन्नज्ञानत्वपरिभाषिकं। स्मृतिश्चासा

य
 ज्ञान

ति

दिवारणाय सत्यं तं। इति स्मृतिवारणाय संभावनामिन्नोति चमत्कारित्वं पुनरखिलालंकारसाधारणलक्षणत्रयेपि निवेश
 नीयं। तेन संघट्ट इति स्मृता विदरजतमिति श्रान्तावयं स्थापुः पुरुषो वेति सशयचनातिप्रसंग इति ध्येयं। गाहने आकलं स्म
 रतीति यावत्सादृश्यानिबन्धमानेरिति चमत्कारोपलक्षकं। नत्वेतस्यापि स्वातंत्र्येण लक्षणे प्रवेशः सादृश्यमूलकानामीप नृपा
 स्मृत्यादीनां चमत्कारित्वेऽलंकारिताया अनिर्वार्यत्वात्। चमत्कारितैकजीवातुत्वात्तस्याः। अचमत्कारित्वेऽनेनैव वा
 रणामिति यथैसादृश्याहेतुकत्वविशेषणं। नचैतदेवोपादीयितानन्तु चमत्कारित्वविशेषणमिति वाच्यं उदाहृतेषु सा
 दृश्यमूलकैर्लौहित्यप्रसंगवारणाय तस्यावश्यकत्वा दिति संक्षेपः। दृष्टतामिति। माघजलक्रीडावर्णनप्रस्तावेपद्युप
 मिदं। शोरिः श्रीकृष्णः ॥ अंभसः जलादुत्तरेती निर्गच्छतीं श्रियमिव श्रीसदृशीकांचित्पुनरस्तादये नदीदृश्यजलनिधौ
 यनस्य अस्मागर्धनि स्मृतवान् अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी। किंभूतो। दिविषवादिद्यास्तेषां देवानामीप सौदियातिशयेन कृताश्च
 यो। तथा स्फुरता अरविदेन कमलेन चारुः हस्तोयस्यातथाभूतो। तथा चैवं विधाना यिका सदृशलहमीश्वरणा तत्सोधि
 जलनिधिमथ नस्मरणमिति भावः। अत्र श्रियमिवेत्युपमायाः स्मृत्यंगत्वात्तयो रगां गित्वसंकरः पलाशेति वक्रै
 मलोहित्यरूपसादृश्यादां तिष्ठमरः। सोपि। शकोपि। श्रोति निबन्धन इति। श्रोति प्रयुक्त इत्यर्थः। जीवनेति। जीवने ज
 णी संयो लोप्रागंश्च। अथवा जीवनेनेति जीवनेयने। नञ्। अधोमुखीः। विनीताश्च। उन्नतः। उर्ध्वमुखाः। उद्धूताश्च। घटीयत्रै

लो

स्मृत्या

अलिः

३ क विहारोप्यमाणः ॥ क्वचित्स्वाभाविक एवेति विवेकः ॥ एवमभेदः ३

सौधनेर्जिष्ठकनिष्ठयोक्तेद्योरप्रसिधिरिति सावशः ॥ इत्येवैकैकैरेयोस्मृतिप्रतिपत्तिरसंदेहप्रकरणं ॥ ॥ अथापन्हुतिः ८
मत्रतावदभेदप्रतिपत्तिनिरूपितंगीगित्वान्यतरस्वाविषेधोऽपन्हुतिरित्यपन्हुतिसामाचलक्षणं ॥ निषेधश्चनजादिसत्त्वेवाच्यः ८
क्वचित्तुतदभावात्कैतवादिपदेऽपरमतत्त्वोपन्यासगदिसिध्दयंग्येतिथाक्वचित्दभेदप्रतिपत्तिरसामानाधिकरणः ८ क्वचित्तुतद्व्यधि पति
करणादिति विवेकः ८ एवमभेदः ८ क्वचिद्वारोप्यमाणः ८ क्वचित्स्वाभाविक एवातत्प्रतिपत्तिरपि क्वचित्स्वाजनया प्रायशस्तवा
च्यवृत्त्येति ध्येयं निषेधोपन्हुतिरित्येतावदुक्तैः ॥ नद्युतमेतत्कितवक्रीडानां निशितैः शरैतिरिप्रसिधौनुवादिरूपेप्रतिषेधालंकारे निषेधा
तिव्याप्तिरतोभेदप्रतिपत्तिनिरूपतयादिविशेषणमुपात्ते ॥ तत्रहियुधेप्रवृत्तेकितवंप्रतियुधेधूतत्वाभावेनिर्जातोपकीर्त्यमानोवृत्त ए
वतवप्रणल्यंनतुयुधैरुपेहासाथेनतुयुधाभेदप्रतीपत्येगोस्तस्यातदुपन्यासंविनापिसिधत्वात्तानाद्युगोसूतः ८ निज्ञातत्वेन
तदुपायानपेक्षणादितिद्वारणांभेदप्रतिपत्तिनिरूपितंगीगित्वमात्रकौशुधापन्हुतिरप्यस्तापन्हुतिरैतवोपन्हुतिश्चयाप्रिः ८ हेत्वपन्हुति
तत्रसर्वत्रनायसंधांशुरित्वादेनिषेधस्युचोमेगंगासारौरुहाद्यभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेनतदंगित्वाभावात् ॥ असेदप्रतिपत्तिनि
रूपितंगत्वामांमंत्रोचध्वीतापुन्हुतिरिक्कोपन्हुत्योरचाप्रिः ८ तयोर्ध्वीतिशंकंनिरूपयाम्यनिषेधस्यप्राधान्येनसेदप्रति
पत्यंगत्वाभावादवतस्तद्व्यतिरवत्त्वनिवेशः ८ तदाहुः ८ साम्यायापन्हुवोयत्रसाविज्ञेयात्वपन्हुतिः ८ अपन्हुवायसाहृयं ८

२ धारणरूप २ गतया ३

निरितिधियाभूतलेसर्वलोकाः ८ काकाः ८ कंदेतिशेषकानलविकलतया किंचनदंतपुल्लका इत्यत्रधूलिजालरूपस्यैकवस्तुनोऽनेकै
लौकिकाकालैकैर्गृहीतमिरेकेनैव रजनीत्वेन प्रकारेणाल्लुरवनादितिचाध्वीरणायऽप्रकारेऽनेकत्वोपादानस्यावश्यकत्वा
तसिंजानेमेतरोत्तिनकलशयुगचुंबितवचरीकैरतत्रोत्सासायलीलाः ८ किसलयामनसापाणयः ८ कीरदृष्टः ८ तलोपायात्पत्त्या
पिकनिनदुधोयाताडिताः ८ काकलैकैरित्येवैतदसिंहत्वदरिभृगदर्शनाद्युरण्यंशरण्यमित्यनेकगतश्चोतिपरंपरायामीतप्रसं
गवारणार्थमेकस्यैत्युक्तमिति संक्षेपः ८ यथाहमितिस्त्रीभिः ८ कामेत्वेनेल्लेखोर्तौसौरुचिरनुरागः ८ प्रयोजकः ८ अर्थिभिः ८ कल्पत
रुत्वेलेखेतेषोलिख्याप्रयोजिकाशत्रुभिर्मत्वलेखेतेषांभयंप्रयोजकमित्येवंयथायोग्यमित्यर्थः ८ उदाहरणांतरमदियथा
वेति ॥ श्रीकृष्णस्यमथुराप्रवेशनवर्णनं ॥ शोरिः ८ श्रीकृष्णः ८ वृद्धाभिगजत्रौतिदृष्टइत्याद्यन्वयः ८ सकोतुवंसोत्कंठमितिदर्शनक्रि
याविशेषणंसर्वत्रसंबध्यतेऽक्तोकंथ्याचष्टायइतिजथा ॥ महायाहयहणेनयुवीतिसमूहैः ८ गरुणीसमूहैः ८ पूर्वमितिउदाहृतइ
तिशेषः ८ उष्ट्रैरवषज्यते ॥ आरोपरूपकसंकीर्णैरितिपाठः ॥ आरोपरूपकसंकीर्णैरितिपाठः ॥ आरोपरूपकेतिपाठस्तस्य
र्थेवाउल्लेखप्रसदांतरमाह ॥ एकनेति ॥ व्याचष्टेगृहीत्रिति ॥ विषयभेदोदित्यनेतरमेकस्येतिशेषः ॥ विषयपदमाश्रयसंबन्धिनो
रूपलक्षणं ॥ अतएवलक्षणोयहीतुविषयादीदिपदेनतत्संग्रहः ८ कृतः ८ विषयसप्तमीनिर्दिष्टोविषयइत्युच्यते ॥ अधिकरणस
प्तमीनिर्दिष्टस्त्वायः ८ षष्ठ्यादिनिर्दिष्टः ८ संबन्धोतिविवेकः ८ गुरुरित्यस्यार्थकथनंमहनीति ॥ गुरुर्महंतिवाच्यवदिति

क
मूरनि

म

यत्किं पूर्व इति। यो ज्येते साध्यमनेनोत्तिरितुः। तत्पूर्वस्तत्सिद्धित इत्यर्थः। तथा वृक्षधापन्नुवलक्षणं वा नुक्तनिमित्तस्य स्थाने उक्त
 निमित्त इत्युक्ते। हेत्वपन्नुतिलक्षणं संपद्यत इति भावः। ननु रित्यादि विरहितकुलोतिः। तीव्रदासिणायतः। अतो नैव शीनेरात्रोस्म
 त्वात्तर्कः। उवावस्तुर्वेदानल इत्यमरः। नैरावेति। निशिमवो नैरास्तत्वमित्यर्थः। अत्रापि चंद्रत्वस्वाभा विवोधमः। सूर्य
 त्वत्त्वोत्प्रेक्षामिति बोध्यामथानेति। मथानेति। मथोनामंथनदंडः। सचासौ सुमिधरः। पर्वतो मंदरः। स्तस्य भागयत्। शिला
 सहस्रं तनसंघटनाघ्रोत्रपस्तस्य किणश्चिन्हं मिंदुमध्यस्फुरति प्रकाशते। छायाभूमेः। मृगो। हरिणः। शशकः। शशः।
 त्येषां। आतिपारणं मुक्तिः। हिर्यस्मात्तेषां छायादीनां। नत्र इंदुमध्यभागे कथं चिदपि केनापि प्रकारेण प्रसक्तिर्नोस्ती
 त्यन्वयः। वैशाखमेथमंथानमथानोमंथदंडके इत्यमरः। नास्तीति। इति हेतोरित्यर्थः। पर्यस्तापन्नुतिमाहा। अन्यत्रेति। सः
 अपन्नुवः। तथा च तदोपार्थस्तस्य पन्नुव इति लक्षणं। निषेधस्य च न स्वाधिकरणे प्रातियोग्यपार्थस्य त्वसंभवनवास्वाधि रो
 कारणे स्वोपपत्त्यर्थं सिद्धमेवोपस्थान्याधिकरण्यत्वमेव त्वनेनोक्तं। अतएव पर्यस्तापन्नुतिरित्युच्यते। आरोपविपरीता। आ पर्यस्ता
 रोपश्चाधिकरणेति तदर्थः। नच चंद्रे चंद्रत्वनिषेधस्य कथं मुखे तदोपार्थत्वमिति वाच्यं। आरोपसंपादकत्वेन निषेधस्य पक्षे
 तदर्थं तया अनुभवसिद्धत्वात्। अतएव तदोपरूपकमेव दंनपन्नुतिरिति प्राचां सिद्धांतस्तदनुसारेणैव च चित्रमीमांसायां प्र
 कृतस्य निषेधेन यदन्यत्वं प्रकल्पनमित्यनुपन्नुतिलक्षणं। इह त्वलंकाररत्नाकराद्यनुसारेणार्थप्रसद उपदर्शितः। सामा

मुक्तं।

इ तत् सुख प्रयोजकः

जाति

य

यंम

अलक्षो भिप्रायेणापन्नुतित्वेनोक्त इति निरवधेः। हलहलमेति हलालो विषे नैव भवति किंतु रमालक्ष्मी विषे जनाः परं केवलं मात्रं मि
 विषये च त्वयं वेपरीत्य मन्वते। अथ पगच्छति। कुतस्तत्राह। यस्मात् शिवस्तं हलालं निषोयस्तेन जागति। हरिस्तं रमां स्पृशन्
 सन्निद्रयामुत्थते। स्मरन्ति ति पाठे स्मरन्नापि मुत्थते किमु स्पृशन् नित्यर्थः। तथा च रमाया विषये रूपत्वेनोक्तं तमेव केवलं वेपरीत्योः। यो
 पर्यविषयनिषेधोऽस्तीति तः। हलालं हलस्थतत्त्वापन्नुवेच जागरकत्वमिति बोध्यं। हलालो विषे इति विधेः। अत्र स्पृशन्मुत्थते का ती
 र्यकारणवयोः। यो वीपयो वपर्यरूपातिशयोक्तिरलंकारः। सा हेतुः। तत्तत्त्विति हेतुः। तदनुक्तिरूपसिद्धादित्यर्थः। पूर्वोपपन्नुति
 वत्तु शुधापन्नुतिवत्तु द्विविध्यं। शुधपर्यस्तापन्नुतिः। हेतुपर्यस्तापन्नुतिरित्येव। द्विः प्रकारत्वं। आतिपन्नुतिरिति। अन्यतस्याप्र
 कृतस्य आतिवारणे। वार्यतेनेति वारणे। तथा च आतिवारके त्वस्थाने सतीत्यर्थः। आति। अमः। भावेत्तः। स्वात्यपन्नुतिरित्यर्थः।
 एवं च तत्त्वकथनहेतुक आतिविषयनिषेधोऽस्तीति पन्नुतिरिति लक्षणं बोध्यं। तस्या तापकारित्वरूपस्मरवत्तांतस्य। नागरिकेति।
 नगरे भवनागरी कस्तप्रतिष्ठा मीणस्य प्रश्नः। समाधिकापश्चतरस्य उच्चातिरुच्चतायस्य चैव भूत उभयतः। मुखपृष्ठभागे
 योऽपुच्छयस्यैव भूतश्च को हिष इति न हीन हीत्युत्तरस्यैव महिष इत्यनुषज्जते। अयं करिकलः। मः। करिशावकः। कलैः।
 करिशावक इति कोशात् कलम इत्येतावतैव सिद्धे करिपदमुत्कृष्टं करिवोधायां। अयमस्य शडादंडो न पुच्छमिति। पुच्छमिति
 पाठोऽप्यर्थं चोरित्वात्साधुरेव। अप्रयुक्तत्वेन तत्र परीवचार्थमिति। पूर्वोदाहरणे संदेह रूप आतिविषयज्वरी च। ज्वरः। किमि
 ति प्रश्नेन तद्विषयसंदेहावगात्मात्तु इह तु महिषत्वमिदं यस्मिन् रूपे आतिविषयस्येति ततो मेदः। जहेति विरहिष्या इयमु

श्व

महिषस्ये

लाप २

१८ य

नेन

हत्

र्थ

किं हेतुसमशरपुरागते हेतुस्य चात्यामां किंकुतः प्रहरसिपीडया स्या यतो नेयं जटा किंकुतः प्रहरसिपीडया स्या यतो नेये जटा किंकुतवे
 पीकृतः। अवेणीवेणी संपद्यते तथा कृतः कचानां कलापः तथा गले गरलं नेत तू अपितु इयं कस्तूरी एव शिरसी
 रिपुनेयाश शिलेरवा किंकुतकुसुमा तथा इमे गीसूति भर्तः केचानां कलापः तथा गले स्मनसवति परतु प्रियविरहाज्जन्मयस्यैवं
 मृतो धवलिमापाडिमेति। अवज्ये विह्वलीयं हिंसाधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनसूत्राध्यधिकरणो पिवद्वत्री हिर्न दुष्टः
 कल्पितेति। कुसुमशरेन त्रेक्षितेत्यर्थः। निषेधमात्रेनेयेति। निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादि तिसावशीमने इत्यख
 रसेद्वनं तद्बीजं तु पमा बोध करणे वा हेतुसत्त्वे पितदुपगमे रूपकस्याधुपममात्वेत्यादि तिस्यष्टमे वा हेतुकोपनु
 तिरिति। हेतुका विदग्धस्तत्कृता पनुतिः। हेतुका पनुतिरिति लक्ष्यनिर्देशः। वाक्यान्वया योजनहेतुः शंकितात्त्विक कः
 वस्तुनिषेधलक्षणः। अन्यस्य शक्यं इत्यन्यं शक्यं निवर्तनीयत्वेन हेतुतया च पदशः संतापात्तनातीतिवत्। अत्र च
 श्रुधापनुतिवारणायाद्यं विशेषणं। मम किल श्रुतिर्मदर्थिका मित्यधिकतद्व्यरूपवारणाय शंकितात्त्विकानि चानेनैव श
 द्वापनुतिवारणाद्वाक्येत्यादित्यर्थः। मिति वाच्यं। कस्य वा न स वेदोषः। प्रियायाः सत्रणे धरे सभंगपदं माघासीर्वा रितोपिम
 याधुनेति च। जोक्तावति प्रसंगवारकत्वेन तत्सां क्यत्वात्। यद्वक्ष्यति। हेतुका पनुते रस्याश्चाये विशेषयत्तस्यां वचनस्यां

३८

५. धेध सत्त्वा इति प्रसंगवारणायाद्यं विशेषणं। तत्र हि न कांतत्वं निषेधो नू पुरारोप एव वा न हि इह कितं कांतत्वं निषेधः
 यस्मिन्नेषाद्यपनुतिरिति सर्वे चेतुस्तदुदाहरणे चारयाना वसेर्यत्की सविद्यतीति न प्रपंचितं। एवं सामान्यलक्षणं मनसि निधयानुधाप
 नृत्यादिस्तद्विदा च कुरुपक्रमतो श्रुधापनुतिरिति लक्षणं चाचष्टा विपनीय इति। किं विमते। विकासः स्फूर्तिः शालिता। तथा चोपमेय
 पमानरोच्यफलकं उपमेयधर्मित्वा। मम ताने धेध श्रुधापनुतिरिति लक्षणं मिति सावः। अत्र चानुक्तं निमित्तत्वे कोतवादिपदाद्यं
 त्वनिषेधो विशेषणं बोध्याते न हेत्वपु न्तौ कोतवापनुता वनाति प्रसंगः। कांतः किं न्यूनपुरातन हेतुका पनुतो उपमेयधर्मको
 तत्वस्य निषेधो न संसिधे धाथु इति ध्यावृत्तिः। पयवसापकोतिवारणाये उपमेयधर्मित्युक्तं। तत्रोपमानधर्मस्यैव सधा शत्वो दीर्घ
 धेध इति नाति च। प्रिरिति सर्वस्य। पुंडरीकोति। पुंडरीकः सितो भोजं मित्यमरः। एवं च सरोरुपदं विशेषपरमिति सावः। अ
 क मिति। इंदो तस्य फलितस्येदनीलमणेः। शकलवत्। शमयद्वीरे इत्येतत्केपिकवलं यः। अंके कूर्तकं शशकिरे शंकि
 वंतः। परो अचे। जलनिधेः। धं कमे निरे। काति वत्पुनः सारंगं जगो हिरे। परस्परमं क्रवद। कम कत रिति। हार इत्यात्मनेप
 दां परो। इतरो। मुर्वः। ममेच्छाया मृदाय मे छदू। विषोसिना सरद्धयेति। मदिना की वत्वं। वयंतु संद्धनं निशिरात्रोपीत अत एव
 कुक्षिस्थमंधतमसंगाटं धांतं आचक्ष्महेम इत्यन्वयः। जोत्वेक्षिकाः। उत्प्रेक्षामात्र विषः। कलंकादयः। अपिना स्वासा विक
 स्य मृदाय त्वस्य समुच्चयः। अर्थ इति। नायं सुधांशुरित्यत्र नेति शब्दोपात्तत्वं। इह तु परमतत्त्वो कीर्तनेन न खानमिह
 सत्त्वा सूचनादयं गम्य इत्यर्थः। एकत्रानेकापनुतव रूपतया च त्रवे विधे बोध्यं। हेत्वपनुतिमाह एवेति। श्रुधापनुतव एवेत्यर्थः स

सिध

श्रु

त्या

३८

ले

१ अराध

१ कितिः स ननु च न तत्परमेव राधा परमेव व्यप
१ दिवान् कथयति किं हेतु मे रमेत्येव न य

उ

ज्ये

च

प्र

ति

हशः स्वप्नवचः। स्वप्ने उदृतं तत्त्वप्रमं वचनं मर्यादकं नृस्य अनुभाधान् नृस्य निर्वच्यते केशपाशममस
वोतः करणवृत्तिरूपः मुत्थतिमोहं प्राप्नोति। ननु चित्तसंगो निवेत्यतातत्राह किं करोमि अकिंचित्करोमि यस्तु वमरो
हितैः पूज्यैर्विषमैर्विलासेः कीतोस्मि मूलैर्न गृहीतोस्मीति। किं करोमि अकिंचित्करोमि यस्तु वमरो
मर्थकमव्ययं। अहं किं करोमि सः कीतोस्मीत्यर्थः। राधापरविहेतुः हेराध इत्याद्यो तत्संबोधने। पद्मरूपत्वजनयने स्म
रामीति विशेषः। शेषं पूर्ववत्। अत्र रमासंबोधकस्तन्नयनस्मरणरूपो न वाक्यार्थः। पितृत्वं संबोध्य कश्चपद्मरूपं नयन
स्मरणरूप इत्यपहवस्तत्परमेतद्व्यपदिशन्नित्यनेन प्रकाशयते। ननु चार्थस्य रमाराधासाधारणत्वमपि तु पद्मे इति लिङ्ग
वचनं श्लिष्टं शब्दयो जनये वेति। विषयांतरेति। विवक्षितविषयेत्यर्थः। अवस्था। जायत्वनादिरूपा। वदतीति। पत्यौ स
त्तरिसखी धिया सखी प्रमेण जारवृत्ता तं स्वकामुकवार्ता वदती धूर्तकाचित्पतिं बुधा सखीत्यादि वाक्यशेषमपूरय
त्पूरितवती। सखीति पुनः संबोधनं मंतर्यता सूचनाया ततः उक्तवृत्तांतानंतरे बुद्धजागरणावती। अत्र नासंज्ञा
यदवस्थावृत्तांतः किंतु स्वाधिक इत्यवस्थाभेदो जनयापहवः सखी मित्यादि वाक्यशेषेण प्रकाशयते केतवापनु
तिरिजलस्य निर्दे शः। व्याजाद्यैः पदैर्निर्दुतेत्येकोऽपि चित्तोऽसत्यां केतवापनुतिरिति च वहर्त्तव्यमित्यर्थः। केतवे

५ भिन्ने

अ

रिति

३

नापुनरुतिच्यते। व्याजाद्यै रित्यनेन मिषकपट्टदुल्लेखकेतवादयो गृह्यन्ते। एवंच केतवादिपदव्यापनं नित्वं ल
क्षणबोध्या नाराचाः बाणाः। इकुयातः कटाक्षः। अपहवः निषेधः। प्रतीप इति। असत्यत्वस्य विषये बाधाधीनत्वादि
तिभावः। रिक्ते धित्वा प्रवर्णनांतरवोदक्षः। वारिणो जलस्य कथय वतयापिरिक्तेषु शब्देषु विधिनस्यारापस्यो
दरेषु मध्यप्रदेशे जलं अर्थयंते प्रार्थयंते। कीदृशाः मध्याह्ने जलं पितृष्टुभ्यो महानातपः पृष्टं तस्य जापस्तनं ते त
प्ताः संतप्ताः। किं कृत्वाः। स्कंधांतरात् प्रकाशं प्राप्तांतरात् उस्थितो यो दावाग्निर्दावानतल स्तस्य शिरवाज्वाला तस्या रु
लेन जित्वा प्रासार्येति अस्त्री प्रकीडस्कंधस्य मूलादुखावधिरु रित्यमरः। अत्र नयं दावाग्नि शिरवाग्निपितुजिके
ति छलपदात् प्रतीयते। अत्र चानपि हिवाच्यता दोष निरस्य कथायाः धिवनोदरे धिति पठनीये ॥ ॥ इत्यपह
तिप्रकरणं ॥ ॥ उत्प्रेक्षां लक्षयति। संभावनेति। अत्रोत्प्रेक्षेत्यनंतरं साधिविधेयं ध्याहार्यं तथा च संभावनेति
उत्प्रेक्षापदवत्। सा च वस्तु हेतुफलरूपेण त्रिधेत्यर्थः। वस्तु हेतुफलानां च संभावनाधर्मत्वं स्वाविधेयकत्वसंबंधे
नातेन वस्तु हेतुफलविधेयकत्वेनैतपर्यवसितोर्थः। वस्तुत्वे च हेतुत्वेन फलत्वेन बाधितं यत्तद्विन्नत्वं। नाते वस्तु वि
त्वरयकेवलान्वयिते। विभागासंगतिः। उक्त्यादि। अत्रासां मुत्प्रेक्षां मध्ये आधावस्तुत्प्रेक्षा उक्ते चानुक्ते चोक्ता

तया १

रातनं सारा मि नी ले ३२१

का

六

12

1

अन्यधर्मसंबंधानाधत्तेनान्यस्यान्यतात्तयसंभावनमुत्प्रेक्षा । असूनाया तथा न विषयानुष्ठाने
धर्मसंबंधप्रयुक्तविषयधुमिक
ज्ञातत्तयसंसर्गविधयिविधय

३२ नि० ३९

17

न्यथानर्थेनेनापन्हवः अस्यामाकारस्य हेतुं तरवर्णेनेन गोपनमिति ॥ तर्थाजिह्ववैति ॥ तात्विकनिषेधे इत्यर्थः ॥ नूपुरो मंजीरः ॥ मंजी
रो तु पुरोस्त्रियामित्यमरः ॥ नर्मसखी क्रीडा सखी ॥ अत्र कांतपरायाः प्रजल्पं मत्पदं लग्न इत्युक्ते नूपुरतात्पर्यं कत्ववर्णेनेन कांतत्वा
पन्हवो मुख्यः ॥ नूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तदंगमिति बोध्यं ॥ सीकारमिति ॥ सीकारं तदनुकारिमुखध्वनिं ॥ सिक्षयति ॥ अधरं
धरोष्ठः ॥ व्रणः मतिव्रणो स्यास्तीति व्रणी व्रणिनं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिन् ॥ तथारोमं च तनो विस्तारयतीति वाक्यत्रयं
नारिकाभिप्रयिण प्रियसखी प्रतिकयाथर्कं तदाकर्ण्य नागरिकः किं मुलित इति शंकितवती मन्यां प्रति तच्छंका निवृतयेन
हिनहीत्यादिना हेमंतिकपरत्वे वर्णेनेन तात्विकस्य नागरिकस्यापन्हवः ॥ शीत्कार शिक्षादि कर्तृत्वस्य नागरिक इव पवने
सत्वात् ॥ तेदाह ॥ अर्थयोनेति ॥ विवक्षिता विवक्षितसाधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनयेत्यर्थः ॥ इदमि
त्यदाहरमिति ॥ वजात्यभिप्रायेणैकवचनं हेमंतशब्दान्नत्र भव इत्यर्थे सर्वत्राण्वतस्त्रिपद्ये सिणितलोपे व हेमन्तो
इति रूपं सिद्धिः ॥ प्रजल्पन्ति सदाहरणे एकस्य वाक्यस्यान्यथा योजनमिह त्वनेकेषामिति मेघदः ॥ शब्दयोजनयेति
अथ दैर्घ्यशब्दश्लेषेमात्रेणेत्यर्थः ॥ पद्मेति ॥ क्रीडाया विटो भोक्ता कृष्णो वीर्युष्मान्या तुरक्षति संबन्धः ॥ की

३

वसाध्यवसानलक्षणयोपादानादसंगतेऽतः कविष्ये मेवैतिसकलदुपांश्चरितार्थां लिपेति विधीति शक्त्या लेपेन वर्षणा
 ध योसाध्यवसानलक्षणाया च साधारणधर्मपुरस्कारेण चापनस्य चोपस्थानस्य युगपद्विद्वयविरोधना संभवादि
 ता त्वगशयः स्मृतेऽनिरुक्तस्मृतेऽनुत्प्रेक्षणीयतया। उत्प्रेक्षा विषयतया। अन्यत्रोत्प्रेक्षायो। अन्यया संभवादि
 वक्ष्य। क निरकांक्षत्वादिति भावः। अतएव आरचार्यस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेना अन्यया संभवादेव। कचिदुत्तरवत्युत्तर न्यत्रा
 मयमेस्थानयंथऽप्रमादहं लिखितो दृश्यते। न्याभूत इति। गणभूत इत्यर्थः। स्वक्रियेति। क्रियाप्रतिसाधनत्वेना स्व
 चित इत्यर्थः। व्यपेक्षितं। आकांक्षितं। नालं न समर्थं। तथाच निरकांक्षित्वादुपमानत्वेनापि च योन संभवतीत्यै त
 तिभावः। एतेन तमसिलेपनकर्तृत्वमत्प्रेक्ष्यमित्यलंकारसर्वस्वकारमतमपरत्वात्। तस्यापि कर्तृविशेषणत्वा
 त्। विवक्षितविवेकेन लेपनस्यैवोत्प्रेक्षत्वाच्च। एवं च प्रधानभूतलेपनक्रियागोचरसंभावनेव निगीर्णचाप
 नविषयेति सिद्धं। नच युगपद्विद्वयविरोधः। शक्यः। तदनर्थपगमात्। केचिदिति मत इति चारस्वरसेद्वाव
 नातद्वाजेतुतमानभसोऽकर्तृत्वेन विषयत्वेन च वारद्वयमन्येकेशः। तथा धर्म्युत्प्रेक्षासाधर्म्यप्रयुक्ता। धर्मो
 त्प्रेक्षावृत्तितेत्सहचरित धर्मसंबंधप्रयुक्ते तिलक्षणायां ननु गमः। नच तन्निष्ठतत्त्वमानाधिकरणाद्यतरत्वेन

चंद्रप्रकारिका च संभावना तादात्म्यसंसागिकैव तथा ननु भवादचमत्कारप्रयोजकस्य
 संसागोत्तरस्याभावाच्च न च य

न धर्मनिवेशान्नानुगम इति वाच्यं। सर्वत्र साध्यत्वे दृश्य निमित्तया एवोत्प्रेक्षया। संभवेनान्यतरत्वादि निवेशप्रयुक्तगो
 म रकस्थानुपादेयत्वादिति। हेतुत्वेनेति। हेतुरूपतयैवार्थः। हेतुत्वसंभावना। हेतुरूपत्वासंभावना। फलत्वेन फलरू
 पतया। एवमग्रेपि बोध्यं। अथोदाहृतसूत्रस्य सुबोधः प्रकारः प्रदृश्यते। तत्र धर्मतो मित्यादौ कोकागानां विरहान
 लसंबंधिधूमस्तोमाभिन्नतमो विषया संभावनेति बोधः। नामार्थयोरभेदात्। एवं करवचंद्रमन्य इत्यादावापि नूनं न्य
 मुरवचंद्रा इत्यादौ तु चंद्रप्रकारकसंभावना विषयो मरुवमिति बोधः। मरुवनिषिध्यै केवाचेद्वत्त्वप्रकारिकात्
 स्य चंद्रोपसर्जनत्वात्। एवं च केवादिशब्दसममिच्छाहारेपि बोध्यं लिपेति वेत्यनुक्तविषययोत्प्रेक्षादाहरणत्वात्
 लिपेति नासाध्यवसानलक्षणाया लिपेन चापनोपसर्गाद्यौधारणेन सांद्रमालिनीकारकत्वादिना रूपेणाप्युप
 नाच्च तेन साध्यापने लेपनसंभावनेयात्। सांद्रमालिनीकारकं तमः कर्तृकांगधै कर्मकर्पलेन प्रकारसंभावना विषय इति बो
 दीप धः। ज्ञानयोपरिष्ठिते चापने तादृशसंभावना च य इति प्रतीकृतः। एवं वर्षतीत्यादावपि बोध्यो। विक्षेपणात्। क्वमिच्छादि हेतु
 त्प्रेक्षादाहरणे हेतुभ्यंचन्यर्थः। तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थोच्यते। हेतोश्च स्वप्रयोज्याप्रयत्न संबंधेन रक्तत्वं विशिष्टेन

अंग
दि
अ
क

अनायिषतेवनीताइव। यथागोपालेन परकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वीयागावोनीयेत तथागोपद्वयसंज्ञात्वेन मिश्रिताविवस्वतापि
नीताइवेत्यर्थः स्वलुप्तं भावनायां तेन नयेन हेतुना इदमोध्यं न त्वेधकारे रित्यन्यथागोऽस्वर्गचलो वेदो रमोचकुलिशपुमान् स्वीसो ब
रमेयीदं वाणदं वाग्म्यं स्फूर्तिमिदं निमित्तमिदं। अत्र चाना यिषत वीति वषयो विषयः पूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्पत्त्यापि पूर्वस्माद्दृष्टं।
एवं पूर्वोत्पत्त्येति गुणरूपो हेतुः शिहनु क्रियारूप इत्यपि दृष्टं। अत्र चोत्पत्त्यापि हेतुत्वेनोत्पत्त्यापि प्राधान्येनैव येषां देशान्तुस्व स
रूपोत्पत्त्यात्वेनातस्यां तत्वात्। एवमन्यत्रापि बोध्यापूरा मिति। अयं विधुश्चेदप्योध्यं पूर्ववर्धयेत्तु एवमपि चंद्रकोतौ कयति पयोसि पाकं
दोमधीति शिकेतथा प्रियेऽपतिरिति विप्रयोगे विप्रयोगे सति सशोकानां कोको गनानां नयने कर्मभूते कियति पायां सिद्धे मधीति शिकेत इत्यन्यथा दु
हे किं कर्म कत्वा देणां कर्मस्वैपमिति द्वितीया। एवं नयने इत्यत्रापि मध्यमं कर्मित्यत्रैकस्य बह्वृत्तस्य फलत्वेन कुचधृते कुचधृते रुत्वे स
णामिह तु द्रावणसंवाणस्त्वणयो द्वयोः फलत्वेन पूर्ववर्धनस्य तदिति भेदः। वृंहणं। वृद्धं न। तदा। वद्धं न कुलोतेन। चंद्रेणारथारि
तानामिति रीतिवदर्थे स्थितौ नानि युक्तानां पुरतनानां। वाहेतानामश्वनां पीरवर्तनायेव नुरगेत्तमानामुत्पत्तिभूमावुत्तरस्यादिथि
प्रतच्छ इत्यर्थः। प्रायोज्यमित्यत्रैकस्य गुणस्य फलत्वेनोत्पत्त्यापि हतुपरिवर्तनक्रिया इति भेदः। न च लंकारसर्वस्वकारादिभि
रन्येषामपि जात्यादिभेदेनामुक्तत्वात् कुतस्तेन प्रदर्शिता इत्याह। एता एतेति। उक्तं सदा एवेत्यर्थः। न त्वेसा इत्यनंतं रं चमत्कारविशेष शंका
प्रयोजिका इति शेषः। तथा च जात्यादिभेदो मपि चमत्कारविशेषानाधायकत्वाद् प्रदर्शनमिति भावः। इति चेति। इत्यनेनोत्पत्त्ये

विषयास्वर्गगा

शाबोधकत्वेनेत्यर्थः। त्वकीर्तिरिति। अत्रानुपात्तस्वर्गगमनो विषया प्रवेशतादात्म्योत्पत्त्या विशेषणीभूतममणश्रान्तत्वं हेतुत्वेसा
वाप्रीतीयत इति बोध्यं॥ ॥ इति श्रीमत्सुदुपस्थायैवेद्यनाथकृतायामलंकारसंवे चंद्रचंद्रकायामुत्पत्त्या प्रकरणं॥ ॥ अति
शयोक्तिं लक्षयति। रूपकातिशयोक्तिरिति श्रुणोऽपस्यानं विषयसूचयेति विषयिणो रूपमस्य तस्य भावस्तत्तत्तयेत्यर्थः। रूपं च भेद त
तादृश्यान्तरत्वं तस्मिन्मतीति। सप्तमं मंदात्तिरित्यसि प्रायेण। एवं चानुपात्तविषयधर्मिका हार्येन अविषयीभूतं वि
षय्यभेदतादृश्यान्तरं रूपकार्यमिति शयोक्तिं लक्षणे बाध्यं। अत्र रूपकवारणायानुपात्तिः। अयमेव च रूपकादस्यां विशेषः
अतिशय इत्युच्येतेषांति वारणाय हार्येति। न त्वेसा वारणाय निश्चयेति निलोत्पलेति। अत्रानिलोत्पलपदात्साध्यवसावलक्ष
णयाशक्यलक्षणाभयानुगतकोतिविशेषादिपुरस्कारेणोपरिस्थितस्य नीलोत्पलत्वाविशिष्टस्याभेदसंज्ञेणाच्यं। शक्य
परिष्ठितयोः कृतीष्टसाधनतयोरिव शक्तिरूपणात्त्यामुपस्थितयोरथेकपदार्थयोस्तत्पर्यवशेनाच्योगीकारे बाध
कोभावात्। एवंचानिलोत्पलमिन्नकीर्तिविशेषद्वंद्वदिति बाधादियं मेति शयोक्तिरित्युच्येते। न चैव सति रूपकादेवैलक्षण्या भेद
मिति वाच्यं। रूपको विषयीभेदव्याप्यस्य विषयतावच्छेदकस्य सानेनैवैलक्षण्यास्य स्फुटत्वात्। यदा त्वभेदसंज्ञितात्प
र्यं किंतु भेदसंज्ञेन तदा कीर्तिविशेषादिरूपतादृश्या विषयतावच्छेदकव बोधतादृश्यातिशयोक्तिरित्युच्येते इति बोध्यं। व

साध्य
रूपक
श
न
न

वापितामध्यभागमारुह्यमरवपर्यंतं नयिकां गवर्णनमिदं गगने सुहृत्तया तद्वत्तुल्ये मध्ये कापि अनीवर्चनीयशोभावापीति इदं
भीरागमारुह्यमरवपर्यंतं नयिकां गवर्णनमिदं गगने सुहृत्तया तद्वत्तुल्ये मध्ये कापि अनीवर्चनीयशोभावापीति इदं
रतितात्यनुषज्यते किं स ता काचनानिर्मिता सोपानपांक्तिस्तद्वत्तुल्यं त्रिवलीमधिगतवती प्राप्नवती तथा अयेतद्वत्तुल्यं देशशोभितद्वत्तुल्यं विशा
लौकिकैस्फुरत इति विभक्तिविपरिधामेन संबध्यते कीदृशैस्फुरती पुण्यवती सागरी सुलभोगमौनच सुलभौ च पुनः कीदृशो चैद्वत्तुल्यं
तस्मात्तद्वत्तुल्यं केन चास्त्रिभौद्यान्ने देशययौ स तथा तौ तत्रत्यानी तदा श्लिष्टानां च सुधांशोस्तद्वत्तुल्यं दत्तस्य मुखस्य सन्निधानादमृतं
तद्वत्तुल्यं मधुरमाधुर्यं सुलसा मित्युच्यते विद्यानां भेदानां इतीत्यस्य प्रतर्जनाय मित्यनेनाच्यते अतिदेशेनोत्तरादस्येनेत्यर्थः मुरच्य
पको भेदस्यातिशयोक्तौ वभावाट्टपकपदं सदृशपरं चोत्तरात् ससाभिहोत्रमुह्यतीत्यत्राभिहोत्रपदवद्भूतिदेशकमित्याशयः आधि
क्यनूनतेत्यत्रानुस्योक्तेरुक्तेदाहरणेषु प्रसिद्धतरत्वादनुपादाने बोध्यं यत्त्रैकेऽधिदुक्ते विषयिवाचकपदस्य विषयसाध्यात्त्वसानल
क्षणायाः कृतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेषकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं एवं च निगरणे सर्वत्र विषयितावच्छेदकधर्मरूपेणैव वि
षयस्य साने विषयस्यैव त्वेनेति स्थिते भेदातिशयोक्तिस्तादृश्यातिशयोक्तिरिति द्वौ विध्यं मयुक्तमिति तत्प्रौढविलसितां शक्यतावच्छे
दकस्थलक्षेपूर्वप्रतीत्येन नतया तद्विशिष्टतया लक्षणया असंभवात् यधर्मविशिष्टेशक्यसंबधस्तधर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेऽ
समानप्रकारकेशाहबोधे हेतुत्वात् लक्षणपरिहायया अनुपपत्तिरिति तदवस्थत्वाच्च एवमपि तात्पर्यवशात्तादृशबोधांगीकारे तद्वत्ता

तत्वे

अ

बाव
त्यो
स
न

क

संसर्गणोद्यत्वेतन्नदूरेणोकेतेनैव बद्ध्वा च यस्तदादात्यसंसर्गकसंभावनायामध्ये विषयतया एवं च कुचधारणं भिन्नफलं केन
कदीमकरणकबध्ने त्वप्रियसंभावना विषयामध्यइति बोधः एव प्रयोज्यमित्यादावपि फलं तु मनोय इति पूर्ववदेव बोधः फलोत्प्रेक्षा
त्वं चोपदीशतरीपपादनीयमिति बहुवक्तव्येपि विस्तरमयादुपरम्येता बाले दुवक्राणीति न विद्येतेविकासोपेक्षांता नि अविकासा नि
तेषां सत्वात् किकारहितत्वाद्धेतोऽबाले दुवत्तुल्यं द्वितीयोचद्वत्तुल्यं वक्राणि तथातिशयेन लोहितानि आरक्तानि पलाशानि पलाशकुरा
मा निवसंते न नायके समागमं प्राप्तानं वतच्छलीनां मंगनानां सद्यस्तत्कालसंभूतानि न रक्षतानि न ववभ्रष्टा भ्रष्टा भ्रष्टा इत्युच्य
यः पूर्वति धूमस्तोममित्यत्रेत्यर्थः ननु लोके संभावनाया मि वशहो न दृष्टं इत्यत्र आह अस्मि चेति पि नष्टीति सफ
द्रस्तरंगाणां मयुभागेऽपेन रूपं चंदने पि नष्टीति इदुत्तुल्यं चंदनमादाय करैः करणैः शृंगुपांगनां श्लिपती व अनुलिप
तीवेत्यर्थः समुद्रोपातीति समुद्रस्यापति तटेयत्वेन चंदनं तत्तत्तयत्तारं देशं लेपने तत्त्वेनेत्यर्थः उभयत्रोभयोरुत्प्रे
क्षयोऽपि अलंकारसर्वस्वकारादीनां प्रात्रादीति सप्रकोतः प्रभुः प्रपतिः प्रमोरात्रौरवेरभावाद्येतो रि वसतते
निरंतरमुप्रादिते प्रपापयशसी सृष्टवान्निर्मितवानित्यर्थः रक्तावित्कदाहरणं भावरूपे हेतुरिह त्वभावरूप इति भेदः वि
वस्वतेति विवस्वता सूर्येण स्वस्थगो सहस्रेण किरणसहस्रेण समं मिश्रः मिश्रिताः जनानां नित्रापरनामधेया गावोपि

३ दिवा चंदो ररावात्तेतोरिव

नानि

का

न

तेदाहरणेध्यामिति विषयस्योपादानत्कथमेयं शयोक्तिरिति चेदत्र १ इदं त्वस्य विषयं धि विंशषणत्वं विवक्षातदारूपकमिति च १ न विवक्षायाम्
 वस्त्वत्र एव प्रकाशकतादशमरूपकातिशयात्तथादिसंदेह संकरेन नाना नैव दाम्येनीयं दो विवमेतत्प्रसीदतीत्युदाहरणं दत्तमिति न शयते तस्य
 एनो विभजता यद्यप्युक्तं ता अप्युक्तिगर्भत्वं प्रयत्नागैरप्युक्तिगर्भत्वं सेवा रूपकातिशयात्तिरेवा तथा च साप्युक्तिवत्त्वं न रूप
 न्दवत्त्वमिति विधातिशयात्तिरेकसावः १ मुक्तामिति अनुभवकैवद्यानि इमानि वस्तुनिते इमजना १ विकल्पयति सखे सहेति वि
 कल्पविषयं यो यो णि कुर्वति येषां लना नासा प्रकृता सुदरा ह्युपथलोचनमोगेनास्तीत्यव्ययः १ तादृशी सौंदरी दर्शनशालिने वि
 कल्पयंतीति सावः १ तानि कानि वस्तुनितत्रह १ मुक्तामिति को विदुमप्रवलं चोतरा अन्यामध्यमधुरकररसः १ अंतरांतरेण सु
 ते इति द्वितीया पुष्पं परं कवलं धूर्वहं भारवाहकं ननु मधुरसंयुक्तं तयो मुक्ता विदुमयो १ खलु निश्चितं प्रालयद्यति मंडल
 चेदमंडलं एका सि एकस्मिन्नासिके अवस्थिति १ एकाधिकरण्यमित्यर्थः १ न त्वणविसमुद्रे वै न तत्र चेदमंडलं च शंख
 स्य मूर्ध्नि मस्तके न दचेति न दं प्रान्नेति न पुनः १ पूर्वाचलस्योदयगिरिरस्यंतरं न दचेतीति अत्र मुक्ता विदुममधुर
 रसप्रालयद्यति मंडलं शंखं दृष्टं क्रमेण देता धरतमो धुर्यं मुर्वकं ठा निगीणो १ पूर्वोदाहरणे धांतत्वे तथा स्य धो न पन्दवः १
 इह नु परं धूर्वहमिच्युक्त्या गूढ इति मेदः १ प्राप्तेयं मिहिका चेत्यमरः १ गतास्विति पुरेयवा १ यो र्यस्तारक किला सिनी धुतिमी

न विवक्षायाम्
 न शयते तस्य
 यद्यप्युक्तं ता
 विकल्पयति
 विवमेतत्प्रसीदतीत्युदाहरणं दत्तमिति
 सखे सहेति वि
 न रूपकातिशयात्तिरेवा तथा च साप्युक्तिवत्त्वं न रूप
 न्दवत्त्वमिति विधातिशयात्तिरेकसावः १ मुक्तामिति अनुभवकैवद्यानि इमानि वस्तुनिते इमजना १ विकल्पयति सखे सहेति वि
 कल्पयंतीति सावः १ तानि कानि वस्तुनितत्रह १ मुक्तामिति को विदुमप्रवलं चोतरा अन्यामध्यमधुरकररसः १ अंतरांतरेण सु
 ते इति द्वितीया पुष्पं परं कवलं धूर्वहं भारवाहकं ननु मधुरसंयुक्तं तयो मुक्ता विदुमयो १ खलु निश्चितं प्रालयद्यति मंडल
 चेदमंडलं एका सि एकस्मिन्नासिके अवस्थिति १ एकाधिकरण्यमित्यर्थः १ न त्वणविसमुद्रे वै न तत्र चेदमंडलं च शंख
 स्य मूर्ध्नि मस्तके न दचेति न दं प्रान्नेति न पुनः १ पूर्वाचलस्योदयगिरिरस्यंतरं न दचेतीति अत्र मुक्ता विदुममधुर
 रसप्रालयद्यति मंडलं शंखं दृष्टं क्रमेण देता धरतमो धुर्यं मुर्वकं ठा निगीणो १ पूर्वोदाहरणे धांतत्वे तथा स्य धो न पन्दवः १
 इह नु परं धूर्वहमिच्युक्त्या गूढ इति मेदः १ प्राप्तेयं मिहिका चेत्यमरः १ गतास्विति पुरेयवा १ यो र्यस्तारक किला सिनी धुतिमी

१ सभयं

रे

स

तथा

वि

नामत्स्यानां संघटनेन संस्रमंयंती रप्रतिगता ससती पुयत्रयं न गौर्बे शिप्रदानदी उल्लसंतीनां फेनततीनां छलेन धु
 क्तः १ अदहासः १ उद्धतहास्यं यथा भूते वा विभातीत्यव्ययः १ इतीति इत्यत्रेत्यर्थः १ इदं मंडलादावित्यादि यदा लुप्य रसा
 दिपरिग्रहः १ कृत्यादिचेति सकृत्क्रमाधुर्यादिघट्यर्थः १ आदिना अधरमाधुर्यादिपरिग्रहः १ निवेशनात् असेदाध्यवसना
 त्ता जाने इति दमंयती वर्णयते न लस्योक्तिः १ अतिशयिता द्रागाल्लो हित्यादि मधुरस्वरूपमेव विवमिति जानेन ननु विवफला इति
 मित्येवकारार्थः १ विवस्य विवफलस्य अनेस्म दोषा धरत्वं निवृत्तत्वं च तं स्फुटं १ कथं तर्हि विपरीता लोके प्राप्तिरिति
 त्वाद्योरनयो विवेशे स्य तारतम्यस्य बोधे अहमाणा मसमर्थानां जनानां नाभिध्रमो विषयो सः अस्तु अन्यत्रेति सूर्यक
 र्त्तुकेनेत्रापरपर्यायगो नयने इत्यर्थः १ निवेशितो उत्प्रेक्षितं रवीन्द्र विणा संतप्ते जगः १ तस्य रवे गृह्या न्यक्षान्वं धूनि
 तियावत् १ ध्रुवं प्रायो बाधितुं सरः १ प्रविशति न तु रथा तुं स्थानार्थं हीयस्मा द्रुजस्य स्नानं निःफलं निःप्रयोजनं मि
 त्यव्ययः १ प्रसक्तानुप्रसक्तं १ अतिशयोक्ते १ सापन्हवत्त्वः १ न प्रसंगादलंकार सर्वस्व कडुक्तं स्वरूपे क्षायां शुद्धा
 पन्हुवति गोर्भत्वं दर्शितं तदनुप्रसक्त्या च त्रिविधा स्वयुत्प्रेक्षा समर्प्यता पन्हुतिगर्भत्वं त्यर्थः १ तेदकेति तस्येव ज्ञा

इति

ति

सं० ४ संबधश्चाभेदभिन्नत्वे सत्यन्यत्वाद्यनिरूपितोग्राह्यः। तेन रूपकातिशयोक्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याप्तिः ४

२६

स्या

तीयस्यैवाप्रत्यक्षवर्णनं। तज्जातीयभिन्नत्वेन वर्णनं। तच्चाहार्यबोध्यां। अथैवपि तेन प्रांतो नातिव्याप्तिः ४। इयंचलोको
त्तरत्वं प्रतिपैर्य। अन्यदेवेति। अस्य महीपतेर्गाभीर्यमन्यदेवप्रसिधगांभीर्यभिन्नत्वेमेवेत्यर्थः। अन्येयमिति। रूपे सोद
यंवेदग्ध्यंचातुर्यंधोरणीयपरिपाटीरषानलिनपत्राक्षीविधेः साधारणीयैः स्यादिति न्ययः। अत्रोत्तरार्धेन न्ययसंगत्यान्य
त्ववर्णनो विशेषः। संबधेति। अयोगे असंबधयोगकल्पनं। संबधवर्णनं। सोधेति। सोधास्त्रीरजसदनिमित्यमरः
। नचत्रैव स्पृशतीवेदुमंडलमितीवपदप्रयोगेन त्रैसाधनीतिस्तदप्रयोगे गम्यात्प्रक्षाल्यमुच्यते। इवादिद्विधावाच्ये स
क्षासैवेवाद्यभावगम्यात्प्रक्षेपेति नियमात्। अन्यथा त्वत्कीर्तिर्भ्रमप्राप्तेत्यादि पूर्वोदाहृतयोपगम्यात्प्रक्षान
स्याद्विशेषः। भावादिनिचेनैवा उपदर्शितनियमस्यालंकारांतराविषय एवाभ्युपगमात्। अन्यथान्येनं मुखं न
इत्यादौ नूनामित्यप्रयोगे गम्यात्प्रक्षेपापत्तेः। एवं च प्रकृतेऽसंबधे संबधेरुपातिशयोक्त्यालंकारविषयेने गम्यात्प्रक्षेपे
क्षावसरः। त्वत्कीर्तिरित्युदाहरणे तु भ्रमगम्यात्प्रक्षेपापत्तेः। पञ्चातत्वरूपहेतुत्वंगम्यात्प्रक्षेपाभिप्रेताननुस्वर्गगा
प्रवेशांश इति सर्वमेव दात। असंदिग्धमुदाहरणांतरमाह। यथावेति कतिपयति। वीररुद्रदेवरेण्येनैव तत्परशालि
निदानशालिनि सति चक्रवाकी इति मुद्रितेनोर्वमुपयाति प्राप्नोति। इति किं कृतं वासरस्यावसानेनाशोयनसः ४ कन

२६

मालोक २ यताव ९

प

ते

देवशक्यापेदप्रकारकबोधोपिबधकासिवाभिन्नत्वेन विषुद्धाद्वेदकस्यैव्यावर्तनादिति दिक्। सधावधेति विधशालासंज्ञिका
रव्यायांनादिकायां स्फुटिकप्रकारेण स्वगतान्तरां कावलीमालायां यतोराज्ञे विदुषकप्रत्युत्तिरिष्यां प्रकाशयसमीपेन नयने प्रहियु
प्रेहरया मना कुड्मकेया अनाकाशे अनंतरिक्षे कोये शीतकिरणे दृश्येते मुखे चंद्रगताल्हादकारित्वरूपतादृयाध्यवसाना। की
दृशः। गलितं च्युता हीरण्यस्मात्तथा भूतं तेन निःकलं कतयोरंशौ तर्षाभिव्याक्तेः। पुनः कीदृक् सधायां बुधः। असत्तदभिला
संनयो ये सैरुवनसर्वेदसिचकारे नुसृतां लवल्याः फलया करय प्रणयिनी सदृशी। अर्द्धा। स्वर्द्धा। ज्योत्स्नां तद्वेनाध्यवसितां कांति
प्रसां किरन्प्रसारयामित्यर्थः। लवलीलता विशेषो हरफरेव डिति भाषाप्रसिद्धिः। प्राकारो बरणः। साल इत्यमरः। क्वचित्पाठः स
मबध्वा सैरिति तत्राद्युक्त एवार्थः। नवललवलीति। लीलता। तिपाठेन वध्वा सोलवलिया कश्चित् अच्यो बोधः। नचिहाभेद
विवक्षेव किं न स्यादत आह। अत्रेति। कोयमित्यनेना निज्ञातत्वप्रकाशनात्प्रसिधस्य च निज्ञातत्वात्तद्वैलक्षण्यावगीतिरिति भावः
गर्भितः। गलितेत्यादि विशेषणार्थं गत्येनाभिप्रेतः। अत्रिप्राप्ति। अनुषंगी। छिद्ये देवपरिदलितोराहुदर्शने। कलेकेनाप्लिष्टो
नखलुपरिभूतो दिनकृता। कुहूभिर्नोलुप्तो नच्युवति वक्रेणाविजिता। कालानार्थः। कोयं कनकलं तिकाया मुद्रयत इत्यादिवि
त्यर्थः। अथवा च्युत्रापि च्युततया मयीत्यर्थः। कोयं मृमिगतश्च द्रव्यादावद्विद्यत्वरूपच्युतप्रकाशवमूहनीयमिति भावः। ननु

ने

वलयाः

तत्रैव। कर्मिका अंगलीयकस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णने द्वारिणमभवत्तदित्यर्थः। कर्मिका त्वंगलीयस्या हस्त
 सगंतरगयोरिति विश्वः। कार्यमुखेनेति अंगलीयकस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णने द्वारिणेत्यर्थः। आदात्तु
 मिति सहस्रं सो कुमार्यवत्या विरहदशायान्तदतिशयवर्णनमिदं हन्तेति खेदे। आदात्तु गृहीतुं सकृदकवारमपि
 कुरुते इति सति अधिरदशहस्तायमालोहितं भवतीति शेषः। अपिना किमु गृहीता मिति गम्यते। ला
 हयायतुरंजनं तद्वर्तयापि सहसा अकस्मात्पादयोस्तुलं रक्तं भवति किमुरंजनेनेति पूर्ववत्। एवमंगाना चंद
 नादिनायदनुलेपनं तत्तमरणमपि अत्यंतखेदकरं किमिच्छामि मिति शेषः। अलकानामिगहूपाद्यामोदो ३ पुता नुलेपन
 पिभारायतेभारइवाचरतीत्यर्थः। कर्तृरिवयड-। अत्रादानादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्तायिलोहित्यादि ४ के
 रूपकार्येति तत्रैव साक्षादेव वर्णनं न तु कार्यमुखेनेति पूर्वस्मिन्नेदं। हेतुकार्ययोरिव हेतुप्रसक्तिकार्ययोरपि
 समकालत्वं संभवतीति सूचयितुमदाह रणांतरमाह ॥ यामाति वदति सति स्पष्टेन तत्कालमेव तत्त्वं
 ग्याः पुरोवलया नि अग्निमं कंकणानि पुरः प्रथमं गलितानि। अपरापयपितथैव तत्कालमेव दलितानि
 सप्तानीत्यन्वयः पुरोयप्रथमं च स्यादिति विश्वः। अत्र वदति गलितानीति शब्दप्रत्ययेन समकालतावगतिः

अथ

य

अ

अत्यंतं नि। अत्र हेतुकार्ययोरित्यनुवर्तते। तत्त्वौर्वापर्येति क्वचित्पाठः साधरेव। अतिक्रमोत्पत्तिरिति। अथ प्र
 थमं अनुनीता समाहिता। कवेदाणां मितिकविश्रेष्ठानामंगणसंबन्धिन्योऽस्मयः प्रथमतरमिति प्रथमम
 वचलतां च पलानां प्रगाणां प्रमराणां प्रमराणां सासगेनां कुलानां करिणां मृदजलस्यामोदेन परिमलेन मधु
 रारमणीया आसन् अभवन्। पश्चादनंतरं तेषां कवीनामुपरिरुद्धसंज्ञस्य नृपतेः अभिदृश्यमानाः कटाक्षाः प
 तिताः कीदृशाः क्षीरमुदकस्य तथा भूतस्य क्षीराणां वर्यप्रसरतीनां मुरुवीचीनां वृहतरंगाणां सहचरानि सह
 शा इत्यर्थः। उदकस्योदसंज्ञायां मित्युदादेशः। अत्र यतो कटाक्षरूपकार्यमुखेन नृपतिप्रसादरूपहेतूक्त्य
 नं पूर्वस्माद्विशेषः एतांच हितोक्ताः। अथोक्तेषु प्रकारेषु नुगतप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात्कथमिति शयोक्तिपद
 प्रयोग इति चेत् अत्राहुः तावत्प्रसदान्यतमत्वमेव सर्वानुगतमिति शयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च सामा
 न्यलक्षणां मितान्वयानुनिगीयाध्यवसानमेवातिशयोक्तिः। प्रसदान्तरत्वेन नुगतरूपाभावाद्दयैकैलं
 कारुतरमेव न चान्यत्वादिप्रसदे पुत्र्यत्वादिपिरासिन्नवस्तुप्रतीतिवचनत्वरित्वेनोनुभवसिद्धतयाऽन्य

अन्यत्वादिनां हेति भेदादीनां निगरणं संभवतीति वाच्यं

६-यमकारे प्रधा जत या रू द ग त । या अ व रू ता या अ ति मा यो के र प्रा धा न्ये न व्य प दे शो न ह त्वा त्
६-प्रा धा न्ये न व्य प दे शो न ह त्वा त् । अ अ लं का शी त र णा प्र व

२८
ह

चमकारे

न

त्वादि रभेद प्रतीत्यंगीकारेऽनुसवा संगतिः । अन्यतमत्वं तु नालंकारी वि सज्ज को प । धितो भज नो प्रयो ज क त्वा हि ति वस्तु चमकारा
तस्त अनुपाति विषय क चम क्ति त जन क हा र्पा प रानि श्रिय विषय त्व मे वा ति शयो क्ति सामान्य लक्षणा रूप क वारणा य सत्यं
तां प्रांति वारणा य हा र्पा ति । उत्प्रेक्षा निरासा य निश्चये ति रूप क । ति शयो क्त्या व स द स्या द्वितीयं प्र स द् अथ त्व स्य तृतीयं
संबध स्य चतुर्थं ४ अ संबध स्य त्वं पंचम स ह त्व स्य षष्ठे हेतु प्र स री क्ति ज न्य त्व स्य सप्तम पूर्वो पर त्वयो अतथा वि धारो प विषय त्व
सत्वा त्सर्वत्र लक्षणा सम च य ४ न चैवं वि धारो य स्य रूप क स्वा स बो क्ति पि न्ने पु प्रा य २ ४ सर्व लं कारे पु सत्वा दि ति प्र स
ग इ ति वा च्य । इष्टा पत्ते ४ अ लं कारां त र णां मे व प्र धा न्ये न च प दे शा ह त्वा त् । अत एव प्र का श क ता वि शे षा लं कार प्र स
गे ४ भि हितं सर्वत्रैवं वि धे विषये ति शयो क्ति रे व प्रा ण त्वे नो ति ष्टे । तां वि ना प्रा ये णा ले कार त्वा भा वा त् । अत एवो क्तं व
सै पा सर्वत्र व को क्ति रे म र्थो वि भा च्ये त । य त्ना स्या क वि ना का र्य ४ को लं कारो वि ने ती ति । दं डि ना थु लं कारो अत एव न य न्या त्तं
यामथे क मा ह ४ परायणं । वागी श म हि ता मु क्ति मि मा म ति श या क्त्वा मि ति ॥ ॥ इ ति श्री म त्स द् दु पार थ वे द न्ना य
क ता म लं कारे च्छे द्दि कार था या क्तु व ल या न द टी का या म ति श यो क्ति प्र क र णं ॥ ॥ ७ ॥ तु ल्य यो गि तां ल क्ष य ति व र्ण्य
ना मि ति । व र्ण्य त्वे नो मि ति त्वे न प्र क्त ना मि त्यर्थ ४ इ तरे षां अ प्र क्त ता नो ए तच्चा भि य म्पि सा धा र णं । व र्ण्य ना मे वा इ त २८

व तशणा

व

क गिरि ४ सु मे रु ४ का ति प ये र लै प दि व से ४ क्ष यं प्रा या य ४ दि ति । सं भा व ना यं लि ड । यो गे पी ता यो गे स त्थ यो गे व र्ण ना मि
त्यर्थ ४ र्ग स्था दु मा ४ कल्प वृ क्षा द य ४ र्च ड् मे छि ति विषय सप्तमी । र्च ड् मे विषये य आ द र स्त स्य संबधे पि अ र्था दि धि
पु । य द्वा अ र्थि पु र्च ड् मे विषया द र संबधे सा व प्र ती तो त्स मा नी वि ति वे द्यं त या र्च ड् मे छि था द री विषय त्वा सा वा व ग मा
द्य था अ नु त मे व सा धु अ न यो रि ति । अ न द्या । नि नि ड् पु न्यं गा नि य स्या स्त था भू ते इ ति संबो ध है । इ त्स मा ण यो व र्ध मा न
न र्थ यो र्मा न या स्त व बा हु ल त यो रं त रे म ध्ये प यो ध ४ अ व का शो ना स्ती त्य न्वय ४ अत्र बा हु ल त यो रं त रे स्त न प र्या ण
व व का शा संबधे पि त द र संबधे च त ४ अ क्र मे ति । क्र म ४ पौ र्वा प र्यं त द सा वो ऽ क्र म ४ त द् प र्यं ति श यो स्या क्ति रि त्यर्थ ४
स ह त्वे ति स म का ल त्वे । आ लिंगं ती ति । स मं यु ग प त् । ज्यां मो वं । पृ थ्वी च्च प रा ४ श त्र व ४ मं व ती ति । हं मी र सं ह क र्थ
वी र स्य रे व ड् को शं पि धा ने म च ति स ति अ री णां व र्ग ४ स मू ह्ये पि को शं स ड् आ रं म च ति । त था रे व ड् प्र कं पं म स्त स नं भ ज
ति स ति स ४ प्र कृ षं कं पं भ ज ति । ए व रे व ड् ह मं हं गं ति त्य ज ति स ति सो पि ह्य मां पृ थि वां त्यु ज ती त्यर्थ ४ को शो स्त्री कु श्यु
ले र व ड् पि धा ने यो वा दि द्य यो रि त्य म र ४ अत्र श त् प्र त्थ य म्प या यो ग पृ थ व र्ण नं वि शे ष ४ ध न गृ हे ति । ध न सं व
धि गृ ह इ त्यर्थ ४ च प ले ति । हे तो ४ प्र स क्ति र्ज्ञा ने त ज्ज न्ये का र्य स ती त्यर्थ ४ य स्या मि ति । न ह ते न क्ते प्रिये णो ति श ४

क

तिमालंबसेभवत्वेवंतुस्त्वानुभवमथसावस्थकथंगणबहिर्भावः॥ जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैवतुष्टुयौशब्दानां
प्रवृत्तिरिति वदद्भिर्वैयाकरणैस्तदनुसारिभिर्यत्नोक्तं किं गणत्वांगीकारात्। अतएव जातिगुणौघाविरोधप्रकाशक
द्रुदाहताभिरयोप्यनुभूतिपुजइति। तथाविधानाथेनाभिप्रमंदः सार्वभौमेति। वस्तुवस्तुलक्षणमतेन रूपेण
धर्मस्यानिवेशोभिप्रेतइत्यावेदितमतोनकाथनुपतिरिति॥ स्वेरिणी॥ स्वेनइहैतुशीलमस्यास्तादृशाद्यभिचा रि
रिणीति यावत्। स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः॥ स्वेरिणीपांसुक्ता च स्यादित्यमरः॥ संजातेति॥ दिनानि पद्मानि च वृ
द्धिमीयुः प्रापुः॥ कीदृशानि संजातैः पत्राणां प्रकारैः समूहैः रचितानि॥ पूर्वपत्राणां वसंतेन विमलनात्। तथास्यु
टादिके सिते पाटलवृक्षविशेषायेषु तेषां भावस्तत्त्वसमुद्भूतं तीक्ष्णं तदधानानीत्यर्थः॥ पद्मपद्मस्युक्तानि विक
सितानि च तानि पाटलवर्णानि तेषां भावस्तत्त्वमित्यादि पूर्ववत्। एवमर्थस्य करैः करणैरभिसंश्लेषादिकस्वराणि सांस्कारानि
दिनानि पद्मानि विकसिशालीनि नामोद्रेति नोद्रेणांगजप्रेष्ठानां हस्ताः शृङ्गाः कदलीविशेषाश्च परिणाहो विशालिता तेषां
लिरूपं स्वरूपं लब्धापि यथाक्रमं त्वचिकर्कशात् त्वकठोरत्वात्। एकांतेन नियमेन तस्याश्चेत्ते लोके तस्याः पार्वत्या नुर्वी
रूपमानात् बाह्याः पमानत्वरहिता इत्युच्यते॥ तदीयत्वेनेति तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः॥ श्रीषकालिकवस्तुवर्णनस्यैव

जा

श्री २

वसंपा ४

न
यो

श्रीषवर्णनरूपत्वादिति भावः॥ एकक्रियाति वृद्धिप्राप्तिरूपेकक्रियान्वयः इत्यर्थः एकगणोति। उपमानबाह्यत्वरूपेक
गणेत्यर्थः॥ हिताहिते इति हिता हितो विषये इत्यर्थः॥ वृत्तिर्नोल्पमिति वृत्तिवर्तनेनैव हर्षणमिति यावत्। तस्य तोल्पसाम्या अप
रापूर्वोक्तविलक्षणा प्रदीयत इति परावृत्तप्राप्तिः॥ संपत्तिरेव पराप्तिः॥ पराभवः॥ शत्रूणां समूहः॥ शात्रवंतस्य तस्य तोल्प
साम्या अपरापूर्वोक्तविलक्षणा प्रदीयत इति परावृत्तप्राप्तिः॥ समूह इत्यण् पराभवो न स्यात्। शत्रुसंबन्धि पराभेद न स्ये
त्यर्थः॥ पराभवस्य मुख्यदानं संभवात् अतएव संप्रदानत्वा संभवान्मित्रशात्रवयोरिति संबंधसामान्ये प्रपू॥ श्लेषेणाप
राप्तिपदश्लेषेण यथावेति। अत्र चोद्भूतार्थविरोधघातकाः॥ अत्रैतियोपनिबं परशनाद्विन्नितियोप्येनं मर्कते यु
नसार्पणज्येन सिचिंतिथेनं गोधमाल्यादैरचतीति क्रमेणेत्यर्थः॥ नक्तप्रकारकैर्यतुल्ययोगितापदवाच्यत्वे वृद्धसंम
तिदर्शयति इयमिति। तथाच वृद्धिचवहारान्नानार्थस्तुल्ययोगिताशब्दइति भावः॥ अत्र केचिद्वाहुः नैयतुल्ययोगि
तापूर्वोक्ततुल्ययोगितातोपेदमहेति। वर्णानामिति रेषां वेत्यादि पूर्वोक्तलक्षणां क्रान्तत्वात्। एकानुपूर्वबो धितवस्तु
कर्मकदानपात्रत्वस्य परंपरयतादृशशब्दस्य बाधर्मस्यैव यात्। यश्च निबभित्यत्रापि कटत्वाविशिष्टनिबं स्यैव परे पर
याद्वेदकसेचकपूजकधर्मत्वसंभवादिनितदेतदपेशलं। तथाहि। यत्रानेकाः इत्येनं ज्ञातो धर्मस्तेषां मोक्षमग

न

पम्य

३०

मान

मिति

धारण

कत्वेन च मत्कृतिजनकस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारश्च त्रैहताहितोभयविषयकशसाशससूपैकव्यवहारस्य व्यवहर्तुगतस्तेनिदाय नि
 तरयोतकृतया च मत्कृतिजनकत्वं तत्रापर इति भेदात् न तत्र पराभूतिशब्दस्य तदर्थकमेकदानस्य वा परंपरया शत्रु
 मित्रगतत्वेन भावमापितुं श्लेषबलदिकत्वेनोध्यवसितस्य तादृशदानस्य राजगतत्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वे
 एतेन यश्च निबंके मित्यत्र कटुत्वविशिष्टनिबंसेव परंपरया छेदकसेचकपूजकधर्मत्वमिरस्ते। वेस्तु गत्यातधर्मत्वस्या तिति
 लंकारतासंपादकत्वाभावात् अन्यथा संकुचं तिसरोजानीत्येतावतेव कुल्ययोगितालेकारापत्तेः किं त्वनेकमतत्वेन
 ज्ञार्यधर्मत्वस्यैव तुल्ययोगिता प्रयोजकत्वमिति तदसौवेतदेतर्गतिकथनसंसर्गसंज्ञासंभवात् अथाप्युक्तेदिह हारणेयो असंगत
 स्तथापि न पूर्वोक्तलक्षणस्यात्रासंभवः॥ धर्मोऽर्थेषूपूर्णश्रीस्त्वयिराजविराजत इति प्रकृतयोरूपमायामिति इ
 द्याप्रिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्रविषयितो संबधावद्विन्नावच्छेदकताकचमत्कृतिजनकताश्रयज्ञा
 नविषयधर्मत्वविवक्षायास्तत्रावश्यकत्वात्। प्रकृते चैहितत्वोदो विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादिति विभावनी हिता
 यंगुणोत्कृष्टेरिति। गुणोऽरुत्कृष्टः। अष्टास्तेरित्यर्थः। समीकृत्य साम्यां विवक्षित्वा वच इति। वचनं वचः प्रतिपाद
 नमिति यावत्। अर्थात् तत्साधर्मस्य। अर्थात्। धर्मस्यावर्ण्यवर्ण्यगतत्वादुक्तलक्षणेत्यर्थः। पाशोऽस्यास्तीति पाशो ३०
 वरुणः प्रचेतावरुणः पाशीत्यमरः श्रीहः कुबेरः। शक्र इन्द्रः। लोकपालपदचंद्रादिषु रूढः। संहितुयोगामात्रण
 वि२ त् र शी

सं

नेषामेव वेत्यर्थः। बद्धवचनमनेकार्थः। द्वयोर्वर्मेव्यस्यापि यात्वात्। धर्मैक्ये। धर्मस्यैक्या एकत्वा एको धर्म इति यावत् सच
 चमत्कारविध्यः। एवैवानेकप्रस्तुतमात्रसंबधेक। चमत्कारिधर्मो नैकप्रस्तुतमात्रसंबधेकचमत्कारिधर्मो न्यतरत्वं ल
 क्षणंबोधे। मुखो वकसितस्मितमित्यादाविति प्रसंगवारणायानेकोति। अत्र चमत्कारे भुक्तादिरूपानेकवर्णसंबधाने
 को धर्म इति तन्निरासः। दपकवारणायमात्रेति प्रस्तुता प्रस्तुतप्रसंगधारणायान्यतरनिवेशः। त्वगोदिति प्रयां प्रतिद
 यितोक्तिः। तवांगस्य मार्दवे सोकुमार्ये दृष्टे सति कस्यचित्ते मालत्यादीनां कठोरता सा सतेऽपितु सर्वस्येत्यर्थः। शशं विभक्ति
 ति शिशश्चंद्रस्तस्य लेखा कला। गुणा क्रियारूपेति। एतच्च तथैव विधधर्मस्य प्रायशो गुणक्रियारूपत्वमित्याभिप्रेत्यो
 क्तेन तु लक्षणेन रूपेण धर्मस्य निवेशः। गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च। यत्तु कैश्चिदेतत्तु गंधदूषणालालसैधर्मस्य
 गुणक्रियारूपत्वेन लक्षणे निवेश इत्याशं भारोपसिंहितं तदापाततः। शासतित्वयि हे राजा चरुवेडा वनिमंडलं नम
 नामपि निश्चिते मंडले शत्रुमित्रयोरित्यत्राभाव रूपधर्मस्यैवान्वयादिति। तदिह मापाततोऽपि न मनोरमं। तथा हि
 शासतीति त्वदुदाहृतपद्योति निश्चितेनेति निश्चिते भेदः। शत्रुमित्रमंडलधर्मतयोपात्तः सच गुणस्वरूप एवाचिंता
 भावबद्धेदस्याचिंतानतिरिक्तत्वात्। अन्यथा चिंताभावाभावरथाथतिरिक्तत्वापत्तेः। अथ तत्रापि वैयर्थ्यादिष्टाप जा

मा

शुक्ते

प्रस्तुता

विषयः समुद्धिर्येषां नृपाश्चत निम्नात्तेनोऽकशस्य भावस्तन्निर्वाक्यं तेन शोभंत इत्युच्यते ॥ शाणस्तनिकषः कष इत्युच्यते ॥
 मरः शोभेति ॥ शाणस्तनिकषः कष इत्युच्यते ॥ मरः शोभेति ॥ शाणस्तनिकषः कष इत्युच्यते ॥ मरः शोभेति ॥ शाणस्तनिकषः कष इत्युच्यते ॥
 रणधर्मस्य पूर्वप्रस्तुते च यः दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह ॥ प्रस्तुते कल्यादिप्रस्तुते कनियः ॥ प्रस्तुते कपरः ॥ प्रस्तुता
 न्वयविवक्षायां सिहित इति यावत्तारथा भिवेत्यनेतरमपरातीत्यनुषज्यते इतीति चाध्याहार्यः ॥ इति दीपसाहचर्यात्स
 भानोधर्मो दीपकमुच्यते इति शेषः ॥ यत्र धर्मस्य पूर्वप्रस्तुते च यः पश्चादयत्र योक्तो दाहरणयोस्तत्रैवेतत्र प्रसंगोपका र
 रित्वमित्याशयेन यद्यपीति ॥ सुवर्णमेव पुष्पयस्या इति ॥ विग्रहः ॥ त्रयः ॥ गुणत्रयः ॥ न्यतमयुक्ताः ॥ शरश्चे
 त्यादिः ॥ प्रत्येकं चकारो नैरपेक्षद्योतकः ॥ कृतविद्यः ॥ प्रख्यातविद्यः ॥ एतच्च प्रासंगिकं पथं यदायत्तसंगेपेतेतदातस्य
 प्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमिति बोध्यं ॥ युगपदिति त्रयश्चिन्वेतीति त्रिष्वपि युगपदुच्यते इत्यर्थः ॥ चिन्वे
 तीति बहुवचनांतस्य प्रस्तुतमात्रेणैकवचनांतेन पूर्वमन्वयायोगादिति भावः ॥ किंतु हि प्रयोजकं तत्राह ॥ वस्तु
 गत्येति प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतोद्देश्यका च यबोधेच्छाया ॥ प्रवृत्तस्यैवापदा सिहितस्यैवावर्णनस्य कर्मव्युत्पत्त्या
 तद्विषयधर्मस्य तथाच चमत्कारो यै प्रस्तुता चित्तस्वार्थबोधयत्वतीच्छाया चारितपदा सिहितधर्मस्योभयत्रा
 २ ----- प्रासंगिके लं प्रसंगोपकारित्वेन हीयत इति ॥ तथा च धर्मस्य पश्चादन्योनतत्र प्रयोजक इति भावः ॥

अनुदेश्यत्वमेव

रव्य १

शु

त्व

एव

त्याहुः

न

त

न्येयुद्देश्यतास्येच्छाविषयता प्रस्तुतएवानत्वप्रस्तुते किंतु विशेषणतास्येच्छाविषयतैवेति तथाविधोद्देश्यताधिरह एव प्रसंगी
 कत्वे बीजमित्याशयः ॥ एतद्देवोपपादयति ॥ नूदिति ॥ प्रासंगिकत्वमिति दीपसूपयोरुच्यते ॥ शिष्ये प्रसंगोपकारित्वमित्य
 र्थः ॥ तथा चूत्वनमततत्र प्रासंगिकत्वनस्यादिति भावः ॥ इदमुपलक्षणा जामातृविषये प्रासंगिकत्वापौरिषि बोध्या ॥ एतदे
 व तुल्ययोगितो भेदकमित्याह ॥ तुल्ययोगितायां त्विति ॥ न नूद्देश्यत्वे योश्चमत्काराप्रयोजकत्वात्तलंकारभेदप्रयोजकत्वे
 युक्तमित्यस्वरसादाह ॥ अयं चेति ॥ अयं ॥ वक्ष्यमाणः ॥ अनयोऽदीपकयोगितयोऽत्र दीपके उपमानोपमेयभावः ॥ नैवा
 स्तुनैतावतापितुल्ययोगिता अतो दीपकस्य पृथक्भावश्चित्तधर्मस्य सकृद्वृत्तमूलाया विच्छिन्नेरविशेषात् ॥ अथ यत्तुल्य
 योगितायां मिति धर्मिणा केवलप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलंकारद्वैतापेक्षः ॥ तस्मात्तुल्ययोगितायै एव त्रैविध्यमुच्यते ॥
 चित्तमिति भावः ॥ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां दीपकप्रकरणं ॥ ॥ त्रिविधमिति ॥ दीपकस्यावृत्तौ आवृत्तिदीपकं सवेतत्र
 त्रिविधमित्यर्थः ॥ वर्षतीति शर्वरीरात्रिः ॥ वर्षेत्सर इवाचरतीत्यर्थः ॥ केदेबनिकंदंबकुसुमानि उन्मीलंति विकसंति ॥ कुटजोद्दमाः कटज
 कलिकाः स्फुटंति विकसंति ॥ तत्राश्चकामाद्येति मत्ता भवेति ॥ शिखावाला मयूराश्च माद्यंतीत्युच्यते ॥ त्रैविध्यमुपपादयन्नेव चा
 चंद्रो दीपकस्येति ॥ क्रमेणेति ॥ आद्ये वर्षतीत्येति शब्दावृत्तिः ॥ अलंकारसंयादकत्वाच्च न कथेत पदत्वं दोषः ॥ द्वितीये विकसरूपस्य
 ७ इत्यनेन तरंगम्य इति शेषः ॥ तत्र तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात् प्रस्तुता प्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात् ए

नि
 उपमानोप
 मेयभावः न व्यास्तु
 त्रैविध्यमुपपादयन्नेव चा

३२

यस्यावृत्तिः ३३ नीलेतीस्फुटंतीति शब्देन तस्यैव बोधनात् । तृतीये तु द्वयोरावृत्तिः ३४ स्फुटं वी नृत्वं वयतीति । मेघानां माला पंक्तिः ३५ कलापिनां
 मयराणां वर्गसमूहं ३६ कंठयतीति कंठ्ये कंठयत्यतादृशं करोति । तथा मकरध्वजः ३७ कामधूनां तरुणानां मानसमुत्कंठयत्युत्कंठयतीति ।
 यस्मिन्नेपि शब्दावृत्तिः ३८ शमयतीति । जलधरस्य मेघस्य धारापंक्तिश्चात करुणानां चिरकालमुपेयनती प्राप्तां तेषां पिपासा शमयतीति । विधूजे
 लोचनयोर्जलधारा अक्रयंति च काभिनां प्रवेशं हसययतीत्येक एव नाशने रूपाय ३९ शब्दमेवेति ३९ इत्येवैति ३९ वदनेनेति । पथेसां
 जलानां अत्रानिलीयते शब्दस्य तदर्थस्यतिरोधानस्य चावृत्तिः ४० ननु प्रत्युपगतार्थसकटुपात्तस्य प्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वे दीपकम
 ल्युक्तेन चावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिर्दीपकमुक्तमित्याशंक्याह ॥ एवं चेति दीपकस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्यर्थः ४१ प्र
 स्तुता प्रस्तुतेति । अबुदमालादीनां विरहो दीपकतया केवलप्रस्तुतत्वात् । चेद्दीपे वारीविंदोषकेवलाप्रस्तुतत्वादिभिः भावः ४
 दीपकस्थायीति दीपकसादृश्येत्यर्थः ४॥ तत्र प्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं वर्षतीत्यादौ श्लेषवशेनास्तीति भावः ४॥ मात्रपदेन दीपकात्पृथ
 गवायमलंकारेन तु तत्र भेद इति सूचितः । अतएव दंडिना । अथावृत्तिः ४२ पदवृत्तिरुभयावृत्तिरित्यादि दीपकस्थानमेवेष्टु कंमलंकारत्र
 यं यथेत्युक्त्वा विकसंतीत्युद्दिष्टं दीपकस्थानोपक्रमेणैव भीतया वतः ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां आवृत्तिर्दीपकप्रकरणं । सक
 धर्मीति प्रसंगादसकधर्मीति गम्यवाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवक्ष्यमालंकारं लक्षयति । वाक्ययोरिति । द्विवचनमनेकाभिप्रायं
 मालिनुरोधादिति बोध्यं । एकसामान्यो एकस्मिन्सामान्येति सूत्रं ४३ सूर्यः ४४ लक्षणां च चष्टे । अत्रेति उपमानोपमेति भावप्रधा

३ संज्ञाना

वि ३

प्रयुक्तं । संगतानीति । संगतानि संगमाः ४५ तद्विना विद्युतां विलसितानि । ननु सितानि धनानि नैयथा स्यात्तथा आर
 ध्यानीति संगमपक्षः । अने मेघे राध्यानी च तद्विना विलसितपक्षेऽर्थः ४६ कायादेशो एतन्नाम कदाचित्कृतयथेदं शिना
 तुल्ययोगितापदवाच्यत्वं न निदिष्टा । केचित् ॥ आलंकारिकाः ४७ चकज्जुः ४८ चवहतवतः ४९ रगानि युगलवत्त्वेन प्रसिद्धं
 पुण्यवामेवेति । इह भूलोके बले ४९ सैन्ये ४९ अत्र च सैन्यजलयोः प्रसरणशीलत्वात् तदसादृश्याद्वैवर्तिविबभावेनापि
 दमाश्रित्य धर्मे क्यं बोध्यं । मतांतरे चिति बहुवचनबहुसंमततया द्युक्ततुल्ययोगितायामुत्तरसाधन्यते । स च दीपकं
 तुल्ययोगितया भेदकयनावसरे च क्लीप्तं विद्यतीति संक्षेपः ४॥ ॥ इति श्रीमत्सदुपाचार्यविरचिते विधनाथकृत्यामले
 कारचंद्रिकायां रथाकुवलयानंदटीकायां तुल्ययोगिताप्रकरणं ॥ ॥ दीपकं लक्षयतीति । वदंतीति । वप्यावप्याविते
 कचमत्कारिधर्मे दीपकमित्यर्थः ४९ उपामादिवारणायात्रापि पूर्ववत्पक्षपरिष्कारे बोध्यः ४॥ भानक्रियेति । क्रियारूपकध
 र्माच्चय इत्यर्थः ४९ अत्रापि क्रियाविशेषणीभूतयोर्मदप्राप्तापयोर्विवर्तिविबभावे बोध्यः ४९ यथावेति । शतपेनानिकषपा
 यो नो लुटि उल्लिखितो मणिः ४९ तथा हेति । शिरायुधैर्न हतः ४९ कृतहस्तसमरे संयामो विजयशीलो यो ४९ ॥ मदेन क्षीणो नागो
 हस्ती । शरत्कालिशानाभिः शक्याणि पुलिनानि जलानि मुक्ततटानि यासां तद्वत्सरित्तनयः ४९ कलासात्रवशिष्टः ४९
 सरतमृदिताचुंबनालिंगनाद्युपमर्दम्लायितां बालानवयौवनावनितास्त्री । एवमर्थपुयाचकेषु गलितः ४९ संक्रांती

मानुस्तथा त्वं प्राजसेकवीत्यादिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणाय गम्यामिति अर्थवृत्तिवारणाय प्रस्तुता प्रस्तु-
 तेति। अननं मृगशावाद्या वीक्ष्य लालालकवृत्ते। अमदुमरसकीर्णस्मरामिसरसीरुहमिति स्मरणात् लंकारेति व्याप्तिवा-
 रणाय वाक्यार्थेति। अत्राहिदिविभातीति वाक्यार्थोपमाया गगनाधिकं शोभाप्रयुक्तमानुसदृशसूर्यधिकरणकशोभाप्र-
 यत्त्वमिति प्रतीतिवत्तस्मयमाणतादृशसरोरुहसदृशतया विधमानमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थोपमाया। किंतु स्मरणासंपत्तौ साख्या
 तादृशसरोरुहसदृशतादृशमाननमिति पदार्थगतोपमेवेति द्वावपि मिति दिक् प्रस्तुता प्रस्तुतत्वयोश्च मत्तुतिर्जीविशो त
 वाप्रयोजकतया नालंकारेण प्रयोजकमित्यस्वरसादाह। अयं चेति। वक्ष्यमाण इत्यर्थः। विद्वानेवेति यद्यथच
 योच्यवच्छेदार्थेनैव कारेणा विद्वान्जानातीति पूर्ववाक्यार्थस्तस्य च न हि वध्येत्युत्तरवाक्यार्थः। सधर्मवतयापि रूपव-
 त्येकांश इत्यादिप्रोक्तवारणाय भावान्वयस्याथावश्यकतया विद्वान्जानातीति वाक्यार्थस्यापि प्रतीतिस्तदपि प्रायेण वेधर्म्यो ना
 दाहरणं बोध्यं। ननु वेधर्म्योपमेति व्याहृतं। तस्याऽसाधर्मरूपत्वादिति चेत्सत्यं वेधर्म्योपमेत्येव न न हि व-
 ध्येति वाक्यार्थेनापि प्रस्तुतापितु प्रसवित्रेव ज्ञानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विवक्षणात्। मुरवतो वेधर्म्यप्रतीताव-
 पिसाधर्म्य एव पर्यवसानं निदोषः। वेधर्म्योपेत्यस्य च वेधर्म्यद्वारेत्यर्थः। यदि संतीति एव कारोपि न क्रमः स्वयमेव वि-
 कसंति प्रकाशत इत्यर्थः। अत्रापि गुणाऽस्वयंप्रकाशत इति भावनान्वयविधर्मकिरूरी कामोदः शफथेन न ज्ञाय

इति प्रस्तुतार्था हि सस्य संगविशेषविना न पूज्यते * इत्येते इति व्यतिरेक पश्य
 ससज्जातीयो न हितुं बीफलविकलो बीणादः प्रयाति प्रहिमाने पित्यादौ
 त इति वाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेन किंतु स्वयमेव प्रकाशत इति वाक्यार्थेन चोद्यं गम्यामिति पूर्ववद्वेधर्म्यादाहरणत्वसंगतिः। य-
 त्वत्रैकैश्चिदुक्तं विद्वानेवेति पद्यमवतुनामकथा चैधर्म्यस्यादाहरणं यदि संतीति तु न युक्तं। वेधर्म्यादाहरणं हि प्रस्तुतधर्म-
 विशेषोपरूढदाधायि स्वक्षिप्ते स्वयतिरेकसमानजातीयधर्म्यतरारूढस्याप्रकृतार्थस्य कथने। यथा वंशभवोपि गुण-
 वानपि संगतिविशेषेण पूज्यते। पुरुषऽन हितुं बीफलविकलो बीणादः प्रयाति महिमानं मित्यादौ। अत्र संहिगवि-
 शेषेण पूज्यत इति प्रकृतार्थाक्षिप्ते संगतिविशेषेण विना न पूज्यत इति स्वयतिरेकस्य स्वजातीनां हितुं बीफलं वि-
 कल इत्यादौ प्रकृतार्थानिबध इति वेधर्म्यादाहरणत्वं। यदि संतीत्यनुत्तु स्वयंप्रकाशते तेन परेणेत्यस्य प्रस्तुत-
 स्यैव सज्जातीयो प्रकृतार्थः। शपथेन नैव विभाच्यते किंतु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयेव पर्यवसानादिति। तत्रेदं
 वक्तव्यं वंशभव इत्यादिभवदुदाहृतयेपि कथं वेधर्म्यादाहरणत्वं न हीत्यादेरुक्तं बीफलविकलो महिमानं न प्रयात्य-
 पितु दद्युक्त इति प्रकृतार्थानुरूपतयेव पर्यवसानादिति। किंबहुना सर्वत्रैव वेधर्म्यादाहरणोसाधर्म्यपर्यवसानां विना
 नोपमनिर्वाह इति तदुच्छेदप्रसंगः। अथापातप्रतिपन्नेनाप्रकृतवाक्यार्थवेधर्म्यदुदाहरणत्वं तर्हि प्रकृतेपि तद-
 स्ततीति तुल्यं यदपि प्रकृतेत्यादि वेधर्म्यादाहरणत्वं निवर्त्तनात् तदयुक्तं। अथैव पर्यां विशारुतामगर्थात्

अलं. बंदि

द्वयतरमात्रविषयेत्यर्थः॥ यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मैपदभेदेनपदभेदात्रपदार्थितिशंकोचिता तथापि पाठपरिवर्तनेन
पदाभेदेनपदार्थवत्तेरयंविषयइति बोधयितुमेतदुक्तं॥ अयं दृष्टांतः कृतं चेति॥ नृपं प्रतिमं त्रिण उक्तिः॥ हे राज
नृत्वं यामनोगवस्याभिमुखं नतु गर्वितं कृतं च॥ किमन्यदपेक्षितमिति शेषः॥ एवं रास्त्रप्रयोगादिकं विना नोऽस्मा
कं द्विषः शत्रवो निहताश्च न तु निहनिष्यते॥ अंशुमान्स्त्वोयावदुदयाद्रौ लितं प्राशो लंकारतां नायातिता बंद
वतमांसिनिष्ठं तितस्मिंस्तु तथाभेदेन तिष्ठंतीति दृष्टांतः॥ अत्र मनोगर्वाभिमुखीकरणवैरिहननयो रंशुमं
दयाचलमस्तका नागमततमः स्थितोऽथ यथाक्रमवेधस्येण विंबप्रतिविंबभावः॥ इत्यलंकारविंदिकायां दृ
ष्टांतालंकारप्रकरणं॥ १८॥ निदर्शनां लक्षयति॥ काव्यार्थयोरिति सदृशवाक्यार्थसंबंधीयत्वेक्यारोपः॥ उपमेय
वाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थभेदोपदितियावत्॥ यद्वातुरिति॥ दातुः सोम्यतेति यत्तु इति सामान्येन संबुद्धं॥ सेय
मिति विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिंगं॥ यत्तद्व्यामिति॥ यद्यपि मुखचंद्र इति यत्तदातुः सोम्यतापुणे दोर कलंकतेत्येता
वताप्येक्यारोपः संभवति तथापि यत्तद्व्यामिति शीघ्रं स्फुटतया तदवगमात्तदुपन्यासः॥ अरण्येति॥ अबुधो मुखो जग
सेवितो यदिति गुणभूतसेवनक्रिया परामर्शः उत्तरवाक्यगतं न यच्छब्देन तच्छब्दात्तेपादतत्तु अरण्यरुदितं कृतमित्या
द्यन्वयः॥ उद्धर्तनं यवगोधूमादिभूषणैर्नमलापकर्षणं॥ स्तुले निर्जले प्रदेशे यवजलं॥ उधरे अंकुराद्योग्यसारभूभा
गे॥ रुनः पुच्छं श्वपुच्छं अवनामितं रंशुतासं पादनाय नम्रीकृतं॥ बधिरस्य कर्णे जय एव जायः प्रकाप इत्यर्थः॥ अंध

हत्वनेकेषां मि २

न

स्पमृते तत्संमुखं दर्पणो धृत इत्येवं निरर्थकत्वेन सदृशानामनेकेषां वाक्यार्थानामवबुधजनसेवनरूपप्रवृत्तौ वाक्यार्थैक्यारोपः पूर्ववत्तत्वे
कस्यैवैक्यारोप इति विशेषः॥ निदर्शनांतरमाह॥ पदार्थेति पदार्थवृत्तिः पदार्थसंबन्धिनी एके आलंकाराकारिकाः अस्यां पूर्वाक्तवि
लक्षणां त्वनेत्रेति लीलांशोभा नीलो बज्रमो नीलोपलयाः वियोगइति गौडदेशगतानां नारीणां वियोगस्य कांतवियोगे कालेया
गौडतलेषां डिमापाउवणी भवतिसः खर्जुरीणां लतानां मेजरीगर्भस्थे घुरेणुषु अदृश्यतदृष्ट इत्यन्वयः उपमाने यथोक्तेरेणुत्प उपमे
उपमानधर्मोपरोप एव पदार्थनिदर्शनायोः प्राचीनैरुदाहरणाल्पमिथेयपदार्थनिदर्शनात्तत्त्वेनारोपविषयस्यापमेयत्वेन निवेशे प्रयोज
नाभावादिहापिसा युक्तैवेति भावः नन्वेव सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणास्यात्रातिव्याप्तिरित्याशंकाशयवानाह मयापीति वियोगका
लीनगौडनारीगौडतलेषां डिमः खर्जुरीगर्भरेणुदृष्टां डिमेषु यत्तद्व्यामेक्यारोपसत्तादिति भावः अर्थविशेषविवक्षायातिव्याप्तिपरि
हरनेव स्वाभिमतनिदर्शनादयं विभागो दर्शयति विशिष्टयोः विंबप्रतिविंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः एवैव वाक्यार्थशब्देन तादृशा विवक्षा
णाद्वियोगइत्याद्युदाहरणेनातिव्याप्तिरिति भावः उपमानेयादि एतच्च स्वरूपके धनेन त्वेव रूपेण लक्षणे निवेशः तादृश्यरूपकातिव्याप्ति
वारणायोपमाकल्पकत्वात्परोपविशेषणास्यावश्यकत्वेन उपमाकल्पकस्तत्र तदन्यधर्मोपदृश्येतावत एव लक्षणस्य निर्दुष्टत्वात्
तदुक्तं अभवन्वस्ते संबधुपमापरिकल्पकइति तादृश्यरूपके तु तादृष्यावच्छिन्नाभेदेव विवक्षितानपुनरुपमेति तद्वारणामु न
नुत्तयिसतीत्याद्युदाहरणेनापि निदर्शना नस्यत् अर्थधर्मस्यान्यत्र नारोपात्त एकवाक्यत्वेन वाक्यार्थभेदाभावाच्च पदार्थवाक्या
र्थनिदर्शनयो रसंभवादित्याशंका हएव चेति उक्तव्यवस्तौ श्रयणे चेत्यर्थः विशिष्टयोरिति विंबप्रतिविंबभावापन्नैस्त वि

तथापीति

म

अर्जुन-चंद्रि-

कर
मं
हवास्या

शिवयोरित्यर्थः ॥ तत्र तावत्पूर्वपक्षेभ्यो शिवअस्मदभ्यर्थितानां दानरित्वयिसति इतरं शुद्धप्रभुमनुसरं नोर्थिनो मुद्रां
चिह्नं दत्तं यो वयं कामयेनोस्ति तायां दुःखकामाश्चरमयोः पाश्चात्ययोश्चरणयोर्धृतेर्दुःग्रहं दुःखेन ग्राह्यं भैरवमुष्टु
शिवमनुसरामहस्यार्थके सकलकामदमहेश्वरकाजीनक्षुद्रधानिकानुसरणकर्तुः कामयेतुस्ति निकाजीनतथा
विधौ शानुसरणकर्तुं श्रेय्यारोपः ॥ तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामयेतु करभयो रूपमेयकोटिविशेषणयोश्च
महेश्वरस्तु धनिकयो र्थथा क्रैविवप्रतिबिंबभावावोच्यः एवमनुसरणयोरपि एवदोभ्यामित्यत्रापि अभिगुणसमूहयोर्विवप्र
तिबिंबभावावोच्यः नन्विदं व्यवस्थानं विरुद्धं न्यायं न्यायार्थयोरिति ननु कथ्यार्थशब्दस्यार्थान्तराव्याप्यार्थसाधारणाने
कपदार्थपरत्वेनैवोक्तो दाहरणसंग्रहसंभवादेव विधुत्तु तवार्थपरत्वेन युक्तमित्यने आह एवंचेति एवं विधार्थविवक्षणे चेत्
र्थः अवत्नेह नं जिह्वाया च दनं पंचानमः सिंहस्तस्य परिचंग आलिंगनं व्याली भुजंगी भवाव्यं वलवदनिष्टजनकत्वं च
साधारणो धर्मः प्रस्तुतवृत्तांतो राजसेवा निदर्शनायाः तद्वत्तुणस्य नक्षतिः नय्यातिः तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः
असिधारादिभिः समं राशौ विवप्रतिबिंबभावात्तद्विधौ योश्चैक्यारोपादिति भावः एवंचेति सद्यश्च योश्चैक्यारोपस्येव लक्षण
मस्ति तस्यां न्याह एत एवेति एतादृशविशेषणविवक्षणादेवेत्यर्थः भेदो व्यावृत्तिः तथा च तदभावरूपकेति प्रसंगस्यादिति
भावः कथमनेन तदाहरणं तत्राह रूपके हीति अविशिष्टयोः विवप्रतिबिंबभावापन्नवत्त्वविशिष्टयोः विवप्रतिबिंबभावापन्नवत्त्वस्य
व्यावृत्तिर्दर्शयति अंघ्रिदं इत्यादि बले दैत्यविशेषस्य रोचने बंधने कर्तव्ये कुर्जमुश्चित्तो हरे रंघ्रिदं बोधुष्मा कं मुदेऽस्त्विति

क

ति

३४

शब्द

धर्मयोर्विवप्रतिबिंबभावाद्दृष्टं तद्विलक्षणं काममिति ॥ अनेन प्रकृतराजविशेषेण ॥ राजन्यं तं
राजभनराजवती ॥ राजन्यान्सौराज्ये इति विवातः ॥ नक्षत्राण्यभिन्यादीनि सप्तविंशतिः तारास्तदितराः गोवर्दी
वर्देन्यायात् ॥ ग्रहा भोमादयः संकुला व्यासा ॥ ज्योतिष्मतीति प्राशस्येमतु ॥ अत्र राजन्यं तं ज्योतिष्मतीत्यनयो
विवप्रतिबिंबभावः पूर्वो दाहरणकीर्तिकां योर्विवप्रतिबिंबभावप्रयोजकमनोहारित्वरूपं सादृश्यमाय ॥ इह तु
राजज्योतिषोः प्राशस्ये रूपं तच्छाब्दमिति भेदः ॥ देवीमिति ॥ देवीनां च सरस्वतीं बहव उपासते हि सेवंत एव ॥ हि
वस्येव कारार्थत्वात् ॥ तु परं सरस्वतीसंबंधिसारं असौ प्रसिद्धः गुरुकुले क्लृष्टः ॥ अथ यनश्रमवान् मुरारिना
माक विनिर्गतरामतिशयेन जानीते ॥ अत्र दृष्टं तमाह ॥ वानररूपे भट्टे योऽप्युत्थिरब्धिरुचि त एव किं नु अस्या व्योमं
भीरतां पातलपर्वतविमग्ना पीवरास्तु तात नुर्यस्वेव विधोमंथा चकः मंदरादिरेव जानातीति ॥ दृष्टं तो दाहरण
यासंगतिमाशंकते ॥ नन्विति ॥ वाक्ययोरितिसप्तमी ॥ एकं धर्म इत्यनंतरं शब्दभेदेन निर्दिष्ट इति शेषः ॥ सागरे
त्यादि ॥ सागरस्याधस्तनो योऽवधिरिति गभीरता पदार्थकथनं ॥ संस्पर्शस्तु लक्षणं या जानात्यर्थ इति बोध्यं ॥
तथा च धर्मभेदान्न प्रतिवस्तुपमा ॥ किंतु सारस्वतसारज्ञातं ॥ सागराधस्तनोऽवधि संस्पर्शो विवप्रतिबिंबभावा
द्दृष्टं तालंकार एवेत्याशयः ॥ वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येवावशर्वरीति वस्तुतत्त्वनिर्दिष्टं ॥ पकं स्यादित्याशंक्य समाधत्ते ॥ त्रै
ति पूर्ववत् ॥ अर्थोऽस्ति प्रतिवस्तुपमयो शिव ॥ प्रस्तुता प्रस्तुतेति दृष्टं तैः प्रस्तुता प्रस्तुतविषयः पदार्थनिस्तुत

अ. ७. चं. ३.

सुखः ॥ कथं तं ग्राह ॥ दृढतरं तयादि ॥ दृढतरं निबल्यो मुष्टिर्वेनेति कृपणपक्षे ॥ च न व्ययवेमुख्ये न मुष्टिर्भोचनात्तात्मात् रवदुपक्षे तु दृढतरं निबल्यः ॥ संवत्सो मुष्टिर्मुष्टिग्राहभागे यस्येत्यर्थः ॥ कोशोभोडारगृहंतत्र निषण्ण उपविष्टः कृपणः कोशो विधानके निषण्णः स्थित इति रवदुपक्षे ॥ सहजमलिनः स्वप्नावमलिनः मलिनवेषात्कृपणः रवदुपक्षे कृपणत्वादिति ॥ एवं च किंचिद्विषयं प्रयुक्तं साम्यवत्तया प्रतीयमानयोः किंचिद्विषयं प्रयुक्तं वेदक्षणे व्यतिरेकशरीरं ॥ वेदक्षणे तु केचिदुपमेयस्योत्कर्षे केचिच्चैतदपकर्षे पर्यवसानं ॥ केचित्तु तदन्यतरपर्यवसानविरहेऽपि स्ववेदियमात्रविश्रान्तमिति बोध्यं ॥ एतेन चरमभेदद्वयतदुदाहरणदूषणं कस्यचिदापातरमणीयमिव भासमानं प्रयुक्तं वेदितव्यं ॥ अत्यंतासारतया तु नानुवादमहतीत्युपरम्यते ॥ इत्यलंकारं चंद्रिकायां व्यतिरेकप्रकरणे ॥ १० ॥ सहोक्तिरिति ॥ लक्ष्यनिर्देशः सहभाव इत्यादिकृष्णसहभावः साहित्यजननं जनः ॥ सहद्वयजनोक्त्यादकः एवं च चमत्कृतिजननं साहित्यसहोक्तिरिति लक्षणं ॥ दिगंतमिति ॥ सत्यराजः कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः सहदिगंतमगमदित्यन्वयः ॥ अत्र तृतीयाया निरूपितत्वात्तदर्थकतया ॥ प्रत्यर्थिनिरूपितसाहित्यवतीकीर्तिर्गोमनाश्रय इति बोधे एकधर्मावयितरूपसाहित्यवत्तात्प्रत्यर्थिनामपि गमनान्वयप्रतीतिः ॥ तदुक्तं ॥ सासहोक्तिः सहार्थस्य बोधदेकं बोधकमिति ॥ छायेति ॥ श्रीमत्तैमच्यानवर्णनमिदं ॥ छायापाथैरध्वगेः समं सार्धं विटपिनां तदूणां तलं भूतं तलं प्रदेशं संज्ञयते ॥ कुत इत्याकाक्षायां मुत्प्रेक्षते ॥ श्रोतेवेति ॥ श्रमश्चात्रोत्पातिशयकते बोध्यः ॥ एवमग्रे वि ॥ ननु तां शीतलतां गन्तुं नेव संशयलस्य मूलमधोदोमीनेर्मत्स्यैः सह याति गच्छति ॥ ग्यानिर्वृत्तापचयः ॥ तथा अहिमा उच्छ्रांशुवः करा यस्थे वंशे तस्य रवदुपक्षे धितस्तत्वे वसंतं तद्वसंती लोकेः समं च पानका निआचामतिपिबति ॥ दीधितिः स्त्रियो मित्यमरः ॥ निद्रा कृते वसंती कोता जनैः सह गभर्गुहं अयं तरुगृहं प्रविशति तत्र येन दुद्रवा त्रुं कौत्सि जोहानिः सो कुमार्थो रायेन तस्य लुभ्या कौतोपादानं ॥ इत्यादाधिति ॥ इदं मती स्वयं वरं घुवंशं अनेन सार्धं विहरावुराशे स्तीरे पुनाली वनममरेषु ॥ इति पातरानी तत्र वंगुप्येव पाक तस्वेदलं वा मरुद्विरिति पद्यं ॥ अत्र सहोक्तिरवमेकारित्वा न लंकार इत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥ लंकारं चंद्रिकायां सहोक्तिप्रकरणे ॥ ११ ॥ विनोक्तिरिति ॥ किंचिद्विना प्रकृतं वर्ण्य हीने दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनोक्तिर्नाम लंकार इत्यर्थः ॥ विरोति ॥ विनयसंपाति विना या विद्या साहचामनोहरा विदुष्टेत्यन्वयः ॥ अत्र प्रस्तुता या विद्या या विनयं विना दुष्टमुक्तं ॥ यश्चेति यः पुरुषसा

ति

श्री

संबंधः कीदृशः विधेर्ब्रह्मणो विष्टर आसने तद्रूपस्य पक्षस्य ना ल दंड इत्यर्थः ॥ विशिष्टरूपकेति ॥ उर्ध्वोक्षिप्तत्वं विशिष्टं प्रिदंडविधि विष्टरसंबंधित्वं विशिष्टना ल दंडसंबंधित्वं रूपकेत्यर्थः ॥ विशेषणेति ॥ उर्ध्वोक्षिप्तत्वं रूपोपमेय विशेषणविधिविष्टरपक्षसंबंधित्वं रूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः ॥ एवकारस्तु चितं विं व प्रति विं व भाव व्यतिरेकं स्फुटयति यद्वा तु रिति ॥ अभावादिति ॥ सादृश्याभावादिति भावः ॥ रूपकं विशेषणं तिव्याप्तिमाशंक्य परिहरति यत्र हित्यादिना ॥ यत्र त्वित्यस्य इति सावयवरूपकोदाहरण इत्यग्रे तने ना न्वयः विषयविषयविशेषणानां ॥ आरोपविषया रोप्यमाणसंबंधिना विशेषणानां ॥ ज्येष्ठेति ॥ इयं रात्रिरेव का पालिकी द्वीपा तद्दीपांतरं भ्रमतीत्यन्वयः एतत् प्रधानरूपकं ॥ एतदंगभूतान्यपराणि विशेषणैः प्रतिपाद्यते ॥ यथा ॥ ज्येष्ठारूपेण भस्मना कुरणं मंगले पस्तेन धवला ॥ तारका रूपाण्यस्य स्थीति विभ्रती ॥ अंतर्धानस्य व्यसने कोतुके रसिका ॥ चंद्ररूपे मुद्रा कपाले न्यस्तं कोकनस्य छले न सितं ॥ जनस्य परिमलं चूर्णं धरती ॥ धारयती दीक्षा कालं गृहीतोपकरणेषु मुद्रा पपदनाभ्यां पारवजानां व्यवहार इति च कीदासः ॥ मुद्रा परिमल शब्दो प्रशंसार्थ इत्यन्वयः ॥ मुद्रा विहृतं एकपाल इति वार्थः ॥ विषयविधुयिणोः रात्रिका पालिक्याः तद्विशेषणानां ॥ तत्संबंधिना ज्येष्ठारूपेण भस्मना ॥ यथा श्रुते रात्रिका पालिकी तिसमासस्योत्तरपदार्थप्रधानतया ज्येष्ठारूपेण भस्मना ॥ रात्रिका पालिकी प्रत्यपि न विशेषणत्वमपि तु तत्कोटि निविष्टत्वे वेत्यपि बोध्यं ॥ वाक्यार्थशब्दस्य विं व प्रति विं व भावाप न वस्तु विशिष्टत्वं परत्वं मंगी कस्य राजसंवेत्युदाहरणं वाक्यार्थर निनिर्देशनात् उक्तं मुद्रा संहरति तस्मादिनि ॥ उक्तलक्षणस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः ॥ मतो तरे चिति ॥ सदृशयोर्वाक्यार्थो रं क्यारोप इति यथाश्रुतलक्षणे नीकतमं तदित्यर्थः ॥ इह राजसेवेत्युदाहरणं ॥ पदार्थव्यतिरेक इति ॥ उपमाकृत्य

इ

ननु जारादिपदसमन्विता हाराभावात् श्रौतारोपासं संवेप्यार्थो जाराद्यारोपोक्तः। न हतचापिता दृशसमन्विता हारो हेतुस्तत्कथने स्फुरापत्तेरित्यादि
 क्याह। निरीक्ष्येति। पयोदोमेधोविद्युत्स्वरूपेन येन निशाया मभिसारिकाया मुखवदीक्ष्य धारानिपोते सहवातः किन्वप्येवं दृशितमत्वा आर्ततरयया
 स्यात्तथा ररास आकंदन कृतवानित्यर्थः। उदाहरण इवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः। अन्यथा गमकमस्तिता दृशस्य समासोक्त्युदाहरणं अत्रा
 वादित्यर्थः। तथा चार्थारोपोप्यनाशक्य इति भावः। ननु विद्युन्नयनैरित्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकं दभावात्समासोक्तौ तदभाव इत्यतो य
 गमकं दर्शयितुमाह। तत्रेति। अनुगुण्यात्। अनुकल्यात्। उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसदृशविद्युत्कारणकत्वस्य
 निरीक्षणे संभाव्याति कूलमिति भावः। अनुक्तमपि अश्रौतमपि रूपेण आरोपः। न चेहेति। इह समासोक्त्युदाहरणं। तथानिरीक्षण
 क वत्नयनकरणं निरीक्षणे वत्तसेतु कृत्वा दित्यादित्यादिनामथनकारित्वपरिग्रहः नन्विहापि परनायिका मुखचुंबनरूपस्याप्रस्तुतवृत्तौ य
 तस्याप्रस्तुतसाधारणधर्मत्वात् प्रस्तुतारोपगमकत्वं स्यादित्याशंक्यपरिहरति। नापीति। साधारणादित्यादिना सादृश्यगमविशेष
 णसंग्रहः वृत्तांतयोरिति निर्धारणे षष्ठी। वृत्तांतयोर्मध्ये इत्यर्थः। विद्युन्नयनवदिति। प्रस्तुतारोपप्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्ये तेषां नय य
 नस्यैवाध्यान्यतथानास्तीत्यर्थः। सेतुमथ कृदिति पाठः॥ सेतुवप्यनकृदितित्वपाठः कथंचिदुत्तरपदार्थप्रधानसमासात् दर्शयितुं
 वादत्वेन व्याख्येयः। उपसहरति तस्मादिति। मात्रपदेनाप्रस्तुतारोपव्यवच्छेदः॥ विद्युन्नयनवत्समासकृतश्रौतप्राधान्याभावाविशेषण
 सामर्थ्याविगतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्यार्थतः प्राधान्यमस्तीति शंकते। पद्यपीति। न प्रस्तुतवृत्तांतो भिन्नत्वेनावगतस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य प्र
 उत्तरपदार्थप्रधानसमासात् न

स्मात्कारः करणे॥ विगर्हते त्रिं द्येति॥ राम दर्शनं विनेति। रामकर्मकरामकर्तृकंच दर्शनं विनेत्यर्थः॥ अंतरेणापीति॥ विनापीत्यर्थः। तथा च वि
 नोक्तिरित्यर्थग्रहणं ननु राक्षग्रहणमिति भावः। प्रकारांतरमाह॥ तत्रेति। तत्प्रस्तुतं किंचिद्विनारम्य चेत्तापि विनोक्तिः कथ्यता इत्यन्वयः।
 इत्थंच किंचिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य रूपत्वात् न्यस्तवर्णनं विनोक्तिरिति प्रकारद्वयसाधारणसामान्यलक्षणबोध्यं। यत्तु घट्टो विनार्थसंबंध एव वि
 नोक्तिः हृद्यत्वं विना कृतस्य वस्तुनोरमणीयत्वात् मणीयत्वात्प्राप्तवती तवोचीनेरुक्तं तदुक्तं। कारणविना कार्योत्पत्तिकथनेनैव विना वनालंका
 रितिव्याप्तेर्वारणीयविनार्थसंबंधप्रयुक्तप्रस्तुतगतमणीयत्वादेरपि लक्षणे निवेशस्यावश्यकत्वादिति॥ आविर्भूत इति। विक्रमोर्वप्या मुखे
 श्यामूष्णीपगमवर्णनमिदं। मानवतीविषयनायकस्य परामर्शाय॥ इयं वस्तुनुरिति। अंतःकरणमोहेन मानोव। शेषनमुक्तकल्याणं न्यूनमुक्तालक्ष्यते के
 वा पूर्वोद्यमस्तदस्य पतननकलुषा अभ्यंतरकलुष्यापगमात् प्रसादनं मल्यगृह्णीतीत्ययती गेव सथाशनि चंद्रे आविर्भूतेऽदिते सति तमसा
 मुच्यमाना रात्रिरिव। एवं हि नो नष्टः भूयिष्ठो धूमो यस्य एव भूतानि शिखरस्य द्रुतस्तज्जो वद्वे रचैः। शिवेवेति। दर्शितमिति। अर्थतो बोधितमित्य
 र्थः॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विनोक्तिप्रकरणं॥ समासोक्तिलक्षयति॥ समासोक्तिरिति। प्रस्तुतवर्णयमाने अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तांतस्य
 परिस्फूर्तिश्चेत्तदा समासोक्तिरित्यन्वयः। अयमिति इन्द्रस्य येमं द्वीप्राचीमुखमादिभागः बदनं चरत्तारक्तवर्णः। अनुरक्तश्च॥ चुंबनसंबंधः वक्तुं
 योगविशेषश्च यथा श्रुतलक्षणस्य वक्ष्यमाणो असावुदयमारूढः कांतिमात्रकमंडलः॥ राजा हरति सर्वस्य हृदयमदुःखं। किरणं रित्यत्रा प्रकृतौ
 प्रकृतश्लेषे व्याप्तेराह॥ विशेषणमात्रसाम्यबलादिति॥ विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तांतत्वं लक्षणबो
 ध्यं। उदाहृतं स्तुषेवाप्रकृतवृत्तांतस्य विशेष्यवाचिना रिक्तं न राजपदेनाप्यवगमनातिव्याप्तिः॥ संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थदर्शयति। समासेनेति

र

२२

५ ति

अ-चंद्रिका

पर

व्यंजनापेक्षणेर्दृशप्रकारः कुतो न युक्तं सत्राह कंदुक इति विशिष्टं स्वसेव्येन न युक्तं संबन्धित्वेन वेत्येवकारेण मेवार्थे सोपपत्तिरु-
माह ॥ स्वरूपत इति ॥ अप्रस्तुतकामुकसंबन्धित्वानादिगितरूपेणेत्यर्थः ॥ तथाचारापासंभवाद्दृशप्रवादानुपपत्तिरिति सावः ॥ अत्र वि-
शेषणायामयमेव द्रीत्यादौ मुखचुंबनादः स्वरूपतोप्यारोपस्येव सत्त्वात्संभारणविशेषणायामुपपत्तिरिति सावः ॥ ननु
तत्रापि तादृशवनितासेव्यत्वस्य तादृशवनिताकतविषयितरतयोत्र स्वरूपस्याप्रस्तुतत्वेन तत्तत्स्वरूपतोप्यारोपस्येव स-
त्त्वात्तत्तादृशप्रवादानुपपत्तिरिति आह ॥ किंचेति ॥ युक्तमिति ॥ तस्यामान्यादितरेषु न त्वेयोमिति न्यायादिति सावः ॥ तद्वदिति
तिजातावेकवचनं ॥ तदेवमुक्तरीत्या यमेव द्रीमुखं पश्यरक्तं शुंबति चेदमादृत्य तत्राकिं व्यंजनायां प्राची प्रारंभसंबन्धाय अत्रो-
त्तरसंबन्धिसानुरागेनायिकामुखचुंबनाश्रय इति बोधः ॥ अप्रस्तुतत्वेन तत्तामिन्नत्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुतत्वेन तत्तादृशस्येनाप्र-
स्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वय इति मते तु सानुरागपरनायिकामुखचुंबनासिन्नप्राची प्रारंभसंयोगाश्रयोर्मात्रासि-
न्नश्रुं द्रुतिबोधः ॥ एवमुदहरणोत्तरेण नेनेव प्रकारेण बोधप्रकार उहनीयाः ॥ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां समाप्तोक्तिप्रकरणं ॥ २३
गुणीभूतव्यंग्यस्य प्रमेदभूतसमासोत्थलंकारप्रसंगात्तत्प्रमेदं परिकरालंकारं लक्षयति ॥ अलंकार इति ॥ अलंकारत्वोक्तीर्तनं चोदा-
भावेनैव गतार्थत्वमिति शोका निरासार्थं तत्प्रपंचनं चाग्रे करिष्यते ॥ साक्षिप्राये प्रकृतार्थोपपादकार्यविषयकासि प्रापपूर्वकेन
यास्तार्थव्यंजक इति यावत् ॥ इत्येव प्रकृतार्थोपपादकार्यव्यंजकविशेषणत्वं लक्षणे बोध्यं ॥ ध्वनावतिव्याप्तिवारणाय प्र-
कृतार्थोपपादकेति ॥ हेत्वलंकारवारणाय बोधकत्वं विहाय व्यंजकत्वं निवेष्टुं ॥ वक्ष्यमाणपरिकरा कुराजकारवारणाय विशेषणे-
ति ॥ तत्रानुविशेष्यतयेति नातिप्रसंगत्वे ॥ सुधांश्चि ति ॥ सुधांशुना कलितः जनसः शिखरोयेन स इति हरविशेषणं ॥ उत्तमः श्री

पा

२३

श्री

कर्णपरेत्यालंकारवैचित्र्यात्सर्वविधविश्वः ॥ सामर्थ्यामि प्राये सामर्थ्यव्यंजकं ॥ तवेति ॥ इदं प्रतिकामस्योक्तिः ॥ तव प्रसादकु-
नायुधोयहं मधुवसंतमवेकं मुख्यं सहायलं ध्याविनाको धनुर्विशेषः पाणोयस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यं युतिं धैर्यं सु-
तनं कुटी ॥ अन्यधन्विना धनुर्धरा मम पुरः के अगणनीया इत्यर्थः ॥ कसुमायुध इति विशेषणं चेत्यन्वयः ॥ अथ लक्ष-
ति कुर्यामित्युत्तमपुरुषाक्षिप्तस्यार्थः ॥ अस्मिन्नायगर्भे ॥ अस्मिन्नायपूर्वकं अतएवाद्यर्थवार्थं नात्र विश्रान्तत्वात्परपदेन
नयानेन त्वमपि सर्वेति सर्वेषामशुचिनां रक्तपूरणे विष्णुमन्त्रादीनां विधानस्य स्थानस्य कृतं च स्वयं न मान-
पानादिकृतं तेषां कारनाशकस्य शरीरकल्पेति निंदायां प्रत्ययः ॥ कृतं तदर्थं तत्संज्ञाणां मिति यावत् ॥ विशेषण-
नियुती धोक्तानि तस्य शरीरस्य व्याख्यमिति ॥ स जानने प्रतिकवेकक्तिः ॥ हे देवरा ननु त्वं दुष्पानां रंदस्य समूहस्य
वर्णनं कर्तुं महंकथं शक्नुषी शक्तो मवेयमित्यन्वयः ॥ कृतं सत्राह ॥ यतोहं एक इति यावत् ॥ तदेव सत्रं न व्योम
अनेकशतं दृष्टेयं नास्ति स्तारितवान् ॥ तथा च तत्कतो व्याख्यानसंवासीति व्यज्यते ॥ एवमपि वत्सोक्तो वत्सी-
कात् तन्मास्यास्तीति जन्मी जन्मी न संवासीति शेषः ॥ तथा च नाहं वात्सी किमिति ॥ अन्यतस्त्यनाभिनाभिवन्ता-
मा न इत्यनेनाहं चतुर्मुख इति सुमहत्कथायां महाभाष्ये च नास्ति धोक्तं न माषितवानित्यनेन नाहं चेति जिह्वः शेष इति दिह ॥
विशेषविचित्रं अर्थयस्यास्तो बृहत्कथोने अथ कथं न कथितवानित्यनेन नाहं तद्दृकादिवागुणाद्यैवेति नृनामि-

द्या

न

पुनः-चरि-
रोक्त

प्रा

हं देवदेवस्य देवता नास्ति मित्यनेन नाहं वाक्यमिति न च व्यन्यते ॥ उक्ते पूराहरणे पुनर्वेद्यं प्रयोज्यते ॥ तत्रत्यादिना दुर्कैकं ॥ ए
कस्य विशेष्यस्य एकमेव समनंतरयोः अनंतरयोः प्रत्येकं ॥ एकैविशेष्यं प्रति तत्रापि तयोर्मे व्यपि एकामित्रा यगभो गण एक
र्थो मित्रा य पूर्वकाणि वा व्यार्थेति ॥ नव्या स्मृतिन्यादिनिषेधवाक्यार्थेषु दुस्त्या केशीत्याहेतुत्वेनातिमवाक्यार्थविशेषणत्वा
दिति भावः ॥ तेषु उक्ते दाहरणे पुनर्विध्यपदेशः ॥ नव्यव्यवहारः तत्र हेतुमाह ॥ तापहरण इत्यादिना ॥ तापहरणे इत्यादि सप्तम्य
तत्र हेतुस्य वाच्य इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्येनोपयस्वरक्तत्वादिति ॥ तथा तापहरणं रूपादिना ॥ तापहरणे इत्यादि सप्तम्य
नव्यव्यवहार इति भावः ॥ नन्वेवमपि यथाश्रुतलक्षणस्य निषेधार्थे ॥ तस्यादि धनावतिव्याप्तिरित्यत आह ॥ अतरेन
ति ॥ ताव्यो वस्कारकत्वादि धेत्यर्थः ॥ परिकरत्वात् ॥ अंगत्वात् तथा च परिकरपदमहिम्ना प्रकृतार्थोपपादकस्य व्यभि
क्षेपणस्य लाभाभातिव्याप्तिरिति भावः ॥ अपुनार्थेति भावः प्रयान उक्तेत्यादिति ॥ अर्थेषु पुनर्निष्ठो व्याहृतः पुनरुक्ते दुःक
र्मग्रा म्या इत्यादिना लंकारिके रक्तत्वादित्यर्थः ॥ कैथं तर्हि तत्रेवाभ्यासेन कारत्वेन कथनमत आह ॥ एकनिष्ठेति ॥ तादृशेति
सामि प्रायेत्यर्थः ॥ दोषाभावेनेति ॥ अपुनार्थेति दोषत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ उद्देशा लंकारसंभवा सह दयबे मुख्यं नृपदूषक
तावत्तासावा दिति भावः ॥ विधिनिश्चयमकृतिः परिकरत्वात् पयत्तः परिकरत्वात् लंकारत्वात् पयत्तः ॥ तत्र दोषस्याप्रत्यक्षत्वादि
क्षिति विशेषस्य तदभावे प्रत्यक्षत्वात् संभवो न त्रयो न कर्म लंकारत्वमावश्यकमिति भावः ॥ अमुकस्य लंकारादिति ॥ अथेति
निर्जातिमो समिक्रम्य यदि न तत्र अर्थो द्विवातांतरं नृपयेत दाउ प्रयतः लोक दुयात् नृपवने प्रयति अथ पापमणि नृपतसे श्री
वति प्राप्तातीति सायत ॥ कामिना देवता तत्राह ॥ वयं वनवता प्रकाश उन पुनरेन विनित्तमो गो वपन मिणिमेव सदैवत

य

स्तुतविशेष्येणान्वयात्कथमप्रस्तुतवृत्तौ तस्य प्राधान्यमिति शंका निरासा याह ॥ विशेष्येणेवेति ॥ ननु तद्विशेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तौ तेनेत्येव
वकारार्थः समाधत्ते ॥ तथापीति ॥ अयमाशयः ॥ नात्र शिल्पादिविशेषणे समर्पितपरनोयिका मुखवुबनादिरूपप्रस्तुतवृत्तौ प्रागेव काव्यादिव्युत्पत्त्या
प्रस्तुतगतत्वेन भासते तद्वत्तादप्रस्तुतजाराद्यारोपावगतिः स्यात् अपितु तादस्थेनावगते तस्मिन्प्रस्तुता संबद्धस्य कविसंभगोचर
त्वायोगात्प्रस्तुतसमारोपितत्वेन पर्यवसानमिति ॥ नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तौ तस्याप्यप्रस्तुतवृत्तौ तत्राप्येधमिण्यन्वयोक्त असंबद्धा
भिधानप्रसंगपरिहारस्य तुल्यत्वात् ॥ इत्याशंक्याह ॥ तथाहीत्यादि ॥ एवं च योग्यतारूपविनिगमकविरहे च मास्तुतर्हि कस्याप्यन्व
यस्तत्राह ॥ अवस्थमिति ॥ अन्यथा संबद्धाभिधानप्रसंगापत्तेरिति भावः ॥ किं तर्हि विनिगमकं तत्राह ॥ श्रुत एवेति ॥ तथा च श्रुतप्रस्तु
तार्थोपस्कारकतया च मत्कारहेतुत्वेनैव विनिगमकमिति भावः ॥ अप्रस्तुतस्य ॥ अप्रस्तुतवृत्तौ तस्य नन्वेवमिति ॥ एवं अप्रस्तुतस
मारोपानेगीकोरा विशेषणानामित्यादि ॥ विधानाद्योक्तलक्षणं ॥ प्रस्तुतवर्तिनां विशेषणानां साम्येनोन्वयः ॥ प्रस्तुते समारोपाथ अप्रस्तुतस्य
नधर्मव्यजनानपेक्षायामपि समारोप्यमाणवृत्तौ तद्विशेषणत्वात् तदपेक्षाण्मिलक्षणसंगतिरित्याह ॥ स्वरूपतदित्यादि स्वरूपतः अप्र
स्तुतसंबंधित्वेन ज्ञायमानस्य न्वपेक्षा सत्वेपि विशेषणसाम्यस्य तद्विजनासामर्थ्याल्लक्षणासंगतितादवस्थमित्याशंक्यसाक्षा
दसामर्थ्येपि वृत्तौ तानिव्यक्तिद्वारा तसंभवात्तदोषा इत्याह ॥ नचेत्यादि ॥ तदीयत्वानुसंधानं कामुकसंबंधित्वानुसंधानं तत्र मुख
पुवनादौ अनुसंधानं तद्वदिति पाठः ॥ अनुसंधानवदिति पाठो यथेत्यस्यासंगते ॥ अतएव अप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणादेवन न्वप्रस्तुतधर्मि

सहस्रसाक्षिकं। एवमनन्वयोपमेयोपम्ययोरपिन सादृश्यस्य च मत्कारितया प्राधान्येन विवक्षा किंतु द्वितीयतृतीयसह
शयव्यवहारे दोषाद्यतयेति न तयोरेव पमांतर्गीतिरुच्यतेः अन्यथा सादृश्यवर्णभवसिद्धत्वात्तथोहापीति भावः॥
कारणं इकायां परिकरप्रकरणं ॥ २५ ॥ सामिप्रायइति। अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति प्राक्षिप्य पूर्ववत् स्तुतौ बोध्यं।
तच्च परिकरः तिव्याप्तिवारणार्थः यद्यपि देवांतरव्यावर्तकतया चतुर्भुजइति विशेषणं तथापि नृपादिसाधारणदेवपद
शक्तेर्विष्णोः नियमनेन विशेष्यप्रतीत्योपयिकतया विशेष्यपदत्वमभिमतं बोध्यं॥ असंदिग्धमुदाहरति समर्थइत्यध्या
हार्यः एवमग्रेपि। हे हयाधिपः कार्तवीर्यः आरवंडल इंदुः ३३ अथ त्रगुणानि स्तुत्यते॥ एषमर्त्यधर्मा अहं कंते गुणा के
ति केशवो महदंतरं सूचयतः सहस्रमुखवादीत्यादिना सहस्रबाहुत्वसहस्रनयनमत्वयोः संग्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदा
नांतत्तदभिप्रायगमनं विशेष्यः॥ ॥ इति परिकरप्रकरणं ॥ २५ ॥ अत्र पलक्षपतिः नानार्थेति। नानार्थस्य शब्दस्य स
श्रयो योजनं श्लेषइति लक्षणवर्णेत्यादिविभागवत्। एते च अवर्ण्ये च वर्ण्ये वर्ण्ये भयं च एतत्र याश्चितस्तस्मै दिपयइत्यर्थः।
सर्वेति। सर्वदः समाध्वः पायात्तयः अगंगो वर्धनपर्वतंगां पृथ्वी च वराहावतरे धृतवानिति विष्णुपक्षः॥ हरपक्षे तु सः
माधवः सर्वदापायात्॥ योगंगा धृतवानित्यर्थः हरिणेन मृगेणा कद्रुपतया आहिता कृता सक्तिः संगो यस्येति चंद्रपक्षे ह
रिणोऽस्येति कमलपक्षे। उच्चरत्तशस्त्रपाते रुद्रकुली लालं रुधिरं यस्य सवाहिनीपतिसेनापतिः तथा वाहिनीनां

कणीदुःशेषे

वर्ण्यवर्ण्ये भयं

दानां पतिसमुद्भवेति पक्षे की लालं जलं समितो संग्रामे तत्रात इति येन करुणायुक्तान्तः करणेन दोहकर्तापि अदरो भयभूयः का कस्त्रा
नोरसितः ननु हतः स पवित्रनामारणे ख्यातः विश्वरामो मेशरणमस्त्वित्यर्थः॥ कृष्णपक्षेतुका कोदरः कालियसर्पः घृतनायाराक्षस्या
मारणेन ख्यातइति विशेषः नीतानामिति दयितां प्रतिनायिकोक्तिः तव रक्षणेनेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणानां च सदृशे स्तइत्यन्वयः
कीदृशानां वने जले अरण्ये च वृद्धिप्राप्तानां तथालुब्धे लोभिशिले धूरिभिः शिखीमुखे धूरिधर्मैराकुलीभावं व्याप्तानीतानामिति पक्ष
पक्षे हरिणपक्षे तु लुब्धे व्याधेः कर्तृभिर्भूरिशिखीमुखे व्याधेः करणभूतेराकुलीभावं च पल्लवानीतानामित्यर्थः। मृगपक्षे देवकमलइ
ति विश्वः॥ अस्माविति। उदयं शैले अभिरुद्धिं चरत्तं रक्तवर्णं अनुरक्तं च मंडलं विवं देशश्च राजा चंद्रो नृपश्च। मृदुलैरभिनवेः अने
श्च करैः किरणैः ग्राह्यध्वनौ श्वप्रत्यगोदितेति अभिनवोदितेत्यर्थः॥ ननु प्रकरणेनाभिधायानियमश्चैनादत्र। कृतार्थस्य व्यंग्यत्वं
मेवेति कथं श्लेषइत्याशक्याह। पदिति। अलंकारस्येति। न चैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वने रुद्धे इति वाच्यं शनिरशनिश्च तमुच्चो नि
हंति। यस्य सिररेद्वयस्येति। यत्र प्रसीदसि पुनः सभासु दारानुदारिभ्यश्च निधिरुद्धयेः प्रस्तुतेः शनिश्च देवाभिधायप्रती
यमाने पितृमूलस्य विरुद्धावपिल्लदनुवतनार्थमेकं का कुरुत इति वस्तुध्वने रुद्धा शक्तिः मूलस्य संसृतात् अलंकारस्य
संस्थोपलक्षितो न अन्योन्यसंनिधानबलात् परस्य तथैवं धर्मे वा न कश्चिदसमभिव्याहारस्य शब्दोत्तरसंनिधिबलात्। त
थाचा प्रकृते यमिधाने यामकमलीति भावः॥ एतावता पूर्वा परभावा मात्रेण तस्याप्रकृतार्थस्य। गुरुश्लेष इति गुरुत्वं चाप्रकृतत्वं

धैः

ध

ण

अलंकारचंदि-
ती-

न द्वितीयाय प्रथमप्रत्ययात् । अत्रमिति ॥ माघेरेवतकगिरिवर्णनं ॥ अयं गिरिस्तटी । नित्यतः सन्त्ययः ॥ किंभूताः अत्यंतक
ठिनाः प्रकाशगुर्वी । अतिमहर्षेः अलघुसिर्विलंबमानैर्मद्यैर्व्यासाः निरंतरं प्राणिनामगम्यस्वरूपाः परिणतास्तिर्यग्गतप्रहारिणः
दिग्गजायासुताः तिर्यग्गतप्रहारीयोगजः परिणतस्तु सतिहलायुधः दृष्टवेत्यापक्षेतुजठराजीर्णः पयोधराः कुचाः अग
स्थाः संगमायोध्याः परिणतेप्रकटेदिक्करिकेयासांताइत्यर्थः दिक्वर्तुलंदानतनं ॥ करिकानखक्षतं ॥ दिग्दृष्टवर्तुलाकारं
करिकानखरेखिकेइतिवाद्यः ॥ मंदमिति ओषधीनां पत्युश्चंद्रस्या सान्निधौ सति अर्यमोपकाः सूर्यकांता मंदीभूतमग्निं
धृतवतः तमः दशितः श्वयथुः पुष्टं येन तथाभवत् ॥ दृष्टमिति मित्तं दोषं अं ओं सिधे विरे । यद्वा तरे ओषधिपतिवे
द्यः एवं मंदमिति च शोभति मित्तं गिरौ गविकेयाः ॥ वृतांतादिरित्यादिमदाश्लेषवेद्युत्तः ॥ परिगृह्यते अश्वगश्चेव इति
तथा च श्लेषकुले व्यंजनाविरहादप्रकृतं तत्स्वीकारे श्लेषव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नः स्यादिति भावः रम्या इति माघेरेव
द्वारकावर्णनं पस्या द्वारकायां युवानां वधूभिः समबलसीः प्रासादोपरितनगृहाणि असेवंत सेवितवतः किंभूताः रम्या
इति होतोः पताकावैजयंतीः प्रासवती विविक्ता विजना इति होतोः रागरतिवर्धयंतीः नमंति वलीकाभिः ऊदनपटल
प्रांतायासाताः वधूपक्षौ । पताकाः सोभाग्या निपताकावैजयंती स्यात्सोभाग्येनाटकां वयोरिति मेदिनी ।

रूप

का । देवतसहिताः सद्वासा कंदेवतमित्यर्थः ॥ अत्रयता अरक्षकेण अहिद्रुहाइंद्रेण किंप्रयोजनमिति शेषः ॥ अतिर्वृत्रासु
तः अतिर्वृत्रासुरे संप्रति विश्वः ॥ नन्वेवं सति तत्रैवावकारता स्यान्ननुसुधो मुक विता नं स इत्यादावत आह ॥ एव
मिति ॥ विच्छिन्निविशेषति । दोषाभावप्रयुक्तविच्छिन्नव्याहृत्यर्थः । ननु पमका दावधितारुशविच्छिन्निविशेषमानाभावः विच्छिन्नि
सामान्यपमुदस्तदोषाभावेनाखुपपन्नं ॥ आपकालपमुदस्तस्य मृच्छोचहीनता दापस्याभावेनैव तदानीमपि मृच्छोचकृतिरिति श
याध्वानमिति नालंकारत्वसिधिरित्यत आह ॥ अविचेति । अस्मोभूतनभ इमस्तु भवते रुद्राक्षमालेश्रुभंहासोपानपरं
परागिरिसुताकांता लयालं कृति ॥ अद्यारधनतो विजेत विभुना युष्मात्सपरीसुरवालोको छेदिनि मोक्षनामनिमहामोहे
निधीयामह इत्यादौ मोक्षस्य महामोहत्वे सुरवालोको छेदिनि सुरवालोको छेदिनीत्येक उपदाधेहेतुरितिका व्यक्ति
गमलंकारत्वेन यथास्वीकृतं न तु निहेतुत्वे दोषाभावमात्रतया विच्छिन्निविशेषस्यानुभवसिद्धत्वान्नथेहापी
तिभावः ॥ ॥ इत्यलंकारचंदि कायां ॥ चिरिकरेति व्याख्यारणार्थः फणीद्रु इति । राजानं प्रतिकवेरुक्तिः ॥ तत्रगुणान
वक्तुं फणीद्रुः शेषः सनर्थ इत्यध्याहार्यः । एवमग्रेपि हेहयाधिपः कार्तवीर्यः आखंडलद्रुः उभयत्रगुणानित्यनुष
ज्यते ॥ एवमत्यधर्मः अहंकृतगुणाः केतिकशलोमहदनेरसूचयतः सहस्रमुखत्वादीत्यादिना सहस्रबाहुत्वसहस्र
नयनत्वयोः संग्रहः । अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्र दमि प्रायगर्भत्वविशेषः ॥ मुखतश्चमकारितया विवक्षितमिति

सं

इ

स्य गमनुरागं विविक्ताः सति त्वेन यवित्रा नमं त्रिवली काशेति मशब्दवला क्षिधूगतार्थी तरुस्याप्यवगमात्कथंगूजालमित्याशौनचेति परं इत्यस्य
इत्यत्रे वाक्षिसंज्ञो भवेदित्येते तने नान्यपः एतस्मिन्निति तत्रैवैव तत्कगिरिवर्णनं एतस्मिन् गिरौ महत्यः सरस्य वाल्मीके मुने गिरौ सा
धर्मसाहचर्यं दधति धारयति किं भूतानां गिरौ वर्णनः एतस्मिन् गिरौ महत्यः सरस्यः वाल्मीको अरहितौ संबद्धौ रामलक्ष्मणौ यासु तथा
भूतानां सरसी पक्षे अरहिताः संयुक्ता रामाः पतयो पासां तथा भूता लक्ष्मणाः सारसव निता पासा इति किं भूताः सरस्यः अधिका ज
लशोभां वहत्यः पवनसंभूतेन वेगेन संक्षोभतरेगा कलत्वे नीताः प्रापिताः वाल्मीकि गिरौ स्तः अधिकाः कपयो पासाः संयुक्ता र
पवनभुवा हेतुमता वेगेन निजेन संक्षोभमुद्रत्वे प्रापिताः तन्नेनापि सममित्यस्य तु व्यर्थत्वा साधर्म्यनिधं धो स्तीति कुतो न श्चे
षक्षिपस्ति त्राह सममिति द्वा क शीघ्रं साम्याध्यं साम्यार्थकत्वं तत्राचानुपपत्त्यभावात् न लक्ष्यो न संभवतीति भावः कथं तर्हि
तदवगमस्तत्राह अर्थस्योदर्थेति विशेषणानां वधुमिरेत्वा च मत्तरे नुसंधानात्तदन्वयतात्पर्यं गत इति भावः तदनुश्लेषानु
संधानानंतरं तदुक्तात् श्लेषवत्त्वात् साधर्म्यार्थेति साधर्म्यरूपार्थस्येत्यर्थः अर्थसाम्याभावेपि सकेलकलेपुरमेतत्तात्पर्यं प्रति
संधोषं विवमिवेत्यादिवच्छब्दसाम्यस्य संभवादिति भावः एवकारेण व्यर्थत्वं व्यवच्छेदः तत्र तयोर्मध्ये शब्देति जत काष्ठे न्यापनं श
ब्देति योरेव श्लिष्टत्वादिति भावः अर्थेति शब्दाभेदादेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लिष्टत्वादिति भावः केचिद
श्रुतं कार सर्वस्वकारादयः उभयमपीति संभवाभंगश्लेषद्वयमपित्यर्थः शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वेनान्वयव्यतिरेकापीतद्वतः
त्वावधारणादिति भावः अन्यमप्रमृष्टमहा नन्वभिप्रायस्योर्धालेकारमध्यकथनादवमतस्यापि विवेकं तत्र अनंतरं तरेण कथं

स्या

त

न नो

नये

भ्यां

अलंकारोपेन्द्रिका

या ५

य

णस्य

वालीकेशाप्रियायासोतास्तथातत्वं शिथिलं कुर्यादित्यन्यः तद्वैव निरीक्षणकार्यमेव अथास्ति चेति। एषाप्रियायवत्पार्थोस्तस्यार्थः समपि अप्रस्तुतपुष्पः कार्यत्वमपि अपिना प्रस्तुतपुष्पः कारणत्वं प्राप्नुते समुचीयते। तदंगमादेव दृष्टं स्यात् नित्यं न मासते मालती श शब्देन स्वाकं हलीनीं कथयतेति। तुल्ययोगितायां प्रायुदाहो ननु कार्यरूपेण प्रस्तुतत्वात् न प्रस्तुतत्वं स्यात् कारणमवगम्यते सा कार्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसोत्तमो न वा शब्देन तत्संभवः मालतीकेशो रत्नो देरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यता वास्तव्येव दिति वाच्यं एवं प्रस्तुतस्य कामिनीति विनिश्चयौ दयति वायादेर्निरीक्षणस्य न कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्या कारणत्वादि स्यात् अहं अर्थस्येति अवयवाया अर्थस्याप्रस्तुतत्वे तत्तत्तुल्ये प्रस्तुतत्वात् कार्यत्वात् अत्र तावदप्रस्तुतकार्यत्वात् शोभनः अर्थस्य प्रयोजनाभावेन तत्त्वतोऽनिवृत्तादव्यावर्तकत्वात् नपि प्रस्तुतकारणत्वात् सास्यासंभवः स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेपि तात्पर्यहेतुत्वादिति ननु गतिर्यौ दयति न मे बहिर्न तु सायमानं गतिर्यौ दयति न दभवे पित्तानमात्राकार्योत्तमैरित्यस्वरसा दाहः वस्तुतस्तुतिर्तुदतिरेकतस्याः प्राचीनोदाहृतप्रस्तुतप्रशंसाया अतिरेके प्रकारेण च कोऽप्येति तापेति हेतुत्वव्यासस्वरूपमदमाहेतुत्वमिति सीकृतस्य वस्तुतस्तुतिरुत्तमस्य स्मितरूपस्य अस्यास्मि कौटुहलिकादिता पत्रयौषधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णोऽकटंगरचयां वुससमहा इवेते जौवाटकस्य चंद्रस्यकिराणाजगति म्रमंती नवः तत्सारतरूपः किरणसारनाट्यः एवमिति हतसारमित्युदाहरणेन द्वयं रूपोपमानोपमेयपदार्थाव्यतिथ्यचंद्रसारी जगणस्यास्तस्यकारं सतः कविप्रौढोक्तकव्यितं कारणत्वं वचनमेव यदि इष्टं काव्येति नर्मदायाः समुद्रस्य च तनादयं तत्प्रभुना भोक्त्या स मुद्रया काठिं दीप्युक्तकोपात्ता कृतं नर्मदाया च तारं हं कुं पो इव अगस्त्यमुनेः प्रहृष्टीति ततः पुनः समुद्रस्य प्रातिवचनं अहं जलधिर्मेवामिमं शत्रोनीम

धि

दन

म

या ६

२०

ये ह

त

कस्मात्तेनोक्तं स्यात्। नित्यं साधनयत्नमेवास्मिन्त्यादिततः समुद्रः पुनराह। तद्विकृतौ पाठिभ्यामनुभवसीति साधुवैराग्यमिलत्कृतैः मालवेद्वारा गोनीनानेनाश्रितिरितिततः किमासं जानमिति समुद्रस्य प्रभुः केतुलेदेवार्थिपः कुपित इति नर्मदाया च तत्रमिति। एषाप्रियायवत्पार्थोस्तस्यार्थः समपि अप्रस्तुतपुष्पः कार्यत्वमपि अपिना प्रस्तुतपुष्पः कारणत्वं प्राप्नुते समुचीयते। तदंगमादेव दृष्टं स्यात् नित्यं न मासते मालती श शब्देन स्वाकं हलीनीं कथयतेति। तुल्ययोगितायां प्रायुदाहो ननु कार्यरूपेण प्रस्तुतत्वात् न प्रस्तुतत्वं स्यात् कारणमवगम्यते सा कार्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसोत्तमो न वा शब्देन तत्संभवः मालतीकेशो रत्नो देरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यता वास्तव्येव दिति वाच्यं एवं प्रस्तुतस्य कामिनीति विनिश्चयौ दयति वायादेर्निरीक्षणस्य न कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्या कारणत्वादि स्यात् अहं अर्थस्येति अवयवाया अर्थस्याप्रस्तुतत्वे तत्तत्तुल्ये प्रस्तुतत्वात् कार्यत्वात् अत्र तावदप्रस्तुतकार्यत्वात् शोभनः अर्थस्य प्रयोजनाभावेन तत्त्वतोऽनिवृत्तादव्यावर्तकत्वात् नपि प्रस्तुतकारणत्वात् सास्यासंभवः स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेपि तात्पर्यहेतुत्वादिति ननु गतिर्यौ दयति न मे बहिर्न तु सायमानं गतिर्यौ दयति न दभवे पित्तानमात्राकार्योत्तमैरित्यस्वरसा दाहः वस्तुतस्तुतिर्तुदतिरेकतस्याः प्राचीनोदाहृतप्रस्तुतप्रशंसाया अतिरेके प्रकारेण च कोऽप्येति तापेति हेतुत्वव्यासस्वरूपमदमाहेतुत्वमिति सीकृतस्य वस्तुतस्तुतिरुत्तमस्य स्मितरूपस्य अस्यास्मि कौटुहलिकादिता पत्रयौषधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णोऽकटंगरचयां वुससमहा इवेते जौवाटकस्य चंद्रस्यकिराणाजगति म्रमंती नवः तत्सारतरूपः किरणसारनाट्यः एवमिति हतसारमित्युदाहरणेन द्वयं रूपोपमानोपमेयपदार्थाव्यतिथ्यचंद्रसारी जगणस्यास्तस्यकारं सतः कविप्रौढोक्तकव्यितं कारणत्वं वचनमेव यदि इष्टं काव्येति नर्मदायाः समुद्रस्य च तनादयं तत्प्रभुना भोक्त्या स मुद्रया काठिं दीप्युक्तकोपात्ता कृतं नर्मदाया च तारं हं कुं पो इव अगस्त्यमुनेः प्रहृष्टीति ततः पुनः समुद्रस्य प्रातिवचनं अहं जलधिर्मेवामिमं शत्रोनीम

य

अतः कावेदिना

स्या

नव

६

वाच्य

सत्यं च द्वा द्वतं कृतं तद्वत्तं धत्ते दधाति तथेयं च तस्यामस्य तत्तात्तु तं न वक्ष्यं पुं रूपे को किले रा स्वादितं वीतं धत्ते इति धाया वाया स्तरे मिथः परस्परं
 सती तन्मस्य वने आकण्ठे मा प्रकृतानां य को कमलं मुकुता मय पल्लव्य जेनेता मदी यस्तना धर क्षल हती तं कथं वती ति तात्वा चेत्तु वक्ष्यं तात्तु न प्रोते न सन नरे नि
 रदधे विं वरु मधरं पाणि नातिरोधे जा हृदि तवती त्यन्वयः अत्रापदे शेति अन्यस्यापदे शेति पंच तौ दशम्यर्थः तदीपमेवमं पदं शय ति अ
 प्रकृतेत्यादि यवस्थापितमिति प्रकृतत्वे विमुक्त्या तया तास्यो भावो रथय मिथो पदे वलाना भावार्थेति मायः सान्ये वेति सखलं हति ध्वनेः स कावसा न्ये
 वेत्यर्थः प्रकृतत्वं तं भवेना प्रकृतत्वं प्रकृते रात्रिरिति हिलोचने शिवकः याणरूपा को च न अनिवं च नी य प्रभवा रात्रि शिव रात्रि मिथ्यर्थः संनिधत्ते संतिरिती
 भवति अतः यवो अ प्रमत्ते जा गते जल्प दूरे भवते पुनस्तो जा हयुवयोः सकाशे समीपे अविरण समान धर्मो लक्ष्मः सत्वा कश्चिन्म विषयति रती यं तं च न भावे भ
 विषयतीत्यर्थः तदेकदेशात् पति शिव रात्रि मा तस्य प्रयुक्तत्वे तु तं च वष्यते तद्वयौ उदाहृत काव्य वा स्य एवं चेकदेशे क रो देवा भाव संबंध निवंध
 तवम प्रदर्शितं वती ति भगवत्याः सी मंत्रवर्णनमिदः अविशिष्टे सी मंत्र सरोजि न संमंत को सित्यन्वयः कीदृशी रलं दूरं वहेतीति विचित्र वलानो क रो पाश रू
 पा धकारिणी नां समूहे वंदीरुते बा ला के किरणमिव सूरणि दुर्बलं दू द न यो द्यं लक्ष्मी यां परी वा ह त्पा लो न सं सूरणि विजिती परी वा हो ज उ नि ग म मा
 गेजलो ह्य साः परी वा ह इत्यमरः अंगेति विरह से तो य वैर्णनं अंग संवत्सं रणाल को ऽ भवे भ्यो विशेषर हितोती त्रमां ह्ये कां निमयेत प्रो जे तैता पाति नयेने
 मलिनी भावात् नासा मोक्ति कं आसा नि जो द्यु ह्यो तो रिं इली ल मणेः पदवी तत्त सा म्ये रो हते प्राप्ते ज्ञो ति तथानु चये ई ता निहितं हिमवा यु का धूप रं शणदी
 पकृपा तां धत्ते वं करत ले धा रू पे पा सितं ज लं त सा यः पिंड वतिल ज ल पत से ती य से ता वा ति का या त रो वं प्राप्ते ती त्यर्थः उदाहरण द्ये वि कार्थ निवंधन नं य तं
 नत नायमिति हे यो रथि तादि वि भा वं अ यमि त्यु प ल क्षणं अ प्रकृत प्रकं सा पि ने ति बो ध्यो किं कृतं सूरि य मत्कारे त आह किं वि नि परी ति र ता व न्यो

याः

ले

गा

भि२ ती२

दि२

भि

तयः सुरुतमुपयंति अत्रिवाडु पुतमिति कोषी ल किं श्रुति स या वतु शि ये न्मन स्ता वदा दित्यं ग वृती ति स वा यु मा ग ह ति स न त्र वि
 जिही ते ध यार थ च क स्य र वं ते न स उ र्ध्व आक्रमे ते स जा दित्यु मों ग क ती ति च श्रुतौ असा दित्यु मों ग क त्य नंतरं स आ ग क ति वि
 रं जान दी तां मन से वा त्ये ति तत्त कृत उ ह्ते वि ध नु न इति श्रुतौ शारी र के ति शरी रे भव शीरी र स एव शारी रं क आत्मा त प्रति पा दै क
 इत्यर्थः अर्थवशात् प्रयोजन वशात् पूर्व पापा दित्या गामावे वि रं मार्गे प्राप्ति र्पूर्व क प्रप्रा ने र सं भवे न पाठ क्रमस्य अर्थ क्रमेण बा धा
 ध्ये दिति भावः स्वापितरति सां पराये तर्त न्या भावात् तथा ह्यन्य शति तत्ती पा धि करणे सि धां तित इत्यर्थः ता ये ति हे ना थ वि सो ल त्र
 रण न ख प्रशाल न ज ले गं गा रु पे ल नाः तेषां न खो नां कां ति ले र क णि काः समुद्रं प्राप्ताः ता एव क णि का स्त स्य ज ल धे र्मे ध ने न सां द
 ना प्राप्ता न्तं समुद्रं संबं धिन वती तस्य चंद्रस्य पदं प्राप्ताः चंद्र रूपेण पारि पा ता इत्यर्थः तथा तां दूरं तां दित्यनंतरं हेतुरिति शेषः तं हेतु न
 वि को त्यु क्तं इत्यर्थः अस्या श्रुति आस्पः कामि न्या ग ति सौ कु मा र्ये दृष्टं ने दित्यु म्प्या हरेणा न्वयः एव स ज्ञा पो भाषणं यदि दै र्घ्यं तस्ते
 दा ता प्र सि द्धो मा ल ती र प त्रा ये न पा पा ण तु ल्ये च ल द्य त इति कां ति दृष्टा चे त्ता क म ली ल क्ष्माः का पा यं व स्त्र मा लं व ता मा थ य तु कि म त्र व द्
 नो क्ते ने न्य न्वयः गत्या दितु मिति सो द य र्था दि पु रं भा व्या मा ना नि उ ले ख न मा ण निः पूर्वी दा ह र्ण दि ल र वं मा हा र ता नी ति का र्थो जी त्य
 र्थः ज ल जे ति ता ति र श्रा प त्वा दी नां चेत सिय दिते जा स्या त्ता च न र्यः गो म्हाः प र्वा त रा ज पु न्या स्तं न थार मणी यं क रा पा प्रां प्र स मी त्य
 रा पर भूतैः को किलै र्वा चं य कृ ती ति त था त स्य भा वो मो न मे व व्र तं सा ध्य तां अ क ठो र ता मा र्द वं दृ श्य ते य दि त दा प्र सि द्धो मा ल ती र
 प्र स्या ये न पा पा ण तु ल्ये व ल द्य त इति कां ति दृष्टा चे त्ता क म ली ल क्ष्मीः का पा यं व स्त्र मा लं व ता आ श्र य तु कि म त्र व द्

स

द्व

श्रु

प्य

कुं

पा

विने

विने

सुबनेपुविदिताख्याताः व्यासः प्रोक्तं चेपाने व्यासप्रमुखा वलिष्ठाद्याः यस्यवा एनोवाहो अथिवा हः वाहनाधिकता भवन्ति पुरोगाग्रेस
 प्रप्राप्तः सपुरः सपुरासमरः एवमधुनं नदीनां पणपेटिकाः सपेभृषणानां पुष्करमाकां पुष्पवाटिका पुष्पस्थनी वं वं नदीनां धारलो
 तः जितमेखरं दलप्रमुखोभूयादयः दिव्या ला शादी चोलाधिपताः दिग्वत्नेन दिशामेव शादी पलातः मनोभूयदनेतरः चं हस्तानी रू
 यमस्मसंबंधितानां मदनभस्मनो शिवेनागानामुत्पन्नस्य पुराणेषु प्रसिद्धः अत्र लक्षणं संभवति अत्रेति चरति नौ विवक्षायां स ग
 त्यो अथगम्याः व्यंग्याः विवक्षितेति शिखणीयत्वेत्यर्थः आदिना पालो लुगुता लोदिपरिग्रहः अत्रिहति चरति वाहनाधिकतायां व्यासदिप्र
 तिपत्तौ सनादिविनिर्घटनेन व्यासादि विवक्षितेति पतेष्वगमादिति भावः साक्षादिव व्यासादि विवक्षितेति वाहनाधिकतायां व्यासदिप्र
 यद्यप्युक्तं विशेषविशेषण भावेपि देवता सावैतौ मक्षमवगम्यते तथापि स्युः प्रतिपत्त्यर्थे ते देवरी संकृतनिर्घर्थः अत्रेति चोदरः सुदर्शन चक्र
 स्याभिधाते या प्रसभं आहोतयेन राहु न भूजनस्य करतो तैवं आलिंगनस्य उद्दामा उद्दया ये विवक्षा सौ रं चरति चं वनमात्रो गे चं चको ला
 रसन्वयः विवक्षितेन उक्तं विशेषण विविधेन एवं च ईहरो दाहरण योजने च अनुपपत्तिमिति गम्यस्य राहु शिरश्छेदस्य भाग्यं तरेणाभिधा
 नारव्याप्तिमाशंक्येत्यर्थः अभिधानाया गादिति अथमात्रायः अत्रिह राहु शिरश्छेदकारेति वा सदेव इति वा व्यंग्यं राहु वधुजनसंबंधि
 ताहरतो स्यकास्तिरेन प्रकारं तरेणाभिधीयत इति नव कुं री व्यो धर्मिणा वा सदेवस्य प्रकां न चैनय च्छाभिहितो येन च व्यंग्यं या या गात व्यंग्य
 स्य चराशिरश्छेदकारित्वस्य वा सदेवस्य बाधनस्य प्रकारं तरेणाभिधानात् तस्मात्प्रयोगेण कोपादि हारणोक्तं गम्यमाक्षितेति लक्षण
 यैरिति अभिधाने आक्षेपो येन नौ वा पयोक्तव्येति कथितुं यो योक्तुं निपादस्त्युक्तः व्यंग्येनापलक्षितेति व्याख्यानं यैरिति धातः

नविज्ञ इति यच्छाभिहितस्याविभगवतो वाक्करे वलादिनो रूपां नरेण व्यंग्यं तया व्यथा श्रुते वाधकाभावादिति भावः न चाभिधाविषये कथं व्यन
 नेति वा व्यंग्यं सदेवत्यादिना प्रतीयमाने भगवत्यभिधाविषयत्वात् संभवात् तस्याः स्वावच्छेदके चमपौ वत्रो धक्यात अतज्जोक्तं शक्यादयेन
 रूपेण जातेन बति लक्षणेति इह तु उद्दरणोद्देश्यमावाद्येनोपगम्यतरेन ननु प्रकृतेन ताहरतो सच रूपेण कोपे प्रकृतस्यैराहु शिरश्छे
 रूप कारणस्य प्रतीयेतौ चमकृति विशेषस्तस्या अलंकारत्वं गमयति तच्चात्रो व्यमानं प्रकृतं यो सा या असंभवा दुक्तं ह्यो
 मया या कृतं तथैव स्वीकर्तव्यमित्याशंक्याह व्यंग्येति अलंकाराणां मियत्तानि यमाभावेन प्रकृतो कुरस्यापि लंकारां तस्या देवं विधेय
 यस्मात्तस्य निष्पत्तिर्भागेन प्राचीन लक्षणा व्याख्या नम युक्तमिति भावः व्यंग्येनोद्देशेति मपि पर्यायोक्तविषयं विशदयति प्रकृतेन व्यादिना क
 पोतरेण व्यादिने मतीत्यर्थः यत्तु भगवद्रूपेणावगमनं विशेषणमपीदालभ्यते न सुदर्शन पर्यायोक्तस्य विषय इति तदविचारितमणीयं
 नहि पर्यायोक्ते व्यंग्यसौंदर्ये कृतो विविध निविशेषः किंतु भगवत्तरेणाभिधानेन तत्त्वा व्यंग्यं तु भाग्यं तरेणाभिधानेन सुदर्शनं प्रायशो दृश्यते
 यथा रत्नोत्तममिति विवक्षिते व्यंग्ये अत्र देवो लंकरणीयता कलतामुपनेतव्य इत्यादावस्तस्य दसुंदर्यो ज्ञानमकोपेत करमेव अलंकार
 सर्वस्वकारणं चैविरोधो ज्ञानं तु तच्छिष्टाकारिणो प्रतिनोभतेः उपजीव्यतो ज्ञानमपि तं व्यंग्यं किंचि कारमेव युक्ति विरोध इति परा
 कर्षा सहितु समा त्रमुद्रव चित्तरागमय्यतीत्यलं विस्तरेण प्रकारं तरेण पर्यायोक्तं लक्षणं पर्यायोक्तेमिति रमणीयेन व्याजेन
 रमणेन स्वस्य परस्य वा एवस्य परस्य साधनं संपादनं तदपि पर्यायोक्तेः पर्यायेण व्याज रूपेणोक्तं पत्तौ व्यस्तं संपादनेति संपा
 दनरूपं यदि ह्येतस्याधनं तत्कारणमित्यर्थः इहीति पक्षिधानेन अथर्ववेदेण निपादितं आहोदितमित्यर्थः एवं च प्रकारं यसा

स्याकिं
 चित्तरमवयुक्ति

कृतप्रशंसातो वैचित्र्यस्य विषय आलम्बनमस्ततो विशेष इत्यन्वयः अन्यथा ततो वैचित्र्ये पितृदंतर्तो वांगीकारो एवं चेति ॥
 अन्यगतस्तुतिनिंदाभ्यामन्यगतस्तुतिनिंदास्तुत्याभिव्यक्त्या व्याजस्तुतित्वसिद्धौ चेत्यर्थः प्रक्रिया प्रकरणशिव
 रिणीति नायिकाप्रतिनायकस्याक्तिः हेतुरुणि असौ शक्य बालकः नामवित्तके कनु कस्मिन् शिवरिणि पवेत कियत्कालं चिरं
 किमभिधानं किं नामकं तपः अकरोद्येन हेतुना तवा धरवत्पादलं रक्तवर्णं विव फलं दशतीत्यन्वयः ॥ इत्यलंकारचंद्रिका
 ३० व्याजस्तुतिप्रकरणं ॥ श्रीः ॥ व्याजनिंदालक्ष्यपति निंदाया इति यत्रान्यनिंदायाः अन्यस्य निंदाया अभिव्यक्तिः पर्यव
 स्यति सा व्याजनिंदा इतरनिंदा व्याजेन निंदति व्युत्पत्तेः विधे इति हे विधे ब्रह्मन् प्राकृ पूर्वततवैकमेव शिरोपः अहनत अ
 नतस एवार्थात् हरो निंद इत्यन्वयः निंदेत्यभिव्यग्येत्पनेनान्वितं निंदया भिव्यग्या विधेर्निंदा व्याजनिंदेत्यन्वयः विषमि
 पाकं सारुणं देहं करं का कलं रं रं न कुरुपासौ विधिः आम्बुक्षे सारुणं सौम्येन को किलेन सह वा संतु ववकारे इत्यन्वयः ननु केन
 पलं कारिकेणानुक्ता या व्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेन नांगीकरणं भित्तिशक्याह प्रतिबद्धीति तुल्यपुत्तया प्रतिव
 दंस्थानीयेत्यर्थः तथा चस्तुतिवनिंदायामप्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यविशेषात्तदनंतर्तो वै व्याजस्तुतो चोपानु
 गमाभावादनंतर्तो विषयगलंकारताया ओचित्या पातत्वात् प्राचीनैरनुक्तापि स्वीकर्तुमुचितेत्याशयः प्रागुक्तपारकः
 ४ परिणामं विधिरेवेति विशेषतो गर्हणीयः निंदनीयः ॥

धनिं

कृतीशकुंते धित्या बद्ध विमेत्यनयोऽप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणात्वासंगतिमाश्रित्य शक्यते न चित्ति कौडीकारः स्वविषय
 करणं अन्यत्र लब्ध्वात्मकस्यालंकारद्वयस्यैकचित्संकरोपिन दोष इत्याशयेन समाधत्ते यत्किं एतच्च इत्यादावित्यनेना
 न्वितं अस्या अप्रस्तुतप्रशंसायाः अप्रस्तुतप्रशंसवत्त्वावप्येत इमां तन्वी तत्त्वतां सज्जतां वधसा चेतसि को धीकामना
 विषयभूतः विनिहितः अभिसहितः किं प्रयोजनमुद्दिश्येयं निर्मितेत्यर्थः नन्वनायासेनातिस्फंदरतन्वी निष्पातिरेव प्रयोज
 नंतदभावेपि वलीलामात्रेण तन्निर्माणस्यादत आह लावण्यस्यादियतो लावण्यरूपस्य द्विणस्य धनस्य व्ययोनगणितः
 बहान्वक्त्रे शोजितः कृतः स्वच्छाचारिणो जनस्य कदासीने स्याद्विहृदयो चेतवज्वरो निर्मितः एषापि वरा कीदीनात्स्वगुणानुरूपस्य
 वरस्याभावाद्देतेवहतानवप्राप्यतथा च वको याससाध्यत्वादनष्टानुबोधित्वा च न तन्व्यं प्रयोजनत्वं नापि लीला मात्रेण तन्नि
 र्माणं च संभवतीति भावः ॥ तन्निंदा व्याजेन तरुणी निंदा व्याजेन तत्सौंदर्यप्रशंसा शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसा रसाप्येव
 स्थतीत्यन्वयः ॥ तन्निंदा व्याजेन स्वकवितानिंदा व्याजेन कवितानिंद्यरूपा प्रस्तुता रसस्यात्यंतमस्फुटत्वात् कथमस्य
 पद्यस्य तत्परत्वं मित्या वशं कामपनेयं नेतुं भूमिकामारचयति अस्य रसादिरसोऽनुगुणत्वादिति वीतरंगेशंगार
 स्यासंभवादिति भावः ननु शृंगारसंभवेपितन्वी निर्माणं निंदया शांतेरसापरिपोषादस्य वरसानुगुणत्वमतमाह वीतरंगेति

रुध

नशशया

३९

ध्व
त

नापिरागिण इत्यनंतरं इमे वैकल्या इत्यनुषज्यते। विवसितेति। स्वकवितासौंदर्यरूपेत्यर्थः। अतएव वाच्यार्थो सामंजस्यो देववाच्य
 संभवेपि वाच्यसामंजस्य। संभवेपि तथा च वाच्यार्थो सामंजस्यमेवास्फुटं प्रस्तुतार्थतात्पर्यगमयतीति भावः। इत्यलंकारचंद्रि
 कायां व्याजनिंदाप्रकरणं॥ आक्षेप इति स्वयमुक्तस्यार्थस्य किंचिन्निमित्तमभिसंधाय प्रतिषेध आक्षेपः संचितेति प्रस्तांत
 रपरिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिक्षेपनियतत्वादिति भावः। न चानेके मर्थ्यरूपं च मप्रतीपप्रभेदेन गतार्थत्वं शंक्नीयं। तस्यात्र प्रतिषेध
 मतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् असंदिग्धमुदाहरंति साहित्येति। हे कविश्रेष्ठ साहित्यसमृद्धिरूपाणां भारतादीनां मंधनादेव परि
 शीलनादुत्थितं तल्लक्षणं योरमृतमिवाद्वादकं काव्यं रक्षेत्। यद्यस्मात्तत्पलुठनापदेत्यादेव काव्यरूपस्यार्थस्य वित्तस्य चो
 राः प्रगुणा भवन्तीति। बहुली भवन्तीत्यन्वयः। गृहं त्विति। यद्वैत्यं यवैत्यनेन समानार्थं। लुप्तेषु अपहृतेषु। स्वाहं स्वित्वात् स्वयमु
 द्रावितैत्यर्थः वैचित्र्याणां अथु वैचित्र्याणां अर्थांतरपर्यवसितं अर्थांतरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः। विशेषाव्यग्यार्थविशेषां संघटने
 ति। संयोजनकाले विडचितं यत्केतवचनं मिथ्यावचनं स्यपरिहारस्तेनोपलक्षितेयथार्थवादित्वे इत्यर्थः। नाहं हृतीत्यनहृतीपदेन
 हृतीगतमिथ्यावादित्वमिश्रं लक्ष्यते। तदभावात्कृत्यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथापि तदुपलक्ष्यत्वात् तत्पर्यवसानात्। नरेद्रति। संधि
 कर्णार्थमागतानां दत्तानां मुक्तिरेद्राणां राक्षसोक्तिः श्रेष्ठसंधीति। संधिकाले विडचितं वचनं तत्परिहारोपलक्षितेति पूर्ववदर्थः अत्राहुः सदे
 यत्केतव

बु

यत्केतव

१ नाहं रिषुतनिषेधस्याबाधा १

रिग्रहः न चानेकवर्णनप्रस्तावेक्यं स्तुतेर्व्यजुस्तलमिति वाच्यं। स्तुतिर्पूर्वसानविवक्षायां स्वकीयमिहाटनोद्घाटनस्यासंग
 तत्वेन प्रस्तुतेस्तुतिरुपापलं तत्पर्यवसानविवक्षायां स्वकीयमिहाटनस्यानुसंवसिद्धस्याविरुद्धत्वात्। कस्त्वामिति। अंग
 दंप्रातिकस्य चिह्नसस्यग्रश्नरामरूपस्य राक्षसवनलेखा र्थस्य संदेशस्य वाहकोस्मीत्युत्तरं। पुरापूर्वमागतः निर्दग्धलं
 कापुरः सहनुमान् कुत्रयात इति। पुनः पूर्वस्य प्रश्नः बद्ध इत्याद्युत्तरार्थं द्वैतंगस्योत्तरं। राक्षसस्य रावणस्य सनुना बद्ध इति हेतोः
 कपिभिवीनुरसम्यक्तादितस्तजितः सवनमृगः हनुमान् जीडया उपात्तजलं जया आत्तप्राप्तपराप्तवोयेन तादृशः कुत्रयात इ
 तिनं ज्ञापते। इत्यन्वयः। यदिति हेतुर्गयद्यस्मत्कारणात् धनिनां मुखमुह्वारं वारं नक्षसेन पश्यसि मृषाविध्या चान्द्रप्रियशब्द
 न न वदसि पदितं सर्वं न संवध्यते। एषां धनिनां गर्वपुक्तं वचनं न शृणोषि तान् धनिकान् प्रति आशया धनाशयान् धावति परके
 वले काले शुधासमये रवा दसि मक्षया सनिद्रागमे च निद्रा प्राप्ता पित्तस्मात् कुत्रतीर्थं किं नाम तपःस्तत्तत्तत् ब्रूहीत्य
 न्वयः निर्विघ्नस्य रिवन्नस्य तेन हीत्यस्य इति व्युत्पादितमित्यग्रेतनेनान्वयः। कद्धारं जलपुष्पविशेषः तत्र संवधिनः काहो
 राः मुखपंक्तीति सुखाश्रिते शीतलाश्वेत्यर्थः अत्रकांड अत्रस्तवितथाचा प्रस्तुतानं चोसो प्रशंसा चेति व्युत्पत्तिरिति
 भावः। न परसविनो परसविनः प्रशस्यते स्तयतम तदपि अस्वरसर्वाजं दर्शयति वस्तुतस्त्विति अभिव्यक्तिरिति पोष

अलं. चंद्रि.

चिद्राजकुमारस्य प्रतापवर्णनं ॥ कुमारस्यैव सूर्योदयतिसरितोः प्रथित्या यत्र ये मंदलमेव कुवलयं कुमुदमुखासं प्राप्ता
 ति ॥ क्षत्रं क्षत्रियकुलं नमसति ॥ अथ च नक्षत्रं भातीति चित्रं ॥ तथा परं चाराजकुमाराणां पाणि कमला निमुकुली सवन्ति सेकु
 र्वति ॥ अं न विवंधानदा कर्मा नि चमवन्तीत्यर्थः ॥ अविवेकोति विवेको विशेषदर्शनं विशेषश्च न ह्यन्यं ॥ पुरस्परं संभिष्टुतात्
 कुचयुगं कर्तुं अगन्तुं यत्तु नाम श्रुतिर्वेदः कर्णश्च प्रणयः परिचयः यशस्ति कर एव दातृत्वा केव्यतरः अत्र केतुं पयोधि जन्मा कव्य
 तरेः कारणस्य पयोधेन सतिः षष्ठ्या विभावना ॥ जातेति ॥ जातुकदाचित् कनकं लतेव कनकं लता कामिनी गिरिद्वयमिव स्तनद्वयं ॥
 इत्येवंकारचंद्रिकायां विभावना प्रकरणं ॥ २४ ॥ विशेषोक्तिः लक्ष्यवति ॥ कथं न गति ॥ पुष्पे सहकारि संपन्नो कंदो सति प्रसिद्धो
 रणसमूहो सतीति यावत् कार्यस्या अनिरुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः विशेषस्य अनुत्पत्ति निमित्तस्योक्ति रवगमि अनेनियुक्तः ॥ अनुर
 गति ॥ अनुरागो रति मारतिश्च पुरः सरो ये वतु आ जाकरश्च पूर्वोदाहरणं अनुक्तमिति निताः इह देव गतिवै नि व्यस्य निमित्त
 स्योपादानादुक्त निमित्तेति भेदः ॥ इति विशेषोक्ति प्रकरणं ॥ २५ ॥ असंभव इति कस्यचित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसंभावनीय
 च वर्णनं मसंभवो नामालंकारः ॥ गोपशिशुकः गोपाक बालकः निदायां स्वार्थेना कप्रत्ययः ॥ उत्पाटयेदुधरत्न ॥ अथ
 मिनिवासं जलानां नित्यः स्नानं लक्ष्मिपासा अथासिलाषश्च तरुहितं चंचली कृतं श्रितः आश्रितः मुनिरगस्त्य
 एन समुद्रक्षणादा समता त्यास्यति ॥ इदं का जानीत इत्यन्वयः ॥ कीदृशो नि जाकर पुटी कर सपुठ मेव कुट्टर विलेत इति
 तथा काम्य गो गता यतस्ति मयो मस्या मकराश्च यत्थे वंभतमित्यर्थः ॥ इत्यसंभव लंकार प्रकरणं ॥ २६ ॥ विकथमि

मि

श्री

सुभय
म
न
रि

संदेहाहारिपदेन केतव्यचन प्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यत ॥ तन्निबधेन च सत्यवादि त्वरपो विज्ञेया ॥ अथ तद्व्ययमं यनिषधेन विशेषा
 र्थो न तु सर्व जगती पाके कस्यत्यादि विशेषोक्तिर्विषयमेव निषधेन विशेषोक्तिर्न तु सर्व जगती केवले नास्ते सुश्रव्यत तस्य जग
 कुटुंबिन इत्युत्तरार्थं गम्यतात ॥ एव स्थिते कथमुच्यते त्वेन कश्चिदप्युच्यति ॥ तत्रोच्यते ॥ नवयामि नि निषधेनाभावे केवलादुत्तरार्थ
 तो तन्निश वावगतिः स्यात् ॥ इति चंद्रिकायां चित्रकेतव्यचनत्वेनेव संसाधमानत्वात् ॥ अपि न तत्कालीनसं ध्वनिप्रायमात्रावगमः निषधे
 न तु तत्परिहारे युक्त उक्त विशेषावगम इत्यनेनैव साक्षिकमेतत् सत्यवादिवादि कुं श्रुतं विशेषे व्यं जनीये ॥ अत्र तं ननु तदेव विशेष
 परं पक्षं मकारित्वात् ॥ अत एव बालकं जाहं दूतीत्यनेन वस्तुवादिवादि विशेषो व्यज्यत इत्यलंकार सर्वस्वकारः ॥ वस्तुवादि वस्तुवादि
 दीरघुतं यस्य तादृशो विशेष इति तदर्थं इति एतेन नाहं दूतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातं ॥ अत्रैव प्रसिद्धं तदमाह ॥ अत्रैव प्रोक्तं
 इति प्रार्थनया मंगलसूचं हारेण गमितः ॥ अग्यत्वेनां तेषां वितः इतश्चुतिरोहित इत्यस्यार्थकथनं ॥ तदेव मपकु तिसि नत्वे
 सति च मस्कारोक्तिर्विनिषेध प्रत्यं साना न्यलक्षणे बोध्यं ॥ इत्यलंकार चंद्रिकायां मस्कारोक्तिर्वाच्यं ॥ आभासत्व इति ॥ २७
 विशेषो अस्या आभासत्वे ॥ अत एव तासां मानेव सति विशेषाभासा सा नामालंकारः ॥ आभासत इत्यर्थः विशेषाभासा सा नामालंकारः
 मस्येति सुसूतः ईषदर्थेन चानुमानस्या प्रातरु पक्षं मर्थेतर परिहार्यं ॥ अथावेकाधिकरण्ये न प्रतीयमानयोः
 कार्यकारणत्वेनाश्रयमाणयो र्भयो गतत्वात्माना पर्यवसन्नविशेषो ध्वने लक्षणे इत्यर्थः ॥ इति रानि अत्र मुच्ये ॥ इत्यादाविति
 यासि वारणा याद्यै विशेषणं ॥ अथ काश्यादासि कंरं केतुं अरण इत्यमिति विभावना वारणा यद्विती यं यव वसितस्य विशेषो

दा

स

निहंती

अलंकारादि

विषे

सुखानुपपत्तेः ॥ आलंकारादिविषयतासंबंधेन विकीर्णयोः सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रतिहेतुत्वात् ॥ ~~अनेषु कंकण~~ ॥ अथ
 कंकणभूतेनालंकारादयो विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनादौरे भाषासूत्रमुच्यते ॥ एवं गोत्रोधारप्रवृत्तेषीत्युदाहरणे विरुद्धा
 र्यसंपत्तिर्दृष्टाकाचिदुपायनेत्युक्तविषयवनाप्रकारेणेवगतार्थत्वादसंगतिरिदं तरकव्यनानुचिता ॥ मोहमित्यादावपि मोहनिवर्त
 कस्यजाहजनकस्यो विरुद्धयोरेकत्र वर्णनादौरे भाषासूत्रेति केचिदुक्तं ॥ ~~तद्वत्~~ ॥ ~~गोत्रं~~ उक्तसंबंधेन विकीर्णयोः हेतुत्वादिभेदः नहि
 यदधिकरणे कार्यविकीर्णमधिकरणमंतर्भाव्यात् ॥ ~~संबंधे~~ ~~न~~ विकीर्णयोः कार्यहेतुत्वतात्रिकसंमतं युक्तं वा ॥ अन्यत्र विकीर्णितस्य
 विप्रमादादिना न्यत्रकरणेन संपत्तिवारात् ॥ ~~अथ~~ ~~वे~~ ~~व~~ ~~ध~~ ~~वै~~ ~~व्य~~ ~~धि~~ ~~क~~ ~~र~~ ~~ण~~ ~~स्य~~ ~~वि~~ ~~रु~~ ~~द्ध~~ ~~त्वा~~ ~~दि~~ ~~न~~ ~~प्रा~~ ~~थ~~ ~~मि~~ ~~ध्या~~ ~~संग~~ ~~त~~ ~~त्वा~~ ~~व~~ ~~सं~~ ~~भ~~ ~~व~~ ~~ः~~
 न करणप्रयुक्तत्वेति स्वहृदयमेव प्रवृत्त्यं ॥ ~~ए~~ ~~व~~ ~~ने~~ ~~न~~ ~~पु~~ ~~कं~~ ~~क~~ ~~ण~~ ~~मि~~ ~~त्य~~ ~~त्र~~ ~~स~~ ~~त्य~~ ~~पि~~ ~~वि~~ ~~रु~~ ~~द्ध~~ ~~त्वा~~ ~~दि~~ ~~न~~ ~~प्रा~~ ~~थ~~ ~~मि~~ ~~ध्या~~ ~~संग~~ ~~त~~ ~~त्वा~~ ~~व~~ ~~सं~~ ~~भ~~ ~~व~~ ~~ः~~
 वाः न्यत्रकर्तव्यस्यान्यत्रकरणरूपासंगतिरपि प्रतीयमानानराक्या निराकर्तुं एवं गोत्रोधारप्रवृत्तेषीत्युदाहरणे गोत्रोधारविष
 यकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्देशदृष्ट्यकार्यविरुद्धत्वादिरुद्धा कार्यसंपत्तिरिति विप्रमादनेत्यपि न युक्तं ॥ गोत्रोधारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्देशनिवर्तक
 त्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात् ॥ कथंचित्तदुपपत्तिरपि अन्यत्वात् कार्यकर्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्धकार्योत्तरकरणरूपासंगतिरपि मोहेन
 गन्तव्यमुच्यमित्यादौ चमाकारित्वेन लब्धास्तिकाननिवार्तयितुं शक्यते ॥ न चान्येनापि मोहनिवर्तकानामोहात्पत्तेः ॥ सैव विभावने

श्री

तिवाच्यं ॥ मोहनिवर्तकत्वस्य सिद्धवदप्रतीतिः ॥ अतएव न विरोधाभासापि विरोधोक्तिरुक्तं न च संगतमेव ॥ नहि गोत्रोधार
 विषयकप्रवृत्तिरूपकरणसत्त्वेपि गोत्रोधाररूपस्य कार्यस्यानुसन्तिरिह प्रतिपाद्यते किंतु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनी
 यं ॥ ~~इ~~ ~~सं~~ ~~ग~~ ~~ति~~ ~~प्र~~ ~~का~~ ~~र~~ ~~ण~~ ॥ १७ विषयमिति ॥ परस्परमानुष्यरहितयोः पदार्थयोश्च दृष्टनासंबंधो वर्ण्यते तत्र विषयमनामा
 लंकारः संबन्धश्च संयोगादिजल्लादोत्पादकेशवश्चेति सर्वप्रकारसाधारणमंतर्भाव्यं ॥ ~~अ~~ ~~पि~~ ~~न~~ ~~पु~~ ~~कं~~ ~~क~~ ~~ण~~ ~~मि~~ ~~त्य~~ ~~त्र~~ ~~स~~ ~~त्य~~ ~~पि~~ ~~वि~~ ~~रु~~ ~~द्ध~~ ~~त्वा~~ ~~दि~~ ~~न~~ ~~प्रा~~ ~~थ~~ ~~मि~~ ~~ध्या~~ ~~संग~~ ~~त~~ ~~त्वा~~ ~~व~~ ~~सं~~ ~~भ~~ ~~व~~ ~~ः~~
 संसालयप्रक्षालयअप्रक्षालयानंतरं नोचेत्तस्यासंबन्धेति वदेत्यन्वयः ॥ वस्तुसती वस्तुगतविद्यमाना चंद्रेति चंद्रेवद
 नलक्ष्मीश्चतवारित्यर्थः ॥ ~~वि~~ ~~रु~~ ~~द्ध~~ ~~त्वा~~ ~~दि~~ ~~न~~ ~~प्रा~~ ~~थ~~ ~~मि~~ ~~ध्या~~ ~~संग~~ ~~त~~ ~~त्वा~~ ~~व~~ ~~सं~~ ~~भ~~ ~~व~~ ~~ः~~ कारणविरुद्धतास्वरूपस्यस्यर्थः ॥ कृपाणिकाखड्गः प्रक्रमेणेति प्रक्रमः परिपटीस्वस
 जातीयकार्यगुणोत्पादकवदृपा ॥ विरुद्धाकार्यसंपत्तिरिति वचमपि तावता प्रकारेणाभेदमाशंक्याह ॥ ~~क~~ ~~थ~~ ~~ंचि~~ ~~त्~~ ~~त~~ ~~द~~ ~~ु~~ ~~प~~ ~~प~~ ~~त्ति~~ ~~र~~ ~~पि~~ ~~अ~~ ~~न~~ ~~्य~~ ~~त्वा~~ ~~त्~~ ~~क~~ ~~र~~ ~~ण~~ ~~रू~~ ~~पा~~ ~~सं~~ ~~ग~~ ~~ति~~ ~~र~~ ~~पि~~ ~~मो~~ ~~हे~~ ~~न~~ ~~ग~~ ~~न्त~~ ~~व~~ ~~्य~~ ~~मु~~ ~~च~~ ~~्य~~ ~~मि~~ ~~त्वा~~ ~~दो~~ ~~च~~ ~~मा~~ ~~का~~ ~~रि~~ ~~त्वे~~ ~~न~~ ~~ल~~ ~~ब्धा~~ ~~स्ति~~ ~~का~~ ~~न~~ ~~नि~~ ~~वार्त~~ ~~यि~~ ~~तुं~~ ~~श~~ ~~क~~ ~~्य~~ ~~ते~~ ॥ न चान्येनापि मोहनिवर्तकानामोहात्पत्तेः ॥ सैव विभावने
 यः ॥ उक्तविषयालंकारप्रसिद्धः तृतीयप्रकारमाह ॥ अनिष्टस्यापीति अविधिर्न क्रम इत्यर्थः सप्तमात्रे अनिष्टस्यावाप्तिरपि
 नैतत्त्रिषममित्यर्थः ॥ अपिना इष्टानवाप्तिः स्वच्छते चकार पूर्वोक्तविषयसमुच्चयार्थः ॥ ~~अ~~ ~~हि~~ ~~मं~~ ~~रू~~ ~~पा~~ ~~सं~~ ~~ग~~ ~~ति~~ ~~र~~ ~~पि~~ ~~मो~~ ~~हे~~ ~~न~~ ~~ग~~ ~~न्त~~ ~~व~~ ~~्य~~ ~~मु~~ ~~च~~ ~~्य~~ ~~मि~~ ~~त्वा~~ ~~दो~~ ~~च~~ ~~मा~~ ~~का~~ ~~रि~~ ~~त्वे~~ ~~न~~ ~~ल~~ ~~ब्धा~~ ~~स्ति~~ ~~का~~ ~~न~~ ~~नि~~ ~~वार्त~~ ~~यि~~ ~~तुं~~ ~~श~~ ~~क~~ ~~्य~~ ~~ते~~ ॥ न चान्येनापि मोहनिवर्तकानामोहात्पत्तेः ॥ सैव विभावने
 इष्टानिष्टस्यावाप्तिरपि अविधिर्न क्रम इत्यर्थः ॥ ~~अ~~ ~~हि~~ ~~मं~~ ~~रू~~ ~~पा~~ ~~सं~~ ~~ग~~ ~~ति~~ ~~र~~ ~~पि~~ ~~मो~~ ~~हे~~ ~~न~~ ~~ग~~ ~~न्त~~ ~~व~~ ~~्य~~ ~~मु~~ ~~च~~ ~~्य~~ ~~मि~~ ~~त्वा~~ ~~दो~~ ~~च~~ ~~मा~~ ~~का~~ ~~रि~~ ~~त्वे~~ ~~न~~ ~~ल~~ ~~ब्धा~~ ~~स्ति~~ ~~का~~ ~~न~~ ~~नि~~ ~~वार्त~~ ~~यि~~ ~~तुं~~ ~~श~~ ~~क~~ ~~्य~~ ~~ते~~ ॥ न चान्येनापि मोहनिवर्तकानामोहात्पत्तेः ॥ सैव विभावने
 केनचिदुक्तं तदपि निवेष्टुं स्वहृदयानुवर्धे विकल्पानमित्युपपत्तिरिति ॥ अनिष्टस्यापि प्रतिफलं इत्यत्रापि विनिर्दिष्टकर्मो
 ध्यः ॥ गोपाक इति ॥ हेरुसुखं गोपाल इति हेतोर्वदुदुग्धं यथाश्रितः आश्रितः च यावुमातृस्तदुदुग्धमप्यत्राश्रितं कृतं

अ

नोपि नमो हजः

स

लोक

दा

रामोरूपत्वेनपर्यवसानमितिभावः। रास्त्रमिति। तदेवानस्त्वत्वेवा एकपदत्वेनेत्यपलक्षणेत्तृतीया। एकपदत्वोपलक्षितं पदस्तत्तदर्थोतरपरं रूपान्तरमित्यर्थः। अथोतस्ववास्तविकंपदव्युत्पत्तिकथनेनदर्शितमेवश्लेषलब्धेति। श्लेषेणलब्धा असतीवस्ततोविद्यमानायादृष्टावाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेणसमालेकारोदाहरणमपिगतं। अधिगतं। मात्रपदेनानिष्टावाप्तिप्रतीतिहेतुः। युक्तोवाणालाभोयमित्यत्रकिंचिदनिष्टस्यउच्चैरित्यत्रचोक्तद्वानिष्टस्यप्रतीतिसत्त्वादुदाहरणोतरमाह। यथेति। नायिकाप्रतिनायकस्योक्तिः। हेतुवितपःशोभनगत्येभवंतीतिस्तयंपद्यस्मादअंकमलेअं बुभुजलेशुरविप्रतीक्षितेनादृशस्तत्त्वातपःकृतातपद्रूपेजन्मनिसमस्तभ्यःकमलेभ्यःकमनीयंसेदंसत्सुगतिशोभनागतिमनुभावतीत्यन्वयः। अत्रकमलस्योत्तमरूपगतिप्राप्तयेतयस्यतत्तदलाभेपिशोभनगमनस्यगतिशब्दश्लेषबल। दिष्टत्वेनप्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणतन्निष्टप्रतिभासोपीति॥ ॥इत्यलंकारस्वेदिकायांसमालंकारः॥ ३५॥ विचित्रमिति। फलेच्छयाविपरीतःप्रपलक्ष्येतादिविचित्रनामालंकारः। इष्टविपरीताचरणमितिपावत्॥ नमंतीति। नम्रीभवतीत्यर्थः। समुच्चतिउच्चतामलिनयितुमिति। मलिनीकतुमित्यर्थः। विमलयति। निर्मलीकरोति। जगन्निचिभुवनानि। भिन्नरूपमित्यर्थः। इतिविचित्रालंकारः॥ ३६॥ अधिकमिति॥ पृथुलोधेयापेक्षयाविशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनेमेकोधिकालंकारः। युगांतेति। युगांतकालेप्रलयेप्रतिसंहतःस्वस्मिन्लयेप्रापितआत्मास्वविलासरूपः। अपचोपेनतादृशस्यैकैकमदिष्टः। श्रीरुणस्यपस्यांतनोतिभुवनानिषिकाशसहितंपथास्यान्तथाआगतस्तत्स्थितानि। तत्रतस्यांतनोतपोधनस्यनारदस्याभ्यागमात्सततवायासतामुदगीतपोनममु रित्यन्वयः॥ ३७॥ इतिविशालादाधेयाधेयाधाराधेयस्याधिक्यंतदप्यधिकं॥ किंपदिति। अपरिमितत्वमित्यर्थः। वाक्शब्दएवब्रह्मरूपंचपरमेश्वरप्रतीतिस्तत्तस्योक्तिः॥ असबाधिति। अस

न

अपदेनानर्हत्वात्॥ सुहृद्भूतानां गोपानाभनिष्टप्राप्तोदाहरणानुपपत्तेः॥ अत्रएवमनुसर्गोक्तं कृष्णसत्त्वाविगम्यः॥ गर्वप्रसक्तस्यसायनतद्वहा ३१
 रोपियतप्रकारकाः। अत्रोक्तं चारणजन्यभ्रमपरिजिहीर्षयागोपानोपपत्तिरिहावगम्यत। इतिनिर्बन्धोक्तं कुरुति॥ हेतुवितोकेप्रसिद्धं कलंकं
 मपहंतुं निवारयितुं मृगोकस्तवमुखं जातः तत्रापिपुनस्ति लकव्याजिनैकलंकरेखाकल्पयसि कुरुधि। हिंयस्मान्नायः समाश्रितमनेत्वा
 तजनेकलंकिनेकुर्वतीत्यन्वयः॥ ३८॥ मृगयायांप्रमादतो हेतुपुत्रेणतापदेनत्वमपिपुत्ररुका नरिष्यसीतिशापदत्तेतंप्रतिदृश
 रथस्ययमुक्तिः॥ अष्टपुत्रमुरवपेकजेशोभयविभगवतात्वयापातितः अयंशापोपिसानुग्रहोभवति॥ खलुनिश्चितंइंधनेशिहोदीति
 दहनैः कृषियोग्यासितिरहन्नपिबीजोकरज्जनीकरोतीतिदृष्टोतः॥ परस्यदृशरथस्यानिष्टस्योपरोधपयद्विष्टतस्यानर्थापि रथोत्तपस प्रापण
 स्येत्यर्थः॥ कुतस्तत्राहस्वतइतिनियोक्तं प्रेषयितुः तंप्रतीति॥ मोक्षंमृद्वेदंवेदविधायायाप्रबुद्धेः॥ विवेकवत्य॥ विमलंपुरिमाकं
 कलमिरियावत्॥ ३९॥ हेहरेतानुःसूर्यः सवचोरणकिरणशोभावालोभाकस्वीयकिरणसमूहं निशासुप्रभातपर्वतंप्रता
 पं सुकृष्णभागेतुल्यरंगेननष्टलोहितेसत्यनुनिर्भरतीत्यन्वयः॥ ४०॥ हेहरेअयंविधुः पर्वणिपूणिमायाअंबुजस्यकेलाः कुजु
 नःसंखंबुजकृपणां डारमहंतस्यमुद्रामुकुल्लोभावा मुद्रणेचतस्यभंगेनासागहीतोत्सुपुमातेनैशोभोवैस्तादृशायेमित्रकराः सूर्यकिर
 णाः सुहृत्पाणयश्चतेषामुपकुट्ट्यालाभेनत्वद्वक्त्रस्यकांतिलब्धवापिक्रमेणहीयमानः सूर्यमाणः सत्त्वज्जलित्या उपविशोप्रदृष्टोभासु शिष्यं
 नाशोयस्यास्तोशोसातकथयतीत्यन्वयः॥ ४१॥ अत्रेति। आगमसिद्धंतस्माद्व्याग्निरादित्येप्रविशति। आवाहयस्तमितिनिश्चयित्वं प्रवर्तमानं

प्रापण

र

शिष्यं

गा

त्वयुत्पत्तेः यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमात्रभक्तः स्यादोत्तरादस्य तादृशपुत्रगामित्वेन तु गुणसत्तदेव दत्तगामित्वेन ॥ अत एव देवदत्तस्य पुत्रः स्व
 आवण्यवापी संभूतो भोजशोभा विदधदभिनवोदंडपादोत्तरान्यादस्य त्राप्तवन्मतवोगलं दूषणमुदाहृतं मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां ॥ अन्यत्र
 तु न स्वविशेषो मित्व नियमः स्वाश्रितानां विप्राणां अयं पालकः ॥ अत्राकारिणां भूत्यानां मयंकल्पवृक्षस्य दौ व्यभिचारात् ॥ न चैवं स्वदेवदत्तानां
 विप्राणां महं भक्त इत्यत्र मदीयदाररतानामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं ॥ तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापस्य भावादिति एकसंक्षिप्तं ॥ अन्योन्यालंकारः ॥
 विशेष इति ख्यातं प्रसिद्धं ॥ तदुक्तं ॥ विना प्रसिद्धं माध्यायस्य व्यवस्थिति रिति ॥ छिद्यंति ॥ नाशयंति ॥ तत्काराः सूर्यकिरणाः ॥ राजा वा दित्यस्याग्रे
 प्रवेशश्रवणादीपस्थत्वं ॥ कमलमिति ॥ अत्र कमलत्वादिना मुखोदरे ध्यवसानं बोध्यं ॥ कुवले येनेत्रे ॥ तानि कमलकुवलयानि ॥ कमलकलतासुपायां का
 मिन्यां ॥ साचकनकलतिकाच ॥ निर्देशः कथनं ॥ आप्रलयं ॥ प्रलयपर्यंतं दिवमिति सुपपातानां मपि येषां भनकं ल्यगुणगणयुक्तानि रं आकल्पं क दिव
 त्यपर्यंतं जगति भुवनानि रमयंतीत्यन्वयः ॥ प्रमेदांतरमाह ॥ ॥ देवमुपपातानां मपि येषां भनकं ल्यगुणगणयुक्तं पदीति तृतीयप्रकारमाह ॥ किंचिदि
 ति ॥ किंचित्पदार्थं रं भेणाशक्यस्य वस्तेन रस्य छेति ॥ करणं च सः विशेषः ॥ त्वमिति ॥ प्रभुं प्रति साचकोक्तिः स्फुरदिति ॥ उक्तः प्रतापरूपो ज्वलनो
 ग्निर्यस्येत्यर्थः ॥ उक्तविशेषणं त्वं रजता विविना भुवि नो ॥ वो मनो भवादिः सस्रजे स्रष्टा इति सत्यमित्यन्वयः ॥ अत्रोक्तं मेदत्रयान्वतमत्वं सामा
 न्यलक्षणं बोध्यं ॥ इति विशेषालंकारः ॥ स्यादिति ॥ तया कारितत्वात् कार्यसाधनं वस्तु अन्यथा कारितत्वात् कार्यविरुद्धकार्यसाधनं चेत् किं पेन तदाया
 घातोलंकारः स्यादित्यर्थः ॥ योरिति यैः कयश्च विभमादिभिर्ब्रह्मस्थायित्वे संतुष्टा तितैरेव कुस्तमायुषोहंतीत्यन्वयः ॥ विरूपाक्षस्य ॥ हरस्य ॥ जयिनी ॥

का

ले
त्वा

विजयकारिणीः स्तुते स्तोमि ॥ प्रमेदांतरमाह ॥ स्तोत्रेति ॥ कारणस्याहुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः ॥ निबध्नाक विवर्णिता कार्यविरं धिनी ॥ पराशिम
 तकार्यविरुद्धा ॥ द्येति ॥ दिग्विजया य प्रसूतं रा ॥ अने प्रतियुक्ता रस्योक्तिः ॥ वा ॥ इत्येतो मयि दया यो वरा ज्ये स्थापन रूपा च तप तस्मा देवद
 तोरहंतो पारस्याज्युव ॥ किं वुस्वेन सहने त व्यइत्यर्थः ॥ अर्थादि निहेतौ पंचमी ॥ अन्वयश्चास्य समर्थ्यं त इत्यनेन अन्वे
 नेन ॥ वक्राजैवेति ॥ जयसाधनं नैत्यर्थः ॥ लुब्ध इति ॥ तयैव शंक्यादारिद्र्यशंक्यैव ॥ ननु निश्चितं ॥ अनुसूतार्थे
 लुब्धस्य दानाभावसाधकस्य रूपमिति मतदारिद्र्यशंका रूपं पुर्वपदार्थनिरूपणं ॥ तदा तु स्तस्यैव विरुद्धदानसा
 धकत्वेन च शंका भिन्ना त्रयाप्येता ध्यवसायां न लक्षणसमन्वय इति बोध्यं ॥ सामान्यलक्षणां पूर्ववदन्ये माने त
 घटिते मधुसंधेयमिति दिक् ॥ ॥ इति व्याघातलंकारः ॥ ॥ ॥ गुंफ इति ॥ रचनेत्यर्थः ॥ कैस्तत्राह ॥ यथेति ॥
 प्राकृचं तं च प्राकृचं ते ते अनति कर्म ॥ यथा प्राकृचं तं वानिकारणानितैः सर्वपूर्वपूर्वप्रतिकारणैरुत्तरो
 त्तरप्रतिकारणैरेत्यर्थः ॥ एवं चोत्तरोत्तरे सादि ॥ व्यक्तकर्मणा मिथानमुदाहरणं क्रानुशोधनेनेति ज्ञेयं
 संभतेति पूर्वविरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरार्थं ॥ यद्यपि दारिद्र्यस्य तात्कालिकत्वेन जन्मांतरीयत्वेन ॥

(४५)

नकारं. इति कारणमात्रा. गृहीतेति. वक्ष्यमाणपाठो हीतमुक्तेरीत्या निबर्ह्यर्थेपंक्तिरेकावलिखितकारः. नेत्रेति. तस्य भ्रमजडतिसर्वत्र संव
 यते. दोस्तं यो भुजस्तं यो दीदितमो दो. लनं ययो स्तो. दोलितं विनिपाठो दोला दो. लनं ययो रस्तीति विग्रहः. रत्रमुकुरो रत्रदप
 गः दिको केति. दिक् का. समिस्तु. यस्या कारस्य विभुता. यश्च तत्रा कारो विशेषेण द्यो तने सूर्यः यत्र च चंद्रे अमुष्य सूर्यस्य किर
 णा प्रभृतं प्राप्तवति. स च चंदोय सामपं शोः समुद्रादुत्सृज्य. यश्चाग्निस्तस्मात्सामपि संप्रवति कुचिरयुत्तमिति कोरात यश्च यजमा
 न उषस्सु प्रातः कावेः प्रस्थाने हृदि विवेहयिदीनाय भवति. यश्च वायुः प्राणरूपस्तस्य जेये मानस्य जीवा तवेजो वनो प्रथम्यस्यति. यस्या
 ४१ अंशयि व्याशुर्गं गं. एष वो युवो ही ता एता मन्मथरिपो हीरस्या दौ नृत्तवो वो युमान् पंत्तिस्यन्त यः. इत्येकावली. मा ४
 लादीपकमिति. मालादीपकं नामालंकारः. एकमिति वाक्यद्वयान्वयीत्यनेनान्विते. अतएति. अत्रमशति
 एतावत्तन्मात्रेण दीपसादृश्या दीपकं. ननु प्रागुक्तदीपकात्कारः. प्रहता प्रहता नो सादृश्यस्यगम्य लं
 चे तदंगी कारादिति भावः. सन्नामो वै. कोरुडे न धनुषा शराः समासादिताः शरेः शत्रुमस्तवं समासादितं तेन
 शत्रुमस्तकना पिरम उल्लंते न भ्रम उल्लंते न गालकः समासादितः भवता. कीर्तिरा सादिता कीर्त्या बलाकत्र ये समासादितं मिलनुषंगेण
 न्ययः. इति मालादीपकं. सारदिति. साराननालंकारः. तस्याः संध्यातः. अन्तीति विष्णोरतः उदे. त्रयाणां लोकानां समा

४६

संबाधेति. असंकोट्यर्थः. अहो इति. माति. संमाति. मातुमशक्यः अपारमितः. अत्र. सुवनत्रयोदश नत्वाधारयोः शब्दस्य सुवनोदरयोः
 नात्र प्रस्तुतत्वे. शंसनोपत्वात्तराधिक्यवर्णेन मयुक्तमित्याशं क्यारः. अत्रेति. नचात्रा प्रस्तुतप्रशंसा शं कनीया. प्रस्तुतस्याभिधानादिति. इत्युक्त्या
 ४७ राधेयान्यतरस्य तनोरप्याधिक्यवर्णेन मिति सामान्यलक्षणबोध्यं. इत्युक्त्या लंकारः. अन्यमिति. यदि तिसामान्ये नपुंसकः स्वायेश्या सस्मारा
 चेयादाधारस्य सस्माराय तदत्येना मालंकारः. मणीति. मणिपंक्तिरूपानुमिका अंगुलीयकं तव करे अये विरहावस्थया जप माला द्य
 यत इत्यर्थः. नटशरस्य गुरिका पर्यायत्वात् अतिसस्मृता. जाधेयभूतमालाये क्षयापि सस्मृता. यदि तिसा चला सितव मध्यमा
 गादपि यत्तस्मै शयते तन्मृणालसूत्रमपि तवस्तनयो रते मध्येन मातौत्यन्वयः. इत्युक्त्या लंकारः. अन्योन्यमिति. यत्रपर ४२
 स्परमुपकारः स्यात्तत्रा न्योन्येना मालंकारः. त्रियाभारात्रिः. पथेति. उर्ध्वोर्ध्वं नयनः. प्रेषापीति कालिकाः प्रपादो नापि रुता याम
 कोविद्वनिता. धारोजलधारो. तनुः. सूक्ष्मो. अत्रेति. प्रपापालिकायोः पथिकेनोपकार कृत इत्यन्वयः. स्वासक्त्ये सादिप्रपापालि
 काया विशेषण संपादनेन कुरणसूतेता. एवं प्रपापालिकयापि पथिकस्योपकारः कृत इत्यन्वयः. यत्तु स्वमुखानि लोकनमभिल
 पेसा इत्योः स्वशब्दस्य प्रपापालिकायोः धेकत्वेन न्याय्येन पथिना धकत्वं. यद्विशेषण घटकत्वेन स्वनिजा दिशोऽप्य
 तांतदुपकार इति युसत्तेरिति कैश्चिदुक्तं तदुक्तं. मुख्यविशेषविशेषण घटकत्वेन स्वनिजा दिशोऽप्य मुख्यविशेषमात्रगामि

यु

त्ये

यः हृदयो ज्ञातव्यः अवसदिति शेषः अथानंतरं रूपलक्ष्मणो हस्मि कंठे अधुना पुनरितिसंबंधः शुद्धः संकोचो वैकास्मि मितः प्राय इति।
 शैत्यं प्रायो शेषो वस्तु धर्मो तेषां ततो वसते तस्माच्छायासु विश्रम्यते प्रतिगम्येति गमभानो सर्वप्रोदि प्रागल्यं भाते सति शनैरेजसा धा
 नां मातरभ्यंतरे अयासीत् गच्छति स्मत्यर्थः विबोध्यते विबफलसु हरे उजोष्ठे रागो रक्तिमा अनुरागश्चा एषः रागः अत्र रागस्य सेदेषि।
 अभेदाध्यवसायादेकत्वा यत्तु एकसंबंधनाशोत्तरमपासबंधे सखे वलोके पर्यायपदप्रयोगात् श्राणीवर्धंति प्रकारोदाहृते तेषु ध
 दृष्टत्वाच्च विबोध्यते अत्र पर्यायकथनमपुक्तमिति केन विदुक्तं तत्प्रकारय एव विबोध्य इत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनात् तत्रातलुक्ष्य तन्त्र
 प्रलपनमिबोपेक्षणीयं अलंकारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकाव्यवहारविवादस्या किंचित्करत्वाच्चेति हि कस्मिंदांतरमाह एकस्मिन्नि स
 ति पर्यायेणोत्पन्नवर्तते एकस्मिन्नाधारे क्रमेण यद्यनेकं भवति सोपि पर्यायालंकारः समत इत्यर्थः पुरेति अस्माकमित्यस्मदो हयो
 अतिद्वयोरपि द्वयोरपि बहुवचनं पुरेत्यनेन स्थलोतीतकाल उच्यते तत्रापि प्रथमतः पुरा विभिन्ना भूत ततो नुवितं कुलं प्रियतमः वषं प्रिय
 तमाः इदानीं तु तं नाथपतिः वयं प्रायाः इतोपर किं निष्टमिति शेषः कुलिशं वज्रं अत्र तं प्रेत्योनित्येकवचनेनैक रूपेण मपात्रत्वं
 व्यज्यते प्रियतमा इत्यादि बहुवचनेनैक रूपतद्वातिरेक इति बोध्यं ॥ इति पर्यायः ॥ परिहृतिरिति न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परं वि इति

रूपं त्या

कीर्ति

शाम्य

निमग्नः परिहृतिरलंकारः न ग्राहेति कदाचै पूर्वकं एकं शब्दं मुक्कारियोः श्रियं न ग्राहेत्यर्थः तस्य चेति प्रवयसे निवृत्तस्य नय
 युषो गृध्रविशेषस्य स्वर्गगतवतः किमिबशोचनीयं न किंचित् अर्जुनं जीर्णतरं कलेवरं शरीरं तस्य व्ययो रावणेन सह युध्वा
 गस्तस्माद्यशः कीर्तिः शरीरं दत्वा यशो गृहीतमित्यर्थः इति परिहृतिरलंकारः परिहृत्येति एकं वस्तु प्रतिविधाय परस्मिन्
 स्तनो निवृत्तं त्रणे नियमनं परिसंख्यालंकारः स्नेहेति स्नेहस्तेत्यादिस्मिन् ध्रुव्यं अनुरागश्च स्वांते पुचितेषु विलंघ्ये च
 तीति यस्यामुज्येनी पुर्वी श्रुतिः कर्णः वेदश्च वत्स मार्गवन्किमाणं कोटिल्यं वक्राकारतां च महाकालो हितं वदय्याते इ
 दिवलिङ्गं इति परिहृतिरलंकारः संधिविग्रहप्रमाणेति संधिविग्रहणे कर्तव्यता बोधक प्रमाणेत्यर्थः इति विक
 ल्यः बहूनामिति युगपत्पुत्रा बोधवन्तं तद्वागं बहूनां गुणो निबन्धः वर्णनमिति यावत् समुच्चयालंकारः विभ्राणेति नाय
 कं प्रतिदृष्ट्या इयमुक्तिः हेसाधो लया हृदये विनिहितं प्रमाभिधानं न वंशस्य धारयंती विदुरिता विरहविकला सानाधि
 कायद्विधाति तदा कण्येतामित्यर्थः किंतु वक्ष्यामि माह रोते निद्रातिताम्यनिग्लानिं प्रोत्थोति प्रकर्षणं क्लायनि प्रेख्यं प्रा
 तिचलति प्रणश्यति नेर्वत्यातिरायेन मृतप्राया भवति गलति स्वेदातिराया हतुं पतिशीणा सवति कासां चित्ता य
 यनभ्रमणादीनां शतपत्रस्य कर्मलस्य पत्रशतं दुल्लभं अहं प्रायमि केति अहं हृदयेत्यर्थः अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं हृदये
 कास्त्रिधा मित्यमरः एककाव्यं च ये एककायसाधनैस्ते सः समुच्चयालंकारः अहमहमिकया परस्परं हंकारेण आभि

क नृप

आत्मे कुलीनत्वं समग्रं पुष्कलं प्रदानमिति प्रकृतं गुह्यं ॥ गुरुं प्रत्युपगते दुर्धरं दितिथे ॥ लक्ष्म्यां सत्यां निरुत्से को गैभावः
 आत्मिको निर्दोतं द्रुपदो न्याः मो न अतु द्वा द नं सदसि सभायां परेण कृता या उपकृतेः कथनं ॥ पुत्रे रास्त्र श्रवणे सर्व
 प्रथमांता नां पुरुषमसि जातं प्रथयतीत्यनेनान्वयः ॥ अस्मि जातं कुलीनं प्रथयति कथयति ॥ इति समुद्रया लंकारः ॥ ॥
 कमिकेति ॥ कमिकाणां मर्थात् क्रियाणां मेककारकगतां गुणो निबन्धः कारकदीपकं नामालंकारः ॥ तदुक्तं ॥ सैव
 क्रिया सुबद्धीषु कारकस्येति दीपकमिति सौव ॥ स क इति ॥ पश्येति सार्थं दृष्टुमिति मार्गं निरूपयति ॥ हे अधिक न्ये प्र
 मृणा मुद्यतं दंडैर्द्वारि अधिक तैर्द्वारि पाले रित्यसकृद् द्वारितान त एव दीनानां नस्मान् सरसि रुह धुतीनां प
 रम परिचिते रयां गैः कटाक्षैः पश्येत्यर्थः इति किं ॥ प्रभुर्निद्रातीत्यादि ॥ अंतः अंतः पूरे अ
 द्यैः पात्रो दृश्यति की इति ॥ भयः पुनः छाया सादृश्यं ॥ मुक्तै दीपकस्य पूर्वोक्तं प्र रव्य
 कारेणा संसवा दिति भावः ॥ प्रतिद्वंद्वीयं परीतं ॥ ॥ इति कारकदीपकालंकारः ॥ ॥

फ हारस्त्रिलोकी ॥ सोपि विष्णुरपि कर्णानां नागानां मीश्वरै रशोते निद्राति ॥ सोपि शेषोपि सिंधोर कदेशोति छतीति शेषतमपि सिंधुमपि
 कुंभयोनिः अगत्य चुलकपाचकारपीतवान् अपमगरत्योपिनभृतिगगने स्वद्योतशोभां धत्ते ॥ इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं संदेहं कीर्ति ॥ २
 कर्णेषु षण्णीलोत्पलविभालीत्यन्वयः ॥ तूलः कार्पासः ॥ प्रकृता योशायां ॥ प्रकृतार्थरूपायामाशायां ॥ इति सारालंकारः ॥ यथा सूरव्यमि ॥ ४५
 ति ॥ कमिकाणां क्रमेणात्तानां पदार्थानां तेनैव क्रमेणान्वयो यथा स्मरव्यनामालंकारः ॥ शरणमिति ॥ कृपणेन धनं निधत्त न त्यजेत तत् ज्य
 किं तानि शरणं प्रपन्नानि यच्च न मज्ज्यते तत् किं विषवन्मारयतीति क्रमेणान्वयः ॥ केचिद्वामनादयः ॥ इति पथा संख्यालंकारः ॥ पर्याय इति ॥ ४६
 पर्यायेण ॥ क्रमेण अनेकसंश्रयः ॥ अनेकाश्चेति तत् तदुक्तं ॥ एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्याय इति ॥ पद्यमिति रात्रौ पद्यं संवेत्तात्तत्यागः ॥ अतएव सागे को
 न पूर्वसंश्रयणा शेषादव ॥ शोणीति ॥ जघनं बध्नात्तुतां हंशं कृशतां त्यजति मध्यभागस्तोतेव ते आश्रयति ॥ वक्षस्थलं ॥ कुर्वं सन्निव स्य
 तां ॥ कुर्वं सहितत्वं धत्ते ॥ वक्रं तद्वितीयं ॥ अत्र पूर्ववृत्तं तद्वितीयत्वावगमात् सूर्यापसंभवो ज्ञेयः ॥ अद्वितीयत्वं ॥ द्वितीयरहितत्वं ॥ अनुपमत्वं
 चैकत्वं नाध्यवसितं ॥ एवं चोदाहरणं द्वयेऽपि पूर्वोधारसमाश्रयण्ये गम्य उक्तं रिधारसमाश्रयणं शाब्दमिति ॥ सर्वत्र ॥ सर्वाधारसमा
 श्रयणां शो नन्विति ॥ इकोल कूट उत्तरोत्तरं विशिष्टमुत्कृष्टं पदस्थानं यस्योक्ता ॥ इतीदंमात्रं इयमाश्रयस्थितिस्तव केनोपादिष्टे सन्

३६

हेतुः हेतुः तेन विपरीतार्थकशब्दादित्यर्थः तस्य तादृशं तृतीयलोचनं ननु स्यात्तथा चेन्न मयत्र परिकराः उंकारसत्त्वात्काव्यलिङ्गोदाहरणं ननु पपन्न
 मिति भावः तयोः परस्परं साधु कोदाहरणं यत्तदुत्थापितं परिकरेण पपादितं व्यंग्यस्य हेतुकोदाहरेवानुप्रवेशादिति भावः एतदेव विवक्ष्यते।
 प्रतीयमानेति वाच्यं सौख्येयवकारस्य चित्तं व्यंग्यादारकं न हीत्यादिना विवृत्तं तदप्यमर्थः यदि पश्चादपि दध्यंग्यं केशपाशसाम्याभावोद
 र्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्तदात्र परिकरेण एव स्थानं काव्यलिङ्गं न लेवमस्ति पशुपदप्रतीताविवेकित्वमात्रेणासाम्याभावस्योपपादना
 संभवात् किंतु तद्विशिष्टपशुपुरस्थतया भाव एव साक्षादुपपादक इति तत्कोटिनिविष्टव्यंग्यं काव्यलिङ्गं नूपस्य तस्यांगमेवं
 व्यंग्यातरं तु तोक्तकाव्यलिङ्गगम्यमर्थोपपादकं अस्तीति निरावाधमेव काव्यलिङ्गमिति ननु स्वयमन्योपपाद
 कं स्य काव्यलिङ्गस्याप्युपपादकं केदृष्टमित्याशंभ्योदाहरति यत्तु नैतरे एतप्रतीपातंकारे प्रागुदाहृतं अनेकवा
 क्यार्थहेतुकेति पूर्वपादत्रयनाक्यार्थत्रयस्य वतुर्थपादार्थहेतुत्वमिति तेयं हेतुभावोपपादकानीति इदीवरस्य नेत्रस्य स
 मानकांतित्वं विनापदोदरिव तददर्शनस्य देवातकांतासादृश्यविनोदोदासहिष्णुवेदतेत्वा संभवादिति भावः समाहितमर्थेषु
 पसंहरति इतीति तयोः पशुनापीति मञ्जिनेस्तीत्येतयोः इति काव्यलिङ्गलंकारः प्रस्तुतव्यं न कृतयेति अ प्रस्तुतानि विधानं युज्य

१५६१

धि१ पातिनिदीपने

को
या
ला

समाधिरिति करणोतरासंनिधेर्वशात् कार्यस्य सुकरत्वं समोरुलंकार उलंछिता तावकसमाप्यंते मानमिति प्राने निराकर्तुं मस्याः पादयोः तिव्यतोममोपका
 रावदिष्टाभागेनेदं घनगर्जितमुदीर्णमुद्गतमित्यन्वयः समुच्चयकारणाना तु व्यकसत्त्वमिहेतुतद्विपरीतमतुः व्यकसत्त्वमिति प्रतिद्वंद्वित्वं त्रेत्यादिभिर्दर्शितं
 इति समाध्यलंकारः प्रत्यनीकमिति बलवतः शत्रोः युद्धे पक्षोत्तः प्रतिनि तदीयेयः पराक्रमस्तत्र नवीकं नामालंकारः अनीकप्रतिनिधिरुपलब्धि
 ज्ञोत्रेति जसन्नाम्यास्त्वज्यकारिने नानुसारिणो कैपो अधः हुनौतिरस्तेतो अरतेसतयातुपरि स्थितत्वादधस्तातकनौवेति शेषः ममेति भुविभू
 ईकोके ममत्र पर्याप्तियो हतवाव तस्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्यात्तस्यानुप्रविष्टं हृदयं यस्यां वाता दगियमिति त्वयि मत्स्यरादिबलतु निश्चितं
 निरुजदयो मदनस्तोक्षिणोतिक्षीणं करोताम्यन्वयः अत्र मत्स्यरादिवेति हेतुं शो उल्लेखोदासत्वेपि तथेव कप्रतिपक्षसंबन्धिवाधनं प्रयनी कालंका
 रस्य विविक्तो विषयरतिबोध्यः अत एव मम हृमद्वैरवित्त्वं विनिर्जितमनोभयद्वयः सान्न सुंदरभयतुरता पंचभिर्युगपदेव शरैस्तां
 तापयत्यनुशयादिबकामदसुदाहतम् एवं च हेतुः प्रेक्षयेवगतार्थत्वात् नैदमलंकारांतरं भवितुमर्हं गपदेव शरैर्हेतीति कस्यचिद्वचने मनोदे
 यं कैमुति केति तत्संबन्धिवाधनापेक्षोसाक्षात्ततदीधनेविरोधादिति भावः मच्चिति भ्रमरौघः स्वकीयसुषुप्रयाकूपस्य पशस्य निघालनेन कु
 पितः सन् सुखोरो विवंबसो समाकृष्य तस्योके प्रध्वाभागे कलंकं ध्रुवमतनोतीत्यन्वयः इति प्रत्यनीकालंकारः कैमुत्येतेति कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः
 काव्यलंकाररूपापत्तिः काव्यार्थवतिः दंशकृति केति दंशकृतेन दावतं विनाम कृपानामाकर्षणं यथा धीसिद्धं न ददित्यर्थः वारणायेति तस्य

कोव्यार्था १ प

केउपगृहेआलिङ्गितेसतिअथानंतंवांतास्तडिडुपाःकदाक्षायस्याःसाप्राबट्टययोगतवती।उक्तविशेषमर्थंसा
मान्यरूपेणार्थानिरेणसमर्थयति॥परिचयपुत्रोपधरीणाकासाभगनानांसोभाग्यगुणोनष्टः।पयोधराःकुचाःमेघाःश्व
दिवाकरादिति।कुमारसंभवेहिमालयवर्णनमिदं॥योहिमालयः।ममत्वं।ममताबुद्धिः॥शिरोमस्तकुंशिखरं।समर्थना
र्थित्वंसमर्थनापेक्षितं।अयं।अर्थतिरन्यासेसमर्थना।नपक्षत्वरूपः॥सामान्यस्येत्यस्यबुद्धौप्रतिष्ठितत्वासंभवा
दित्यनेनान्वयः॥संप्रतिपुन्येति।वत्तश्चोत्तसंभवेत्यर्थः।विशेषावतरणंविशेषावगमे।तत्रबेदनामित्यादौ॥सामा
न्यस्येति।विशेषावतरणंविनेवबुद्धौप्रतिष्ठितत्वंसंभवतीत्येतेनान्वितं।तन्यसनं।तणेदित्यादिविशेषन्यसनं।
नन्वेवमप्यथातरेन्यासेकचिदेवसमर्थनापेक्षाकाव्यलिङ्गेतुसर्वत्र-सेत्यस्मिन्नेदइत्यावाक्याद्।किंचेति।कविकुलक्षण
त्वेन।कविकुलाभ्यस्तत्वेन।तदास्यदास्ये।नलभुरवदास्ये।पर्वणि।पूणिमायाभवःपार्वणः।शर्वरीश्वरश्चंद्रः।नविषेणे
त्यादेः।स्त्रियः।कृताइत्यनेनान्वयः।अपितुस्त्रीभिरित्येवायतःप्रीतीकाररहितं।पारुष्यंक्रोधंयासांताःस्तथाभूताः

चेक्षे

नविषेणेति

क२

उभयतःअन्वयव्यतिरेकाभ्यां।समर्थनापेक्षायामपि।तदास्पदास्येपीत्यादौतदभावात्।नविशेषेणेत्यादौअपेक्षा
विरहेपिसमर्थनसत्त्वात्।अप्रकृतेनेति।आद्येमुहात्मनासर्वस्वरत्वेन।प्रकृतेनसामान्येनहन्मदधितरेणस्यप्रकृ
तविशेषस्यसमर्थनं॥द्वितीयपुष्पमालासूत्रवृत्तातेनविशेषेणप्रकृतस्यगुणवत्संगप्रयुक्तपूज्यत्वस्यसामान्यरू
पस्यसमर्थनमित्यर्थः।यदुच्यतेइति।हेपार्वती।रूपंआकृतिरूपंसौंदर्यपापवृत्तयेदृष्टावरणायनभवेति।यत्राकृति
स्तत्रगुणाःवसंतिइतियदुच्येततद्वचनमव्यभिचारपर्यायं।तथाहि।उदारंरमणीयंयस्यास्तथाभूतेपार्वतित
वशीलंआचरणंतपरिवेनामुप्युपदेवुरूपतांप्राप्तमिति।प्रकृतेनविशेषेण।प्रकृतस्यसामान्यस्यसमर्थ
नं॥दानमिति॥दानवितरणं।मदजलच।जलेरुदकेजडेश्वर।उलयोरभेदात्।अधिरुदेवाक्रांतसतिविद्य
मानगतिःसगतिकः।बुद्धिमांश्वकः।आसितुंस्वातुंउत्सहेतवाक्रुयात्।यस्मान्निमंश्चोर्मज्जनंकर्तुमिच्छे
हतिनोगजस्यकटो गड एव कवाहस्तस्यतवाग्राहलीनांपटलेःसमूहेपरितोमंक्षुशीलंघ्रंपुंउदपातिउत्पति

रूपे

दर्शने

तामत्यन्वयः॥ अत्रापि पूर्वार्थे नमः प्रकृतसामान्यमुत्तरार्थे नमः प्रकृतनविशेषणसमर्थनं॥ ॥ इत्यर्थान्तरन्यासालंकारः॥ ६९॥
यस्मिन्निति काव्य इत्यर्थान्तरनिवध्यत इति विशेषः॥ समर्थसमर्थकभावापन्नत्वं तु न लक्षणे निवेद्यं॥ तद्विहीने च मत्काराभावेन
च मत्कारैरित्वविशेषणनावश्यवक्तव्येनैवानतिप्रसंगात्॥ एवमेकांशान्तरन्यासलक्षणेपि बोध्यं॥ सनेति॥ सप्रकृतो राजानजि
ग्येन जितोऽर्थात्परेरिति विशेषः॥ प्रकृतः तत्समर्थनं॥ महानो हि दुर्धर्षः अनाक्रमणीया इति सामान्येन॥ तस्यासागरादु
वेति विशेषोपमेति ज्ञेयं॥ प्रसिद्धेरत्यत्वात्तत्रोपरितोषो बोध्यः॥ यथा कथंचिदिति॥ महता मनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसि
द्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाच्चंद्रालोकगतमेतन्नमजसमिति भावः॥ इदं वक्ष्यमाणं॥ व्यक्तमिति॥ गुणसमुदाय एकस्य दो
षस्यानाकेलनमनति प्रसिद्धतया समर्थनापेक्षामिदो रित्यादिविशेषणसमर्थत इत्यतः स्फुटमित्यर्थः॥ कर्णेति॥ हेकाक
कर्णयो रुदं वृद्धं पीडाजनकरिणितं वा वृद्धं अतरेण विना स्वयं मकरदः पुष्परसः तच्छालिने माकरं हं आभ्रवक्षंगाहस्व
आश्रयस्व॥ इहान्नतरोत्वावयं को किल मन्महे॥ जानीमहे॥ यतस्त्वं लवेभवेन स्थानमाहात्म्येन कतिचिद्वस्तुनिध

धो

इति काव्यलिङ्गालंकारः॥ ६०॥ प्रस्तुतव्यं जकतयेति॥ अप्रस्तुताभिधानं युज्यत इति अनुषज्यते॥ एवमे
पि॥ विस्त्रष्ट्यति॥ खलस्य विश्वस्तघातरूपो दोषः॥ खलस्यैव वृथाय भवति॥ यतो वीराणां कोपकारः सिंहादि
शपहारी॥ नैवं तस्मिन् गजन्यध्वनिः॥ करिणा वधाय यथेत्यर्थः॥ तददृशनात्॥ उपमानत्वादृशनात्॥ ननु प्र
हापुरुषादृतिरिव गंभीरेयमस्यादृतिरित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानतादृष्टेत्यस्य चेराह॥ उपमानेति॥
इवाद्यभावात्॥ तात्पर्यभावाच्च॥ उमानतया अन्वयस्य सामंजस्येन प्रतीते रित्यर्थः॥ इहापीत्यपि नाका
व्यलिङ्गसमुच्चयः॥ प्रतीतिवैभवात्॥ प्रतीतिर्दाढ्यरूपप्रयोजनवैभवात्॥ प्रयोजनस्यापि हेतुत्वविव
क्षयापेक्षया॥ उक्ते वैलूक्ष्मण्यं मुदा हरणनिष्ठतया दृश्यते॥ नदीत्यादिना॥ इत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहरणे
ष्विव अथेत्याद्यथान्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनाथित्वेन ह्यस्तीति संबंधः॥ शरदाशरा

वैश्वेदि

समूहः। ययो दुग्धं। श्वासः प्रसिद्धः। अंतरावरंदां स्वां तथ्यंतरमाकाशं। अतिशायीत्यग्निप्रवितरणेनावितं। अहेतो
पंचानिमित्तत्वं इति सामानाधिकरण्येनान्वयः। इति प्रोक्तोक्तिरलंकारः। ६३। संभावनमिति। ऊहस्तर्कः। कस्तूरिकेति
अहंयदिसृष्टिकर्ता स्यात्तदा कस्तूरिकामृगाणां भद्रं दूधं दास्वेलंगधरूपं गुणमादायुस्वलजिह्वयानिवेशयिष्यामी
त्यन्वयः। इति संभावनालंकारः। ६४। किंचिदिनि। कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिध्यर्थं मिथ्याभूतार्थांतरकल्पनमि
थ्याध्यवसितिरलंकारः। वैश्वोमीत्युदाहरणं। स्वस्वजगन्मालां। अत्र स्वपुष्पमालाधारणमिव वैश्यावशीकरण-
मिति निदर्शनापि बोध्यः। अस्मेति। परार्धपरयापूरार्धसंख्यामति कृतया लक्ष्मीकृताः उपलक्षिताः। प्रज्ञाचैवांधे
न। अवेक्ष्यमाणश्चताः बधिरश्राव्याश्चेति कर्मधारयः। कलयता कुर्वता। प्रकरणे समूहेन। कर्मरमणी। कच्छपी
रोधसितीरे। मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य भेद इत्यत्रान्वयः। कल्पनाविच्छिन्ने विशेषेण। कल्पना प्रयुक्तविच्छिन्निवि
शेषेण। कल्पनात्मनोतिपादे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः। उपधेयसंकरेण पाधेरसंकरात्। विच्छिन्निविशेषेणेति च त
स्येव विशेषणं। विच्छिन्निविशेषो यस्मादिति। विच्छिन्निविशेषावतर्कयतीति वाच्यते। एतेनैव प्रोक्तोत्प्रेषणार्थता

शु

संतरल्ये

मा चक्षुषाणोऽनिरस्ता चेदित्य्याः। न च मिथ्याध्यवसितिरलंकारो ह्ये। हरिश्चंद्रेण संज्ञाताः प्रगीता धर्मसूनुना। स्वेकंति निग
मो संगे मातंगे गुणास्तवे। त्यादौ हरिश्चंद्रादे संबधाङ्गणानां सत्यता प्रतीतिः सत्याध्यवसितिरपि तथा स्यादिति वा
च्यं। सत्यता प्रतीत्यर्थं कस्याप्यर्थस्यैकविप्रतिभो। छिरितत्वाभावेन शब्दमात्रेणालंकारतायाः असंभवात्। कविप्र
तिभामात्रकाल्यताः अथाः काव्ये अलंकारपदास्पदमिति विषमालंकारप्रकरणे त्वयेनाभिधानादित्यलं विस्तरेण।
॥ इति मिथ्याध्यवसितिरलंकारः। ६५। प्रस्तुतमिति। लक्षितमिति लक्ष्यनिर्देशः। निर्गत इत्युदाहरणं। दाक्षिण्यस्यादि
प्रत्ययांतचतुष्टयं नायकविशेषणं। दाक्षिण्योऽनुरोधः। शीलत्वं। तद्व्यापारनि। सखी प्रेषणरूपनायिका व्यापारस
रूपेत्यर्थः। सारूप्यं चोत्रनैरर्थव्यं। स्पष्टालंकारेण्यं तमविमानं शक्य निराकरोति। नेयमित्यादिना। प्रस्तुता प्रस्तुतेति। त
थाच प्रकृतं अस्तुतवृत्तं तस्यैकस्यैवोपादानान्निदर्शनात् न युक्तेति भावः। न नूतनयोः शब्दोपात्तत्वं दया प्रस्तुतमात्र
स्य तत्त्वमिति निर्देशना। स्त्वित्याशंक्याहाय्यतीति। प्रतिबंधात्तावत्यरिहरति। तर्हि सारूप्येति। एकः कृती वा कुंतेषु यो
न्यत्राक्रान्तया चते। इत्याद्यवित्यर्थः। अप्रस्तुतेति। अप्रस्तुतस्य शकंतादेस्तत्र वर्णनीयत्वादिति वाच्योक्तिस्त्वले वा

पीकापीत्यादिना दावपीत्यादिना प्रस्तुतनाभ्यादेवर्ण्यत्वात्प्रतिशयोक्तिस्तत्रापादयितुं शक्यतेति भावः। असिद्धो
 यं हेतुं रित्याह। तत्रेति। प्रसिद्धेति। वापीकापीत्यादिसर्वसंभवेत्यर्थः। त इति। प्रस्तुतगतेत्यर्थः। अत्र प्रस्तुतप्रती
 सायाकंचिस्तुता प्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्याथ प्रतीतिकाले दृश्यते। ललिते तु न कापीति
 सुतरामनिशयोक्तिर्भेद इत्याह। सो पूर्व इत्यादिना। वसुना विपर्ययः। अग्निशापात्किरिणीं जिह्वा विपरिहृतिः। च
 पूर्वविपरीताभिधानं च कर्णचापलप्रसिद्धिः। पिबुन प्रसायेत्येवमदः प्रसिद्धेणैव श्वातेन विस्मृतास्वपराख्यादिक
 मार्गः। आपानासविभागश्च यथासादृष्टिः। वारणोगजोवीरश्चाधून्यः सरध्रः धनरहितश्चाकरः शुंडादंडः हस्त
 श्वग्रहः आग्रहः। कुतानघटते तत्राह। प्रस्तुत इति। एतच्च भ्रमरासे व्युत्पत्त्ये विरोधेण भ्रमरनिराकरणस्येति।
 च कर्णचापलमात्रेणैव स्य क्रोडीकारः स्वार्थेन सममभेदाध्यवसायः। अत्र प्रस्तुतसंबोधना दीति। आदिना सा
 रूप्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्याथवागतिपरिग्रहः। अत्रापिललितालंकारेपि। वर्णनारूपस्योक्ते। चमत्कारितासूपायाः
 विहितेस्तदवच्छेदकवर्णनारूपत्वमित्यभिप्रायः। कस्यचिन्नेत्रद्वन्द्वद्वयः स्ववाचकननेत्रादिपदेन। अनिर्दिष्ट

स्ये

न्यानि भवन्तीति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनं। अत्रापि हेतुदाकांक्षायां विशेषरूपमर्थतिरन्त्यस्येति। स
 नेपालभूमिपालस्यभालेपनितेपकेकस्तूरिकां कोनवांकेतापितुसर्व इति। मालिन्यमिति। मधुलिष्टभ्रमरः। क
 लंकश्चेति। अत्राश्रितानामालिन्यधर्मकुरुतः। तव मुखे तु दृक् च तिलको अजनं च। तयोराभाशोभाधत्त
 इत्यनुषज्यते। अंजनाभे इति पाठः। द्वितीयादिवचनं। उक्तमर्थसामान्येन समर्थयति। दोषावपि क्वचिन्ने
 लकतो मिथामेलनाद्गुणत्व इतः प्राप्नुत इति। कथमेतत्तत्राह। हित्यतः वक्तुर्वचसि। त्रमविप्रलभो भ्रान्ति
 प्रतारणे गुणो भवतः। घटवनिघटभावनिर्णये घटप्रतारणाय घटास्तीति प्रयुक्ते वाक्ये प्रमाजनकत्वात्तयो गुण
 त्वमिति भावः। इति विकस्वरालंकारः। ६२। प्रौढोक्तिरिति। उक्तघस्या हेतावुक्तघहेतुकत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः।
 कलिकुजाय भुना। स्तोमः समूहः। मेचकाः इयामाः। राहणे उद्भवेन कल्पेति। एष राजा कल्पयक्षादीनां क्र
 मणरजोभरादिभिः पंचभिर्भूतैः रचित इत्यन्वयः। धनदः कुंवरः। शर्यानिधिर्विशेषः। राजोभरः पराग

मेः

प्रेषिता। ससंकल्पा मनोरथसहिता। मेधैरिति। मेदुरं तु दिले। नक्तं रात्रिरस्तीति शेषः। नंदस्याज्ञावशात्। प्रत्यध्वकं
जडुमा। अध्वसंबंधिकं जडुमं प्रति। ग्रंथकारेण गीतं गोविंदकृता। चातक इति। यत्तु चातकस्य त्रिचतुरकणमात्रार्थिनि
या जलदकर्तृत्वेन भासा विश्वपूरणेन हर्षाधिक्यभावादयुक्तमुदाहरणमिति। तत्तु ख। हेत्वसिद्धेः। नदिक्षु दु
पक्षमायत्तस्य सांन्ममात्रार्थिनः स्तदधिकान्नलाभे हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं शक्यं। तदानीं भूपयोगाभावेपि स्व
स्यैव कालांतरेपि तदुपयोगात्। नच चातकस्य जलसंग्रहानुपयोगाद्वैषम्यं शक्यं। चातकवृत्तातस्याप्रस्तुत
तया तद्व्यग्रे प्रस्तुतत्वात् याचकवृत्तात्। काव्यस्य प्रयवसानादिति। तृतीयभेदमाह। यत्नादिति। प्रहर्षणमित्य
नुवर्तते। निध्यजनेति। निधिदूनि साधनं यदंजनं तत्साधनोषधो मूलमित्यर्थः। साधिता। लब्धः। इच्छित्येति।
अधः स्थितं मिति पाठे समीपाशोक्यष्टाववस्थितमित्यर्थः। स्थिताः। आश्रिताः। विटपाः। शाखायेनेति पुष्पोद्य
विशेषणं। अदधात्। आहितवती। यष्टिः स्क्वधः। तेन पादघातेन पुनरप्यामूलमुच्छितामूल। अथात्। अशोक्य
ष्टिः। अत्र च तदसाध्यक्यत्वात् तद्धाभ इति प्रकारत्रयसाधारणसामान्यलक्षणबोध्यं। इति प्रहर्षणालंकारः। ६७

३ वक्षस्याधो देवो स्थितं। अयं स्थित ३

दृष्यमाणेति। दृष्यमाणविरुद्धो योर्थः तत्संप्राप्तिविषादनामालंकारः। उद्योजयेत्। उद्दीप्तं कुर्यात्। उद्योजयेद्यावदि
त्यनेन तदिच्छामात्रं ननु तत्करणमिति विषमाद्रेदः। एवमग्रे मोदा हरणेपि इच्छामात्रं ननु इच्छासत्यनुकूलचरणमि
ति॥ इति विषादनालंकारः। ६८। एकस्येति। एकस्य गुणदोषाभ्यां अन्यस्य गुणदोषौ यदि भवतः तदोद्भासानलंका
रः। अपीति। अपिः संभावनायां। साधोपनिवृत्ता। स्नात्वा मां पावयेदिति जान्नुवी इच्छतीत्यन्वयः। तव धादीषु युष्म
यात्रासुकुचयोः काटिण्यपादपद्ययोः स्त्रष्टमिच्छंत्यादित्योजना। लाभोयमिति। भूपालसेवकानामयमेव लाभो
यदिवधो न भवतीत्यन्वयः। यदयमिति। रथस्य संक्षोभाच्चलनाद्यदयमसासेनाथा इयितान्निपीडितसंघ
ष्टः। भमांगेषु मध्ये स एवैकः। कृती कुबालः। अवशिष्टमंगभूमेभारमात्रमित्यर्थः। दुर्वदोः। दुष्टवृणभिः। दुष्कृतेः
श्वेत्यादि श्लेषो बोध्यः। वननाशरूपः। वनस्येति युक्ततरः पाठः। तत्प्रतिक्षेपो भ्रमरनिशसः। गजस्य दोषत्वेनेति स
बंधः। आघ्रातमिति। मरुः परिलीट आस्वादितं। नीवसेन मनसा कारणभूतेन वानरेण कर्तृत्तत्र नस्मिन्नसति विचार
णे। व्यसनं निनाविवचारणतत्परेण। अश्मना पाषाणेन। अथ मचलुधयोः गुणेन गुणो दोषेण वा गुण इति भेदयोः उ

२ वनसंबंधी नाशरूपः

ल्लासः उल्लासराष्ट्रः अन्वर्थ इति। उक्तो ल्लासः। सुखं यत्रेत्यर्थानुगत इत्यर्थः। छत्रिन्यायेति। केचिच्छत्रसंबंधाच्छत्र्यच्छ
 त्रिसमुदाये छत्रिणां यातीति वदित्यर्थः। इत्युल्लासालंकारः। ६२॥ प्रच्छ। प्रच्छपरिमाणं कर्तव्यात्। मदुक्तिरिति। ममो
 क्तः कविता। सुधियोऽतः करणं सुधीभूय अमृतीभूय चेन्नमदयति तोषयति तदास्याः। मदुक्तेः। अरसानो नीरसाना
 पुरुषाणामनादरसमूहैः किन्नामस्यान्न किंचिदित्यर्थः। क्वचिदलसेति पाठः। परमवमणीयापि केवलवमणीयास्त्री
 यूनः तरुणस्यापि यथा तः करणं हरणं कुरते तद्वत्कुमाराणामित्यर्थः। त्वंचेति। ब्रुवं प्रतिकेव कृतिः। जलाश्रु चंद्रप नयः
 क्षेजडाश्रुं अंबुजबांधवः सूर्यः। उल्लासरूपगुणाभावः। इत्यवशालंकारः। ७०॥ अभ्यर्थना इच्छा। तत्र दोष एव। दोषस्येति
 अनुज्ञेति लक्ष्यनिर्देशः। राश्वत्सु। निरतरं संकीर्त्यते इत्यनेनान्वयी। मय्येवेति। जीर्णतां प्रत्युपकाराक्षमता। हरि
 राश्वो वानरार्थः। व्यतिरेकमुखेति। वैधर्ममुखेत्यर्थः। अस्य च अर्थतिरन्यासेनेत्यनेनान्वयः। द्विवृत्तिरिति। वैष ध
 म्यविपर्यये प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्तिना काक्षतीत्यर्थः। प्रयवसानादिति भावः। भजेमेति। हे प्रेतनाथा हरपैशाचि मथ
 कापिशोचसंबन्धिनी प्रहृतिपिवाचतामेत्यप्राप्य भवतोतिके समीपदेशं भजेम। अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे।

१ अतिशयोक्तिरस्तीति रेखा

दर्शना

त्वात्। अप्रतिपादितत्वात्। अतिशयोक्तिरस्तीति मयैः। तस्मात्संगात्। संबोध्यौ चारिण्यित्त्वयोरन्यतरसंबन्धेऽपि संबन्धवत्त्वो
 र्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसंगान्। अलंकारांतरं कस्त्वमित्यादौ अप्रस्तुतप्रज्ञासा। प्रकृतं तु ललितमिति। विषमालंका
 रेति। स्वमतिरसूर्यवत्प्रज्ञाया रत्यंताननु रूपत्वस्येत्यर्थः। तात्पर्यस्य तादृशमतिकरणकसूर्यवत्प्रवर्णनेच्छाभिप्रायस्या।
 अनायीति। नुलं प्रतिदमयंत्याः उक्तिः। हे नलत्वया कृतमोदनाः वसंतभूक्तस्य वनस्य दशाप्रनायि प्रापितः। त्वया
 पि प्राप्तं वसंतं संकेततया कृतार्थां संज्ञानामपि। अनेन। मल्लक्षणेन जनेन न श्राव्या श्रवणाद्वा। अपित्वे हेति। अ
 त्रच तादृशवनदशारूपस्याप्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुतदेशकथनात्प्रस्तुतवृत्तांतस्योक्तरूपस्य प्रतीतिः। नचात्र वारणं दू
 लीला मिति वत्प्रार्थनियुक्तेति च वाच्यं। तत्र पूर्वार्धेन प्रस्तुतवृत्तांतोपादानेन सादृश्यपर्यवसानरूपनिदर्शनास
 त्वेपि अत्र तदनुपादानेन तद्व्याप्यता रूपविधितिविरोधवत्त्वेन कलितालंकारस्यैवोचितत्वात्। एतेन दशापदल
 क्षितनिश्रीकृत्वरूपकार्यद्वारेण कारणस्य राजकलकल्याणकर्मत्वस्याभिधानात्प्रायोक्तमित्यपि निरस्तः। उप
 धेयसंकरेण पापे संकराच्चेति संक्षेपः। इति ललितालंकारः। ६६॥ ता मेवेति। दूतिका मेवेत्यर्थः। निरुद्धा।

का

यतो मुखवदादिभिरिन्द्रप्रभृतिभिरपि भवद्वनदेहलीषु विकटतुंडस्य वक्रतुंडस्य दंडाघातैः स्फुटन्मुकुटा-
गैः भूयंत इत्यर्थः ॥ ॥ इत्यनुसालंकारः ॥ ७१ ॥ लेना इति लक्ष्यनिर्देशः । प्रवसतीति सप्तम्यन्ता श्रुकस्य नि-
दाया । निदा व्याजेन स्तुतौ वेत्यन्वयः । संत इति । सञ्चरितस्योदयो वृत्तिः । तच्च सगिनः तस्य वाः प्रादुर्भाव-
वर्णः । स्वेच्छाचारानि रोधो येषां ते । सर्वत्र विषये । दुःखमिति क्रियाविशेषणं । अनिप्रणमतिः अव्यत्यन्म-
तिः सतासमीचीनेन द्युतेनाचरणेन । प्रादूतो नीचैः । युवेषु इति । नराधिनीं कन्यकां प्रति सखीवचनं । चपल-
इत्थित्यादिना च नायिक्याः सखीप्रति । उत्सोक इति पाठेऽप्युत्कर्ष एवार्थः । कन्यायादोषत्वेन भासतामित्यन्व-
यः । निवर्तितुमिच्छा निर्विवर्तिषा । तद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः । निर्विवर्तितुमिच्छा रिते पाठे राज्ञो विशेषणं । कनस्तर्हि गु-
णत्वेन वर्णनं तत्राह । राजकोपेति । अन्ये नाविदितं यथास्यादिति । क्रियाविशेषणं । लेना एवेति । तदुक्तं दंडिने-
वालेनामेके । वेदुर्निदास्तुतिं वा लेनातः कृतमिति । लेनामात्रस्येति । कास्तौर्थकं । उदाहरणे योराखिलेऽपि ध्यायोः
भिन्नविषयेति । अन्यनिर्देशः । न्यस्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिर्देशेवमादिरूपः । तथाप्येकविषया व्याजस्तुतिर्न लेनादि
इत्यर्थः

द्योतेत्याशंक्याह॥विषयेकेपीति।लेखस्य^३वीनादित्यग्रेतनेनान्वयः।इंदोरिति।हेउर्वीवल्यनिलकरूपराजनृत्तदीये
 यत्रोभिः।किंथवलितंतद्वद।यतोऽद्यापिइदुलक्ष्म्यादीनि।इयामलिम्बानामवर्णेनानुलिप्तान्याभासतइत्यन्वयः।ल
 क्ष्मलाच्छनं।दिग्तागानादिभिर्गजानामदजलमेवमपीकृताभिन्नगुणरूपमालवनं।सर्वदेति।अरयःपृष्ठमर्थानुलेभिरे।वे
 नप्रासवंतःपलायनाभावात्।दीनाराःपरिमाणविशेषपरिच्छिन्नाःसुवर्णमुद्रा।एवचलेनाव्याजस्तयोरसंकीर्णविषयत्वे
 चगुणदोषीकरणादिकमिति।आदिपदादौषगुणीकरणपरिग्रहः॥वैखित्योपक्रमान्तरेतिपाठोयुक्ततरः।अत्रैत्यपियुक्तं।येष्विस्तु
 वाइदमोपित्तच्छब्दार्थपरासर्वाकत्वात्॥इति लेखालंकारः॥७२॥॥सूच्यार्थेति।सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः॥मुद्रितिलक्ष्यनि
 र्देशः।हृद्युग्मविपुलयस्याःसा।अत्रग्रथे।अस्मिन्नलंकारग्रथेवलमालाशब्देनभक्तगवत्सुतिपद्यावेलीविशेषोक्त्य
 तौरत्नानामेतिवेशेनप्रकृतार्थपरत्वेवाचिपदघटितेनतत्तन्नामकेजातिसूचनो नक्षत्रमालाशब्दार्थोपिपूर्वोक्त
 वा।अग्न्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्राणांतद्देवतानां सूचनबोध्यं।वक्ष्यमाणेति।यथाअनर्घ्यराधये।यांतिन्यायप्रव
 त्तस्यतिर्यचोपि सहायतां।अप्यथानतुगच्छतंसोदरोपिविमुचतीति।सूत्रधारपरेणवक्ष्यमाणश्रीरामरावणचत्ता
 सूचनं तमिति बोध्यं।इतिमुद्रालंकारः॥७३॥कमिकमिति।प्रकृतार्थानांक्रमिकंप्रसिद्धक्रमानुसारिन्यसनप्रतिपा
 ततन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरत्नसूचनं

दनं रत्ना वल्यलंकारः ॥ अकृतत्वं च यथा कथंचि प्रकृतिसंबन्धित्वं बोध्यं । चतुरेति । चतुरभास्यं यस्य सः चतुर्मुखः श्व । रत्या सेति ।
 हेवाले भवत्यास्तने श्रीरमणस्य विष्णो रवतारदवाकभातीत्यन्वयः । कीदृशी । रतावास प्राप्तिप्रियस्य लाञ्छनचिह्नं न स्वक्षताग
 रागादिकं येन तथा भूले कठिणतायाः आवासः स्थातु भूते । रसेनालिंगिते । प्रकृष्टा लोहादे । एकरसेतल्लरे । क्रमाच्चरदशप्रकृष्टा
 द्विपरिमाणलाभेनोपचिते । प्रवृत्ते भूभृतापर्वतानां गुस्त्वमपुहनिनायनितोद्भूतततोपि प्रहत्वात् । चक्रवाकस्पर्धात्री
 ले । तत्सदृशत्वात् । भोगः सुखवारीरवात्तद्राज्ञि । जनितमदने । रवेष्टिद्वियेष्टुलीनाः आसक्तः उन्मुरवाः यस्मिंस्तादृशो
 एतैरेव विशेषणैः अवतारदवाकरूपतापिस्तनयो बोध्या । तद्यथा । रत्या आसः प्रियः कामः तस्य लाञ्छनमस्त्यः तद्रूपे
 कठिणतायाः आवासे कूर्मे । रसायाः पृथिव्याः स्वात्थरणकाले आलिंगिते वराहे । प्रकृष्टादे एको रसः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्नेन
 सिंहे । क्रमः पादविक्षेपः । तदनुसारेणोपचिते प्रवृत्ते वासने । भूभृतां राज्ञां गुर्वनाशके भागवो कोकस्पर्धिनि । त्रीता वियो
 गातुर्येयाचक्रवाकत्रापदराशे । भोगः पूणात्तद्राज्ञि बोधावतारे बलभद्रे । जनितमनंगं अंगस्य द्वावीरस्य विरुद्धं
 मोक्षभोगत्यागसमाधिप्रभृतियेन तस्मिन् बुद्धो रवली नमश्चस्य वल्ली तदुन्मुरवा । कल्किनीति । क्रमानुसारेण पीति ।
 तथा च प्रसिद्धसहयोगिनां मर्थानां न्यसनं रत्नावलिरिति सामान्यलक्षणे ॥ सक्रमत्वाक्रमत्वे तत्प्रभेदाविति भावः ॥

लि

यस्य प्रतापः॥ निहतानां प्रतिसमतानां अंतःपुरे पेचमहाभूतमयो मूर्त इवाहृत्यैतत्सत्यं॥ पंचमहाभूतमयत्वमेव विशेषेण दर्शयति॥ वानि मयः अंगेषु क्षमा मयः पृथ्वी मयः पीडाभरसहिष्णुत्वात् स्वातेष्वंतःकरणेषु आकाशा मयः॥ तेषां शून्यता श्रयत्वात्॥ यथा यथैव चिदित्यस्य प्रपुचनप्रकृतोपमानेत्यादि॥ उपमानं च उपरजकं च उपमानोपरजकेतयोर्भावस्तत्ता॥ न दत्त॥ उपरजकेतामेति विषयो रूपकं तदिति॥ तत्रोपमानतारविरेव आदेति वसापजायमानो ह्युत्थादिवत्॥ उपरजकताचतुरास्य इत्याद्यो हा हरणे वानि मय इत्यादि प्रतापवर्णने च स्पष्टेति॥ प्रकृतान्वयं विनेति॥ मित्रचंद्रमुखीबाललोहिताधरपल्लवत्यादी विविधा विभावः॥ क्रमिकेत्युपलक्षणं॥ तदभावेऽपि गुरुणा जघनेनेषां तक्षणीभेदगामीत्यादावपि अलंकार इति बोध्यं॥ इति रत्नावल्यलंकारः॥ ७४॥ तद्गुण इति॥ स्वगुणत्यागानंतरं अन्यदीयगृहणतद्गुणालंकारः॥ पद्मेति॥ तव नासामौक्तिके अधरकात्यापद्यरागवदचरतीत्यर्थः॥ बीरेति॥ हे बीरे त्वदरिकामिनी॥ वनभ्रुविपरिधानं कर्तुं पल्लवानिकरणसंस्पृश्य पांडपुत्रबुधानं हरति॥ न गृह्णाति॥ कीदृशानि निजकरुहाणामनखानां रुच्याश्चेतकां त्यागवचितानि व्याप्तानीत्यर्थः॥ इति तद्गुणालंकारः॥ ७५॥ पुनरिति॥ स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः॥ हरेति॥ नीलोपीनियुक्तः पाठः॥ भिन्नेति॥ माघैवैवतकुगिरिवर्णनिमिदं॥ गरुडाग्रजनासणेन॥ विभिन्नवर्णाः मिश्रितवर्णाः सूर्यस्य रथ्याः अश्वः॥ यत्र गिरौ॥ वंशाकुरवत् नीलेः

षष्ठी

यम ६

रत्नैः परितः स्फुरत्याः रुचास्वरुचं नीलधुनिमान्निनिरे। आनीतवतः रुचाविभिन्नवर्णाः इतिवान्वयः। केचिदित्यस्वरुचबीजं
 तूप्रमरागायत इत्युदाहरणतद्गुणालंकारो न स्यात्। न चेषापत्तिः। अनुभवसिद्धचमत्कारस्य निशालवनत्वापत्तोरित्युह
 नीया। अथवाऽयत्तद्गुण एवत्येवकारकमभंगेन काव्यप्रकाशकादिगतापन्यासपरत्वनव्याख्येयः। तेरन्तद्गुणस्यादोह
 तत्वात्। अत्र हि पूर्व अश्वानामरुणगुणत्वं अनंतररेवतकरत्नेः उभयेषां तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषां अभिमतोप
 वेति। वस्तुनिविहतिविगते सत्यपि पूर्वावस्थायाऽनुवृत्तिरपि पूर्वरूपमलंकारः। मरुः प्रकोटगद्गारमिति। हेराजन्तव
 विद्विषां मंदिरेश्वर्येपि चिरंतनः पुण्यौयस्याः सैव राज्यस्थितिर्भर्यादायस्तीति शेषः। यतो द्वाररवादिभिः खड्गारव्यपथुभि
 रेव खड्गधारिभिः शवृतं। बहिरपि भूमयः मरुप्रस्विन्नगंडे गजैरध्यासिताः। उतः पूरभूमयः। विलसन्मरुधारि
 भिः कंचुकीभिः संपैरेव सौविदलैः रुध्यासिताः। शयनंतत्वं महिषीभिर्वनिताभिरिव महिषूस्त्रीभिराक्रांतमित्य
 न्वयः। इति पूर्वालंकारः। ७६। संगतति। स्वसंबंधयोग्यः पदार्थः तद्गुणानंगीकारमतद्गुणालंकारः। चिरमिति। रा
 गिणी। अनुरागिणी। मंजिष्ठाद्यं ज्ञानद्रव्ययुक्ते च। नादितोत्वं रज्यसिरक्तोऽनुरक्तश्च न भवसीति श्लेषः। गंडेति। हे श्री
 मन्महोदयभूपते एषा तव कीर्तिः मरुः पिच्छवृत्तेः किलेति दिग्गजानां गंडप्रदेशो यद्यपि विहरति। तथा वैरिस्त्रीणां नय

संगतः

गंडका

मरुः

७

नवयः॥ तत्प्रतिबिंबानां च व्यक्तं तत्र तया भागमस्त्येवेत्यनुषंगः॥ केचिदित्यस्याहुर्वित्यगेतनेनान्वयः॥ केचिन्नाभाकुराद
यः॥ तदुक्तं॥ समो नैवेस्तु नो न लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते॥ निजेनागंतुना वापित न्मीलितमिति स्मृतं मिति॥
तयोर्मध्ये॥ एवं चेत्स्य मीलिता लकार इत्यगेतनेनान्वयः॥ अपांगेति॥ अपांगः तरलो ययोस्ततरलाः सत्त्वरोच्चा
वणात्॥ वक्त्री वक्त्रोक्तिगर्भा वर्णाया सुताः गिरो वाक्यरूपाः इति प्रकारेण मृगदृशो मंगली लयस्वतस्फुरितं प्रैक
दीभूतं तत्तरभादकैके कृतपदः कृतस्थितिः॥ भेदाध्यवसायेपीति॥ मुख्यपक्षयोर्भेदाध्यवसायेपीत्यर्थः॥ च्यावर्तका
स्फुरणेन हेतुना अलंकारांतरेणति॥ स्वरूपं निरोधानेन मीलिता संभवात्॥ भेदातिरोधानेन सामान्यस्याप्यसंभवादि
तिभावः॥ सामान्येति॥ तथा च गुणसाम्याद्विशेषाग्रह इति सामान्यालंकारसामान्यलक्षणबोध्यं॥ विशेषाग्रहश्च
चिद्देहे गृह्यमाणे क्वचिच्चाग्रहमाण इत्याद्यप्रकारांतरैर्गतिरत्र स्यात्तन्मते स्यादिति भावः॥ अत्रांतरभेदेन वत्यने
तरभाव्यमित्यनुषज्यते॥ पूर्वस्मिन्निति॥ मीलितयदिसादृश्यादिसादिपूर्वाक्तच इति लोकोक्तमते इत्यर्थः॥ स्वरूप
निरोधाने॥ अपांगतरल इत्यादि स्वस्वरूप निरोधानरूपेण॥ अलंकारांतरेण स्यादि॥ स्वरूप तो ज्ञायमाने सादृश्याद्वि

स्वभावात्सम्
भा

द्व्यग्रहणमीलितमित्यंगीकारे प्रथमः॥ लक्षः॥ सादृश्याद्देहाग्रहणमित्येतावन्मात्रं मीलितालंकारलक्षणमित्यंगीका
रप्रथमः पक्षस्तु द्वितीय इति भावः॥ इति सामान्यालंकारः॥ ८०॥ भेदेति॥ वैशिष्ट्यं वैजात्यं॥ उन्मीलितं विद्रोषकः
श्चेति क्रमेणालंकारो॥ भग्नभेदाग्रहात्तरतदंतर्गतं लक्षितानीति॥ संकुचितत्वादिति भावः॥ सामान्यरीत्या
सामान्यालंकारन्यायेन॥ एवं च वेत्रत्वचा तुल्यरूपा वधूनां कणाग्रता गडतलागतानि॥ १२०॥ सहेल
न्यादिनापतिष्यन्कोवोदयिष्यन्वचंपका नि इत्यपि विशेषादाहरणबोध्यं॥ यत्तु अनुमानालंका
रेणैव गतार्थत्वा न्नान्योरलंकारांतरत्वमपीति॥ तदयुक्तं उदाहृतं रूपं भेदविशेषस्फूर्त्या विशेष
द्वयनिहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात्॥ तथापि स्वकपोलकलितैपरिभाषालंकारतां ब्रूषे तथापि सादृ
श्यमहिम्ना आगने वगतयोर्भेदे वैजात्यस्मैरेयोस्फुरणात्मना विशेषाकारेण मीलितसामान्यप्र
तिद्वंद्विनायुक्तमेवालंकारांतरत्वं॥ अत इष्टावज्ञयो रिव विशेषोक्तयलंकारादित्यलं विस्तरेण॥ न

त्यादिति नृत्यं कुर्वतो भर्गस्य हरस्य यो दृष्टासः तत्प्रसरस्य समूहस्य विस्तारस्य वा सहचरे स दृशोरित्य
 र्थः। कीदृक्। कीर्तिवस्तु कूः। एषः कमलाका मुकः। नाभिकमलपरिमलस्य प्रोठिसमूहियदिनासादीय
 प्यत्। नाधारदृष्यदित्यन्वयः। यत्तु तद्गुणस्यात्र निर्वाधित्वा कथं तत्प्रतिद्विद्विष्यन्मीलितस्येति तदनुक्तो
 मात्र पालंभत्वा दुपेक्ष्यं॥ तद्गुणनभेदान्ध्याचसार्थस्योक्तत्वात्। वाराणसीति। लाञ्छने तृतीयलोचना
 दि। चिह्ने साधारणे पितृतीत्यन्वयः। पार्थोऽर्जुनः तेन कृतायः प्रहारः तेन व्रणायनतादृशमुत्तमार्ग
 शिरःपूर्वत्र स्वाभाविकगुणसाम्यं। इह लाङ्कितुकगुणसाम्यमिति भेदः॥ इत्युन्मीलितविशेषालंकारो॥
 किञ्चिदिति ॥८२॥ किञ्चिदभिप्रायसहितं गूढमुत्तरमुत्तरनामालंकारः। वेतसीवेतसलता। सुरवेन तत्तु योग्या
 सुतरा। ग्रामे इति प्रस्तरप्रायपोषाणबहुले। पाषाणतुल्ये च। प्रायोबाहुल्यतुल्ययोरिति कोशा
 त्। किञ्चिदास्तरणादिकसमागमप्रतिबन्धच। पयोधरो मेघः स्तनश्च॥ कश्चिद्वचनमिष्यतीति ज्ञा

न केसुं मैकज्जलेषु स्थितान्यज नानि प्रमार्ष्टि प्रोक्तं। तदपि तथापि दिक्षु हिमकरस्य चंद्रस्य यत्किरणा द्वे तं तस्य सो
 वरेत्तकी स्वस्तीत्याहेत्यर्थे तदा हेति भावाद्वादिभ्यः सुगवाच्य इत्यनेन ठक्। प्रत्ययः। तादृशीतियावत्। स्फुरति प्र
 कारात् इत्यर्थः। विशेषाकारणेति। प्राक्कलेक्षितविशेषणेत्यर्थः॥ इत्यतः गुणालंकारः॥ ७७॥ प्रागिति। परमन्त्रि रूपे
 धिवशात्पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्यात्कर्षः। अनुगुणानामालंकारः॥ नीलोत्पलानि कणावतं सीकृतानि। कुपिरिति।
 कापि वायने मद्यं॥ इत्यनुगुणालंकारः॥ ७८॥ मीलितमिति। लक्ष्यनिर्देशः। स इति। स्वभाववत्ते चरणलाक्षा
 याः रसो ना लक्षितं ज्ञातः। मल्लिकेति। श्लोमंदुकूलंतथा रिण्यः। इति मीलितालंकारः॥ ७९॥ सामान्यमि
 तिलक्ष्यनिर्देशः। विशेषो व्यावर्तकधर्मः। पद्मो नामाकरः॥ वालिसूनुना अंगदेन। एकेन। चरणज्या तुनादि पद्माकर
 ना। अपरस्य लाक्षारसाभिसारकार्दैः। भिन्नरूपेति। मुखपद्मं। वस्त्वंतरं देभिन्नस्य स्वरूपस्यावभासोपीत्य
 र्थः। उक्तमेवार्थं उदाहरणरूढतया विवृण्वयति। मीलितोदाहरणे हीत्यादिना। वस्त्वंतरत्वेन न भासत इत्य

रा

द्विंदुनां प्रबंधे धौमिभिः कंठेभिर्नलनं कंकुमंदं कापिवयस्यासखी स्मितास्मितं हृत्वा पुंस्त्वं व्यंजयंतीति स्म ता
 तन्व्याः पाणोश्च कुलेखां लिलिखेत्यन्वयः। सूक्ष्मालंकारपराभिप्रायमवगत्य साकृतं चेष्टितं नोत्तरसमर्पणं। विहि
 तालंकारतुगुणपुरवृत्तांतज्ञात्वा साकृतं चेष्टया तत्प्रकाशानमिति भेदो बोध्यः। इमिपि हितालंकारः॥८५॥ व्याजोक्ति
 रितिलक्ष्यनिर्देशः। चौर्यवते हृतं यत्संकेतभूतभूमिपृष्ठलुठनमित्यन्वयः। उपपत्तिना जारेण। तस्यां छेकापन्तौ।
 आयांतमिति। प्रतोल्याख्यायां। एकाकाचिद्रामावनिता संख्यापुरस्तात्तुराभाचकंपाद। दिभिरनुभावेः व्यंज्य
 मानमनुशंगेन हरेप्रणमंति सति जुगूहे। गोपितवतीत्यन्वयः। लक्ष्यते। व्यंज्यते। एवमिति। सूक्ष्मालंकारवद
 क्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः॥ उदाहृतं व्यमिति। यथा। वक्रस्य दीति। पद्यएवाली वालांसस्मितं प्राहमंदमुग्धाक्षीत्वा
 मद्यपय्यामिनाथेत्युत्तरार्थः। निर्माणेनाथमित्युक्त्या प्रकाशानमिति बोध्यं। वस्तुसौंदर्येति। वेतसनि कुंजरूपवस्तु
 सौंदर्येत्यर्थः॥ ध्वनिभावास्पदत्वात्। ध्वनिवाश्रयत्वात्। उपसंहरति। अत इति। ऐध्विन्यस्य भावाविष्करणमस्ती
 त्यनेनान्वयः॥ ॥ इति व्याजोक्तिरलंकारः॥८६॥ गूढोक्तिरिति। यदन्योद्देश्यं वाक्यं तदन्यं प्रतिकथ्यते चेत्तदा

ध

३५

वयः
 निधा

गूढोक्तिर्नामालंकारः। क्षेत्रं। सस्यादि। कलत्रं च अपेहि दूरीभव॥ अविवक्षितत्वादिति। अयं भावः। प्रकृताः प्रकृतश्लेषेऽसावुद्
 यमासुतेऽस्योदोऽप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थे प्रमानतया स्वीक्रियते। सर्वथैव प्रकृताः संबन्धस्यैव प्रकृतार्थस्य कथनेऽसंबन्धा
 र्थायैकत्वापत्तेः॥ अतः प्रकृतेपि श्लेषवादिनाऽप्रकृतस्य प्रकृतसंबन्धो वाच्यः। सचनसंभवति। विवक्षाविरहादिति। तत्तस्त
 ह्यस्तु अप्रकृतार्थकथनं तत्राह। तस्येति। अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः। ननु तादृश विवक्षाविरहेपि नानार्थविन्यासमात्रेणा
 स्तु श्लेष एवेत्याशंक्याह। विच्छिन्निविशोपादिति॥ विच्छिन्निविशोपादौ गूढोक्तिरवश्यं मंगीकार्येत्यर्थः। अतएव श्लेषमा
 त्रमिति। तन्मात्रनिशकरणमेवोपक्रांतं ननु श्लेषनिशकरणमिति। नाथ इति। विपुणिः पुण्यवीथिका। पुष्पिणी रज
 स्वला। आगमेन वेदेन जालनीयः। स्तुत्यः आगमेन लालनीयश्च। रजनी व्याप्येत्यंतं तसंयोगे द्वितीया। इति गूढोक्ते
 नामालंकारः॥८७॥ श्लेषगुणमिति॥ श्लेषेत्युपलक्षणं॥ अर्थशक्तिमूलगुणस्य अपि गच्छाच्युतेत्यादेः संग्राह
 तात्॥ वसे इति। वसे। लक्ष्मि। विष्ठादं। खेदं। हर्षं। उ कजवं महावेगं। उर्ध्वं प्रवृत्तं श्वसनं। श्वासं प्रवृत्तं च संत्यज्य
 कंजलं पातीति। तथा वरुणः कपश्च। गुरुमहावृहस्पतिश्च। बलं प्रसिद्धं। त। इन्द्रजंभितेन बलारव्यदेत्यनाशकं

चाद

माने

ज्ञे

स्वतीति रतादृशमित्यादिरूपं । उन्नेयः प्रश्नः कल्पः लयः प्रश्नोयेन तादृशस्योत्तरस्य । इयिमानेति । इयिहेतु
 तर्कमित्यर्थः । अनुत्तसायाः । पश्चान्नापयुक्तायाः । प्रश्नोत्तरस्येति । प्रश्नः उत्तरं च प्रश्नोत्तरांतरं । ताभ्यामभिने
 उत्तरं चित्रमित्युच्यत इत्यर्थः । केदारंति । दाराणां पोषणं रतः क इति प्रश्नः । केदारस्य क्षेत्रस्य रपोषणे
 रता इति तदेवांतरं । केखेटाः । खे आकाशे अटंतीति प्रश्नस्य यदुत्तरं । वयः पक्षिण इति । तव किंच लमि
 तस्यस्य यदुत्तरांतरं वयः । तारुण्यादीति । तेनाभिने ॥ इत्युत्तरालंकारः । ८३ ॥ सूक्ष्ममिव । पाराशराया
 भिनेस्य इतरस्मिन् यशेषये साभिप्रायं चेष्टितं सूक्ष्मालंकारः । पाराशरायाभिज्ञस्यैवासाविलरश्च ।
 तस्य साकृतचेष्टितस्य मयात्सरविषय इति वार्थः । संकेतेति । संकेतकाले मनोयस्य तज्ज्ञासुमित्या
 वत् । विष्टा । जारं । नेत्राभ्यामपि तं साकृत्यस्मिन् तादृशं लीलासंबन्धि पद्मे नेत्रेत्यादिक्रियाविशेषणं ॥
 इति सूक्ष्मालंकारः ॥ ८४ ॥ हितामिति लक्ष्यनिर्देशः । तल्पं । दायनं । वक्त्रेति । वक्त्रे प्रसवणशीलांस्वे

नलं कामयत इच्छतीत्यर्थः

१३

द्रुणत्वा । अत्र श्रीकृष्णसंनिधौ याहि इति प्रकारेण भयानेवारणव्याजेन भूराणां प्रत्याख्याने वजनंकार । येत्वा तंधोमधूनं
 तेन मग्धः पयोधि यस्मै लक्ष्मीमदानं सर्वोदारे तदहत्त्वित्यन्वयः । परेति । परं वचनं यगुप्तस्याविष्करणमित्यर्थः ॥
 त्रपयेति । लज्जायागुप्तस्येत्यर्थः । दृष्टेति । गोपेरयोराग आसक्तिस्तया हृतया परागैर्धूलिभिव्यप्तिया च । गो
 पेति संबोधनं वा किंचित् । समविषयं । युक्ता युक्तं च । इह त्वयि भूमौ च पत्युर्भावः पतितातां पतनं प्राप्तां
 च विषमेषुः पचदारः तेन खिन्नमनसा । विषमेषु सकृदपि खिन्नमनसा च । अबलानां स्त्रीणां व
 लरुहतानां च सलत्रास सूचनं । गोष्ठं गोस्थानं । चेतोमलमिति । लंका नैयं ते इच्छतीत्यर्थः ॥ अ
 सः । तदा विष्करणं चाद्रीरुणा दृष्टा चेत्यनेन बोध्यं । वादृशतीति । वादृशेषवत्तानृत्यर्थः । त्रा
 डीकृतः संगृहीतः । गच्छामीति । अच्युतमृद्विषये अस्वलितेति गुप्तार्थः । चिरकालं तद्वदने
 नापि नलं निरूपितुं सभोगेन हितुं गुप्तार्थः । विजनं स्त्रियोः एकांतस्थयोः । हतश्चासौ जनश्च

१ रित्यर्थेन दृष्टं नैतत्सि
 नेन

ग४

लेख्यतिरुच्यतिर्यस्यतादृशस्येत्यर्थः॥ इति लोकोक्तिरलंकारः॥ १८०॥ छेकोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः॥ अर्थतिरगभिति॥ अर्थतिरुच्यं
 जकता॥ समीपस्थयद्वृत्तातः पृष्ठस्तत्समीपस्थ सचायवेति॥ भयद्वयमानवृत्तातस्तत्समीपश्चेत्यर्थः॥ तेन लोकोक्त्यनुवा
 देन॥ मलयेति॥ ज्ञाताः समूहाः॥ याताः गताः॥ विकासिनामल्लिकाकुसुमानापरिमलस्य भारो यस्मिन् नृत्तादृशो यो ज्ञो भग्नो न
 ष्टः॥ हे च तत्त्वयद्युत्तमसिंहसे उत्साहवान् भवसितदातन्निस्ते ह नायकं घटयन्॥ अनया सह योजनीया गवानिवर्तने पशूनां नृत्या
 वर्तने य एव प्रभवति स एव धनं जयोजनः इत्यन्वयः॥ लिप्सया प्रोषितस्य यांगनातत्सखीवंचन इति संबंधः॥ आध्याः तैलं
 गाः॥ इमाम् सखीगोप्रायो गतुल्यः॥ इति छेकोक्तिरलंकारः॥ १८१॥ वक्रोक्तिरिति॥ का कृध्वने विकारः॥ अपरार्थस्य
 अभिप्रेताश्च स्वदथादथांतरस्य॥ नंदीहरस्य गणविशेषः॥ दारुणा क्रूरेण त्येतदभिप्रेतं काष्ठेनेति कल्पनं॥ विकृतत्वं च कस्य
 चिद्वर्णस्यावापोद्वापाभ्यां भवतीति॥ सीता प्रतिरावणोक्तिः॥ पादत्रयं चतुर्थं प्रति सीतायाः॥ तेन वपतिः सरामोयुधिसं
 ग्रामे पुरतो न स्थाता स्थास्यसीत्यर्थः॥ अनिरायेन लघुलघिषः॥ तत्संबोधनं॥ इदं पादत्रयं प्रष्टुं क्षरासुराणां त्रिवनतव सप्तमानां
 र्णानां विलोपो यत्र तादृशं पुनः पठेत्यर्थः॥ शब्दस्य परिचयसहत्वादिति भावः॥ भिक्षेति॥ जलनिधिश्च
 दिग्भवाश्च तत्कन्यया लक्ष्मीपार्वत्योः क्रमेण स्थं लीलायां सत्त्वापो मिथोभाषणे नोऽस्मान् नत्रायतां मित्यन्वयः॥ इत्थं

अन्यथास्त्यर्थं स्थिता विनिसंभावयति। तेन द्वयोर्कीर्तिर्जतिवद्वेवात्मानं वंचयाव इति गुप्तार्थः। आमंत्रणं स्यात्त्युक्तेत्या
 देवर्षेभ्यो रचनया सूचितो यो वधावस्थानभेदः तेनालसा। कविनिबन्धेति। कविनिबन्धेति नवक्रागुप्तस्येत्यर्थः। सुब्रुव
 मिति। शोभनभूतद्वयिता। दृष्टिश्च। तयोः संबोधनं। कोपोरोषः। विकारश्च। गणिष्यनुरागिणीनि। अर्थेन तेन मे। इति च मयोर्य व
 स्थविरोषणं। पक्षे गणिणि। रक्तिमन्नीलेन मे इति द्वे संबोधनं। एवं दृष्ट इत्यपि। उच्चारणेनेति। स्वरविरोषसहकृताच्चारणेनेत्य
 र्थः। इति विवृतोक्तिरलंकारः॥ ८८॥ युक्तिरिति। स्वस्य मे गोपनक्रियया यत्पुरस्याति संधानं वंचनं सा युक्तिनामालंकारः। त्वामिति।
 नायकं प्रतिद्वितीवचनं। पुष्पस्येदं पोष्पं। दंपत्योरिति। तस्य शुकस्यातिमात्रं अत्यर्थं निगदतः इति संबन्धः। फलशब्दो बीज
 परः। गोपनीये विषयभेदस्य विद्धिनिभेदा प्रयोजकत्वादाह। यदेति। नन्वेव स सायातमा लोक्येत्यादौ व्याजोक्तिरेवेति प्रागुक्तं
 विरुद्धेत्यादां कयाह। एवं चेति। यदेति पक्षांगीकारेनेत्यर्थः। एवं च पूर्वग्रन्थः आद्यपक्षाभिप्रायेण विभायः॥ इति युक्तिरलं
 कारः॥ ८९॥ लोकेति। अनुदुर्नि रनुकरणं सहस्वेति। अर्थाद्विरहं। मासानभिव्याप्येत्यर्थः। नामैवेति। तेवरदा त्वनामे
 मैववां स्तितदतत्वं आख्याति। कथयति। अतस्त्वं वरदानमुद्रां इतव देवताचन्नधारयसि। यतो विश्वप्रसिद्धतया विप्रक

स्वे

क
म

धत्ते

चास्यतमित्यनेनोक्तः। ध्वनिभावास्पदानि। ध्वनित्वप्रयोजकानि। व्यवस्थितत्वादिति। ननु चार्थशक्त्याक्षिप्तोपि व्यंग्योर्थः कवि
नापुनः। यत्राविच्छिद्यते रसो न स्यात् सान्ये वालं कृतिर्ध्वनेरिति। ध्वनिकारवचनेन निर्णीतत्वादित्यर्थः। उक्ताविति। निषेधाभासमा
क्षेपाबुधाः केचन मन्वते॥ आक्षेपो न्योविधौ व्यक्ते निषेधे च निरोहितेत्येताभ्यां नाहं दूती गच्छ गच्छसि चेत्पुनरुद्हरणयोः प्रतिपा
दितव्यमित्यर्थः॥ असि स्थत्वा कृधितु प्रतिद्वंद्वित्वं॥ इति विधिरलंकारः॥ ९९॥ हेतोरिति। हेतुमता कार्येण मानच्छेदः का
यी॥ एष इति॥ विदुमच्छायः। प्रबालकांतिः। विगततरुच्छायश्च। मरुर्निजलदेवः॥ माने इति। मानने छति। अति छतिसति ए
वमुपशमेवारयति सति द्विधा लज्जायां क्षमाभूमि मालिखत्या। भूभुल्लेश्वरस्य तदनुभवत्वात्। स्वातन्त्र्ये च। परिवर्त्य पुनरु
मुखीभूयति छतिसति धैर्ये - करौ व्याधूय मम नानुमतमिति सूचनाय हस्तधूननं कृत्वा गते सति हेतुलक्षणेन प्रनुसरतो
अमुना जनेनैतावत्फलं प्राप्तं॥ यस्यादेनापि यो न स्पृष्टः स एव चरणौ स्वीयं स्पृष्टं न सम्यक् मन्यते अनुजानातीत्यन्वयः। अ
त्र तदृष्टारूपहेतुलकार्ययो स्पृष्टं। अभिधाने भेदांतरमाह। हेतुहेतुमतोरिति। केचित्तु। भेदोद्भूतप्रभृतयः। तदुक्तं। हे
तुमता सह हेतोरभिधानं अभेदतो हेतुरिति। लक्ष्मीति। कदाक्षाः चिदुष्णालक्ष्मी विलासाः इत्यन्वयः। विलासहेतोर्विला
साभिन्नेनैनाभिधानं। एवंविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह। अत्र चेति। कार्यावश्यभावश्च तच्छेद्यं चेति विग्रहः॥ आदि

ना अपुण्याशनं रोग इत्यादौ उपादेयत्वानुपादेयत्वादिसंग्रहः॥ आयुरिति। वीरः कलिंगेश्वरः। कलिंगदेशाधिपो राजा विजयते इत्य
न्वयः॥ कीदृशः दानरूपस्य महोत्सवस्य आयुरितिकार्याभिन्नेनैनाभिधानं। एवमग्रेपि विशेषेण नतानाक्षोणीभूतो राजा कलिताकृ
तिः धृताकारः। वीरश्रिया वीरलक्ष्याः निकेतनं स्थानं॥ इति हेतुलंकारः॥ १००॥ भावस्येति। निर्वेदादेव्यभिचारिभावस्येत्यर्थः। प्र
त्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः ते च प्रत्यक्षा नुमानोपमानाश्चार्थापत्यनुपलब्धि संभव एतिह्यारव्याः। विभवेत्यादि। रत्यादेरा लेबनोद्वा
पनरूपाणि नायका चंद्रोदयादीनि कारणानि काव्यवर्ण्यमानानि विभावयंतीति व्युत्पत्त्या विभावपदेनाभिधीयते। कार्याणि च कयक्ष
रोमां चादीनि तथाविधान्येवानुपश्वा इवतीति व्युत्पत्त्या अनुभावपदेनैव एषामेव कार्याणां रत्यादिनां त्यादेने कर्तव्यं सत्कारिभूतान्यु
क्तं। अदीनि च व्यभिचारिपदेन विशेषादभितः समेततः काये स्थायिनं चारयंतीति व्युत्पत्तेः। एवं रतिरासक्तिरनुशागादिपर्यायबोधा
अतः करणवृत्तिः विकृतविदूषकादि चेष्टा दर्शनजन्या चित्तस्य विकाररूपावृत्तिर्ह्यसः॥ इष्टलाभानाशानिष्टलाभादिजन्या चि
त्तवृत्तिः शोकः। असि स्थः। आदिपदेन क्रोधोत्साहभयजुगप्साविस्मयनिर्वेदारव्यानां घण्टा परिग्रहः॥ विशेषपदेन चरत्यादे
स्त्वायेत्वप्रयोजकं परिपुष्टत्वं कोताविषयत्वं इतरा नंगत्वं च विवक्षितं॥ तदुक्तं। रत्यादिश्चे। निरंगस्यादेरादिविषयोयथा। अथ॥
अस्यांगभावभावास्यान्नदेतदास्त्वायेतं शब्दभागिनि॥ स्त्वायिन एव चाभिव्यक्तस्य रसत्वं। यदाहुः॥ कारणान्यथ कार्याणि

स्य

जा

ग

सहकारीणियानि च ॥ रस्यादेस्थापिनो लोकेतानि च नान्यकाव्ययोः ॥ विभावानुभवास्तत्कथ्येते व्यभिचारिणः ॥ व्यक्तः स तैर्विभावो रसस्मृतः ॥ इति ॥ अभिव्यक्तौ च रस्यादीनां रसरूपाणां क्रमात् ॥ अङ्गानां रसहारैकगुणरो द्वीरभयानकाः ॥ बीभत्साद्भुतं चान्तरूपविशेषसंज्ञा बोध्याः ॥ निर्वेदादिति ॥ निर्वेदबलानि रसकारव्यास्तथा स्यान्मदाश्रयः ॥ आलस्ये चैव दैन्यं च चिन्तामोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ ब्रौडा च पलता हर्ष आवेगो जडता तथा ॥ गर्वो विषोद ओत्सुक्यं निद्रा विस्मृतिरेव च ॥ नासश्चेव विलर्कश्च विशेषा व्यभिचारिणः ॥ त्रयस्त्रिंशद्दमीभावाः समाख्यातास्तु नाम त इति भरतेनोक्ताः ॥ लज्जादिना विकारगोपनं अवहित्थाख्याभावः ॥ देवदत्तेत्याद्यपरिपुष्टत्वादेरुपलक्षणं ॥ रतिरिति चापुरिपुष्टहासादेः ॥ अनेचित्येनेति ॥ एतच्चोदाहरणे दर्शयिष्यामः ॥ मुनिरिति ॥ कुंभसंभवोऽगस्त्यः एकचुलकेन समुद्रे पीयमानेन दंतगंतयोस्वावताररूपेण मेत्येकर्मयोर्दर्शनैर्नम्योद्भुतरसो मुनिप्रभावानि ब्रूयपयवसन्नतया तद्विषय इति पोषकत्वात्तदं

५ अतिचपलैस्तनैः

गमिति भावः ॥ अयमिति ॥ भूरिश्रवसश्चिन्नं हस्तमालोक्य तद्वधूना मुक्तिं संपूर्वा नुभूतोयं कारयः पाकुरुणा रसपरिपोषः ॥ कहेति ॥ निमिषमिव दिवसान् कदा नेष्यामीत्यन्वयः ॥ कीदृशः काश्चां गंगातीरे वसन् ॥ अये इत्यादिरिति क्रोशान्नित्येनेत्यन्वयः ॥ आतेत्युच्चादिति ॥ स्फाराः विस्तीर्णाः ॥ प्रस्तामि ॥ प्रसंजयामि ॥ भुवःपृथिव्याः ॥ इमं भुवं बिभ्रत् धारयमाणः ॥ त्वस्यथीति ॥ हे वीरसंज्ञासतोभयादने सत्वरंगं छेतीतव प्रस्यथिनः ॥ शत्रवः वसंधरेणः भूपाः तेषां तुरुणी विलंठितुं योताः किराताः भिल्लाः तासां तुरुणीनां उत्तरं लैः ॥ अनितरा अतिशयेन लोलैः चंचलैरुपागैर्नैत्रं प्रांतैश्चैते स्मिमेताः स्तस्मिन् ॥ ध्याः प्रोद्भूतरोमांचाः विस्मृताः उपक्रमोल्लेठनरूपोयैस्तादृशा स्तिष्ठन्तीन्वयः ॥ अत्र अष्टंगारस्याननुक्तं राजवनिता विषयत्वाद नौचित्येन प्रवृत्तिरित्याभासरूपत्वं ॥ त्वयीति अजनिष्ट अभूत् ॥ युधिसंग्रामे ॥ तद्विषयैति ॥ प्रभुविषयाद्विषदूणस्य यारतिः ॥ तद्रूप इत्यर्थः ॥ अत्र शत्रुविषयकत्वरूपा नौचित्येन प्रवृत्तिरित्याभासरूपत्वं ॥ पश्याम इति ॥ नायकस्य स्वमित्रं प्रतिनायिकावत्तां तोक्तिः ॥ मयि तूष्णीं भूते किमियं प्रतिपद्यते तस्य श्याम इत्याभेदायैणमया ॥ स्तेयं मोनरूपमालंबितमंगीकृतं ॥ बहुवचनं सखीसमाज्ञाभिप्राये ॥ एवंतयापि अयं खलु ब्राह्मणं किमिति नालपति

नभाषते इति कोपः आश्रितः। अत इत्यन्योन्यं परस्परं विलक्षितं लक्ष्यं। हेताया दृष्टिः तत्र चतुरेसव्याजं निमित्तं तत्तद्व्याज
सहितं। तदिति। युधि भवं निनीषा नतं। मिहामि॥ यतः स्तवैव रूपेण समः समस्त्रियो नलः पतत्रिणा हंसेन पादेन विलिख्य
अद्वि। दृष्टिः। एकेने। हेवीरक्षणमात्रेण युधे प्रस्थानाद्रापीयो विरहः क्लेशः तदसहिष्णुलोलाक्षीं दयितां पश्यतस्तथा प्रो
हसं गामाडं वरमाकर्णयतः स्वभवतः एका कपोलपाली डाकरी घुंघुलकैः कुसुमायुधस्य मदनस्ये धुधोस्तूणमिव प्रव्यक्ता
पुंखावली शारपुंख पंक्तिर्यत्र तथाभूताः भूत। अन्याद्वितीया जेतुं जयशीलस्य मंगलपालिका मंगलरूपा पालिका कदाका
शः दिनिर्मिता उभयपार्श्वस्त्वस्तं भवक्षादिषु वल्गु मार्गपालीति प्रसिध्वा तद्वदभूत्। इत्यर्थः। अत्र प्रेमपदोक्तायाः रतेरपरि
पुष्टत्वाद्वावरूपं बोध्यं॥ ककार्यमिति। शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टुं वतो राज्ञो ययातेरियमुक्तिः। अकार्यं ब्राह्मणकन्यासक्तिः।
राशालां छनस्य चंद्रस्य कुलं सोमवराः। अयं वितर्कः। तदुपद्ये न भूयो पीत्योत्सुक्यं। एवमग्रेपि। श्रुतं शास्त्रं श्रवणमि
ति मतिः। अहो कोपेपीति स्मरणं। अपगतकल्मषाः। कृतं सुकृते धीर्ये धाते। किं वदिष्यतीति शंका। स्वप्ने पीति। देन्ये।
हेचेतः स्वास्व्यमुपेदीति धैर्यं। कः खलु धन्यो युवातरुणो धरधास्यति पास्यतीति। विप्रलभो वियोग इति पर्यायो॥ कां चिता

सु

तेति। इन्द्रियाणां वर्गः समूहः मधुनि मद्ये निर्वचर निर्वर्ति प्राप। कथं भूते संक्रांति। प्रियमुखप्रतिविंबे। भोजकोमला ग
पल्लववत्सुगंधो स्वादुनि आस्वाद्ये। अदृष्टनादयुक्तभ्रमरयुते। शीतस्पर्शे चेति। अत्र इन्द्रियतस्या तज्जन्य प्रत्यक्षमलका
रः। किमिति। आरात्र। दूरे इति। क्षणं संदिह्य कश्चिद्दृक् हंसवा सिनो परोक्षैरदृश्यैः बिंबो केरनाश्रितकथालापैः बिंबोको कपलानां
नारदं विष्णुयैः क्लेशक्षणे हाविविशेषैः मुखमिति निश्चिकाय निणीतवान्॥ इति प्रत्यक्षालंकारः॥ १०१॥ यथेति। य
थानादौः। नुमानार्थः॥ यथा शब्दस्तु निर्दिष्टस्तुत्ययोगानुमानयोरिति विश्वकोशात्। तथा च चपलजलद्रूपो धूमः व्योमः
आकाशस्य रंध्रमवकाशो यस्मात् स्फुरगयति। यस्माच्च कीटमणयः स्वद्योताः स्फुरलिंगानां रूपं दधति धारयति यस्माच्च ख
सुद्रुपाभिर्ज्वालाभिः उद्भसिताः प्रकाशीभूताः पुरितः पिंगवर्णाश्च ककुभो दिशः तस्मात्सुथिकरूपाणां तरूणां रवंडे स्मरलक्षण
दवाग्निलिंग इति मन्ये इत्यन्वयः॥ प्रयोगस्तु पृथिकतरु रवंडे स्मरदवानलवत्। व्योमव्यापि जलद्रूपमवत्वात्। इत्यादिर्बोध्यः।
यत्रेता इति। लहरीवच्चलाश्च वलाः दृशो यासां ताः। एताः कामिन्यो यत्र जने भूलतां व्यापारयति प्रेरयति। तत्रैव भू संज्ञाविषये
वयद्यस्मादमीममस्पर्शिनो वाणाः। सततं पतंति। तत्र स्मान्मंडली कृते चापे पुं। खिताः योजितपुंखाः येनाराः तेषु प्रेखन्

मस्का रं धि लक्षण एव स्थितः । ततः ईषता म्रकपो लको न्तिर्यस्य तादृशो नाधिक या । मुखे को पाति शया ज्ञाते सानि
 तस्या द्यो दृष्टि पाते नैवानतः प्रणत इति । किमसुभिरिति ॥ व्याख्यातं चैतत् ॥ तथेति । ननु मुखं च इव व्याख्यातः
 स्मरस्येत्यर्थः । तच्च सिद्धं वाक्कल्पितमिति भावः । इति शब्दालंकारः ॥ १०४ ॥ निर्णेतुमिति । अस्त्विति निर्णेतुं
 नृस्य इत्यन्वयः । व्यक्तमिति हेतुः । तर्कः । व्यक्ते प्रकटे च लीयात् तदा सा ज्ञान् वी जलं धि जलं नापूरयेत् । अ
 न्यथा पूर्णं सति अर्णः समुद्रस्य जलं गंगोद्यैर्निर्भस्मितं तिरस्कृतं सत् शंभुकं ठसमानवर्णं नीलं कैठं स्यादि
 त्यन्वयः ॥ इत्यर्थोपलंकारः ॥ १०५ ॥ स्फुटमिति । हेतुश्चि तर्कयंतः स्तर्कशीला अपि लोकास्तदवलम्ब
 मनुपलभ्यमानाः अपश्यन्त । तवावलम्बं मध्यमस्योदिति स्फुटमेव । निश्चिन्वते । कुलपर्वतश्च युग्म स
 त्वेनाध्यवसितं स्तनद्वंद्वं । अभूतेति । ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः । पूर्वमभूतं । अभूतपूर्वं । तादृशं मम किंभा
 वी न किंचिदेतत् । सर्वं शीता तपादि द्वंद्वं सहे । हियतो मम स हजमेव दुःखमस्ति किंतु हेनाथतव शणागता
 २ माधारे विनायदास्ते तत्त्वितमकरध्वजस्येन्द्रजालं मयारचितं । भप्रतीमस्त्यन्वयः । इत्यनुपलब्ध्यलंकारः ॥ २

५ बाठमित्युत्तरं अंगीकारे । अस्तीत्यर्थः । अ । हीति पूर्वस्योक्तिः । युवेत्यादिपांथवचनं । सत्यं जीवतीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः ५
 नां भक्ता नां त्वदग्रे पराभवो नानुसूतो नोचित इत्यन्वयः । अथवा तव नानुसूत इत्यन्वयः । अत्र दुःखादेः संभवाख्यप्रमा
 णसिद्धस्य कथनं । येनामेति । भवभूते रक्तिः । नामेति कुत्सने । नाम प्रकाश्य संभाव्य क्रोधापगमकुत्सन इत्यमरः ।
 प्र ते अस्ति वा तं अंति प्रयत्नः । हियस्यो निरवधिरयं कालः । पृथ्वीव विपुलेति क्रमेण योज्यं । अत्र कालो ह्ययमि
 त्यादिना सोपपत्तिकं संभवाख्यप्रमाणमुपदर्शितं । भ्रालरिति । पथि के प्रति ग्रामस्त्वस्य प्रश्नः । कुत आगत इत्य
 नंतरं आगत इति शेषः । नगरादित्युत्तरं ॥ चार्तेति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । जीवतीत्यादिसर्वपांथवचनं ॥ इति सं
 भवालंकारः ॥ १०७ ॥ अनिर्दिष्टं प्रवक्तुं केति । अनिर्दिष्टो विशेषतो नुक्तः प्रवक्तव्यस्येत्यर्थः । एवं च एतदे
 व ऐतिह्यलक्षणमिति दर्शितं ॥ इत्येतिह्यालंकारः ॥ १०८ ॥ यथा संभवमिति ॥ संसृष्टि संस्काराभ्यां द्व
 योस्तधिकानां वेति यथा संभवमित्यर्थः । स्फुटमिति । स्फुटमवगम्यमानो भिद्येयमिति विग्रहः । एकस्मि
 न्ना वकेऽनुप्रवेशोऽवस्थितिः । एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तीभावेऽप्यति ॥ कुसुमेति । माघेऽनुवर्णने जद्यमिदं । अन्य

३ इत्यष्टौ प्रमाणालंकाराः ३

था कयापि वा ने तथा चाले तथा कलः स्वरो मेखलायाः का व्याः कलकलः कोला हलो विदधे। किंभूतायाः कुसुमसौर
 भ्यंभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वका विज्ञेयं स भ्रमरास मृत्वा गोभायस्यास्तथा अलकालोलायस्यां तादृ
 ची दृश्यस्यास्तथा भूतयेति। आनंदेति॥ आनंदेन मंथरं यस्याथो पुरंदरेणेंद्रेण मुक्तमपि तं माल्यं यत्र तादृ
 चं॥ महिषासुरस्य मौलो मस्तके हठेन निहितं मंजुमनोरमं मंजीरस्य नूपुरस्य सिंजितं रणितं यत्र तादृशं म
 नोरमं मं बिकोथाः पदांबुज सदृशं चरणं मं नोऽस्माकं विजया य भवतु इत्यन्वयः॥ अत्र पदांबुजमित्युपमितं
 समास एव। न तु मयूरव्यं सकादिवत्पाद एवौ बुजमिति तैत्थौ सत्यं बुजं प्राधाने मंजीरसिंजितान्वयायोगादि
 व्युत्पत्तये न तु रूपकमिति ज्ञेयं॥ इति संसृष्टिः॥ तले चिति। तदा मारुतकंपितानां महीरुहाणां तले प्रकाया अवपे
 ते कं पमाना आसन्। तत्रोत्प्रेक्षते। शशां क रूपेण सिंहेन छिन्ना कृतीनां तमोलक्षणा गजानां शरीरं खंडा इवेति।
 गुणानां चेति तृतीयाधिकरणे सूत्रं॥ अस्यार्थः॥ गुणानां गुणभूतानां पदानां पदार्थत्वात्परस्परमसंबंधः॥
 १ कुतः समत्वाद्प्रधानत्वसाम्यादिति। यथा भाष्यकारमते पवमाने छीनां आधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परं नांगीभावसंबंधः॥

यथा वातिकेकारमते अग्निसमिधनार्थानां मंत्रविशेषरूपाणां निवेदां सामिधेनीनां चेति संक्षेपः॥ एतदधिकरणसिद्धौ
 तत्पूर्वपक्षौ प्रकृता नुपयोगान्नद्वितीया॥ स्वरूपनाशेति। स्वस्वरूपनाशमुपचरितं यदा दृष्टिलवनमित्यर्थः॥ नन्वेवमपि
 तमोरोऽस्य विशेषणस्या नन्वयात्कथं रूपकमिति द्विरित्याशंक्याह। स्वरूपेति। क्रौडोकारेण निगीरणेन॥ लक्षणा मूलेति। सा
 ध्यवसानलक्षणा मूलेत्यर्थः। तथा च तमोरो उपचारेणान्वय इति भावः॥ नन्वेवं सति उपमां गीकारेपि किं बाधकमिति वाच्यं। तदं
 गीकारे प्रधानान्वयेऽप्युपचारोऽश्रयणापत्तेः तदपेक्षया अप्राधान्ये तमोरो तदंगीकारेण रूपकस्यैव चित्यादिनि। नकायाना
 मिति॥ सिद्धेदित्यनुवर्तते। उत्प्रेक्षानसिद्धेदित्यर्थः न्वयः॥ इव शब्दस्य सादृश्येऽसिद्धत्वेनासन्नितात्यर्थग्राहकसं
 भावना बोधकत्वा संभवादिति भावः॥ रूपकं विनापि उत्प्रेक्षायास्त्यात्यर्थग्राहकमस्तौ तदोक्तं नन्वेति। एवमित्युक्तौ त
 ३
 तर भोगजानामित्युक्तौ तथा च साधकस्य साधकांतरादुपकत्वाद्रूपकस्योत्प्रेक्षा गत्वमविकलमिति भावः॥ आवलिरिति॥
 सवितुः सूर्यस्य तुरगावलिः अश्वपत्तिर्नोऽस्माकं नवतु। केवनमश्रियः गगनलक्ष्म्याः मरुतमणीनां एकलता एका
 वलीवेत्युत्प्रेक्षा॥ सूर्यतुरगानां हरितवर्णत्वात्। कथंभूताः सम्यगति लंघिताः स्तुंगाः उच्चाः पयोधराः मेघाः यथा। एका

वह्नीपक्षे पयोधरोस्तनो। तथा स्फुरितो दीप्तिमान् मध्यगत अरुणरूपो नायको नेता सारथिर्यस्याः सा। पक्षे अरुणः
 आरक्तः नायको हारमध्यमणिः। नायको नेतरिश्चैह हारमणा वपीति विश्वः॥ अतिशयोक्त्या मेघानां स्तनत्वेनाध्यवसा
 नरूपया। मरीचिभिरनेन तिलतडलन्यायेन स्फुटावगम्यमानभेदायाः संस्पृष्टैः सकाशात्। वैलक्षण्यं दर्शितं॥ एवम
 नेपि। एकस्य च मातृकतिजनने परोपेक्षित्वादेगा गोभावमात्रं कथाह। परस्परंति। अंगुलिभिरिति। त्रिभिः अंगुलिभिरि
 व मरीचिभिः केवासे च यमि वतिमिरंसे गृह्य कृष्णलीकृतं सरोजलोचनं लोचनमिव सरोजं यत्र तादृश रजनी मुखं च
 बलिवेत्यन्वयः॥ तस्यायेति। उपमा बहुलं सौंदर्यं पाठादिति अर्थः॥ मुख्येति। मुख्यार्थं रूपं यत्कुटुम्बलीकरणं रूपं लि
 गं पुष्पासाधारणधर्मः तस्यानुकल्यादित्यर्थः॥ कृत्वा पकत्वा विवोषात्। अंगत्वा विवोषात्। चंद्रस्य चंद्रवनात्प्रेक्षाया
 दां पत्यव्यवहा वसमाशेषात्मकसंमोसोक्तौ चापेक्षितं नायकसाधर्म्यस्याक्तौ पमाभ्यां असमर्पणात्कथं तयोस्तदंगं स्य
 त्वमिति शक्यं। यद्यपीति। मरीचिभिर्द्वंगुलीभिरिति मिरमिव केवासे च यमित्येवं रूपमित्यर्थः॥ एकैकविषयं
 यादृश्याथ दृश्यस्याभेदाध्यवसा नेनेत्यन्वयः॥ अंतयोः वाक्यसमोक्तौ पमयोरावयकाभेदाध्यवसायेनोपपन्नौ
 १ मरीचिभिरिवेति १

सा

स्य
कं
सो

कृतमन्वयांतरसमासांतरकल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह। यद्वेति। तनुदीर्घेणेत्यादौ पूर्वनिपातनियमानुरोधेन यथा
 सैख्यत्रसंख्यक्रमपरित्यागः। तथा चो गुलि मरीच्योस्तनुत्वं नीरंध्रत्वाभ्यांति मिरकेवासे च ययोरावणकूपत्वं नीलत्वाभ्या
 सरोजलोचनयोदीर्घत्वकांति मत्वाभ्यासादृश्यं च बोध्यं। प्रातस्विकरूपेण॥ अंगुलित्वमरीचिवादिना। अनुमतेति। अनु
 गतं यत्सादृश्यं प्रयोजकं रूपं तंतुत्वादिकं तेनेत्यर्थः॥ एतच्च सादृश्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेणोक्तिरिति। तदुक्तं॥ सा
 दृश्यं त्रिविधं॥ भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेदप्रधानं चेत्पुनरुक्तम्यविद्यानाथेन उपमानन्वयोपमायोपमास्म
 रणानां भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलत्वमिति। ननु भेदाभेदरूपोक्तौ द्वयोपेतायाः उपमायाः भेदाशस्यानुपयोगात्क
 र्थतस्याः उत्प्रेक्षाद्युपयोगित्वमित्यत आह। न हीति। अकाशाश्च शीतापनयने चेति द्वंद्वः। शीतालुः शीतार्तः। शीतोष्ण
 लप्रेभ्यस्तदसहन इति चालुः॥ उक्तसिद्धान्तैर्निर्युक्तिकत्वेनाश्रयेयत्वं माशंक्यं कमानं प्रत्याह। एवमिति। पांश्वो यमिति। पां
 श्वनामोन्मत्तः। अद्विराज इव भाति॥ कथं भूतः। अंसयोरपि तोलं बो हारोयेन सः। तथा हरिचंद्रनेन रक्तचंद्रनेन हंसः कृतः अंगरा
 गोयेन स तथा भूतः। अद्विराजो कीदृक् बालातपेन रक्तानि सानूनि प्रच्छानियस्य सः। तथा निर्झरस्योद्गारेण उद्गमनेन अंशुले
 पंक्तं सहितं। पिबेतीति व्याख्यातं प्राक्। जीवोपयेणेति तथा च मत्कारप्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेन भेदानवभासात्संस्पृष्टिविलक्षणत्वं

नु

यं
उल्लेखनं

लि

कमलं

मितिभावः। दृशोदिवत्। दृशपूर्णमासादिवत्॥ अयं च भिन्नकालीनयोरपि समप्राधान्ये दृष्टफलं तत्र स्वर्गः प्रकृतं तु च मत्तुतिविशेषः॥ शक्तिप्र
 ति। अत्राजस्येदु मत्याः स्वयं वरे समगुणयोरजं दु मत्यो योगे न प्रतीतिर्येषां ते पौरा नागरिकाः नृपाणां मन्योः श्रवणयोः कटुषु पीडाके
 रमिति पूर्वाधिरूपं एकमेव वाक्यं विवदुः उच्चारयामासुरित्य न्वयः। तेन सर्वनाम्ना सा इदं मती विवदुः भूतार्थं मुनिः। अजकर्मकं वरणं
 तत्र तस्मिन् नक्षेत्रे विलीयेति। अग्निसंयोगोद्दि न घृतादिवत्। केनापि हेतुना विलीनतां प्राप्यत्यर्थः॥ विकसितं। विकचं। ज
 डभावः दौस्यं। मद न एव शिखी वन्तिः संरंभस्तात्पर्यं॥ सित्तमिति। स्फुटितकुभां तस्मिन् श्वेती हते शुभी हतेः जलेः सित्तमौ
 न्तिकमित्य न्वयः॥ मुखे वेति॥ संहो हः समूहः। लक्षयित्वेति। स्फुटमेकत्र विषयशब्दात् लं कृते द्वयमिति सूत्रादित्यर्थः। संघेति। स्प
 अथो अनेतरेदिवसरूप मरविंदं संचुको वा च संकोच मगमत्॥ कीदृकः स्पष्ट मुदसेतः उल्लसतः किरण एव केसरा। रुणि॥ स्प
 यस्यास्तथाभूताः सूर्य बिंबरूपा विस्तृताः कर्णिका वैद्येयस्य तत्। श्लिष्ट प्रकोशाभावेन परस्परमिलिताः। अष्टदिग् एव ग
 दलानां कलापः तन्मुरवेनाव ता रो यस्यास्ता दृशो बद्धा अंधकारेण ता मधुपावलिर्येन तथा तमित्यर्थः॥ पदभेदेनेति॥ रूपा
 सोणस्थि एत्थ गामे जो एल म ह म हंत ल अण्णं। तरुणा ण हि अमलु डि परिसत्कुचि नि वारे इ। सनास्यत्र गामे एतां
 स्फुरत्ता वण्या त रूपा ना हृदयं तु ठने परिसर्पंती नि वारयंतीति संस्कृतं। अत्र पूर्वार्धे अनुप्रासस्तृतीयपादे रूपक

१५२

क

मिति तयोः संसृष्टिः॥ वा। च्यप्रतियोगि तादिति। सच्यप्रतियोगि प्रति सं बंधियस्य तद्वाच्यप्रतियोगि कंतत्वादित्यर्थः॥ एवं वाक्या
 वाच्यहस्यानुप्रासादादेः वाच्यलंकारस्य तदनुप्रवेशो न वाचकानु प्रवेवा इति युक्तं वक्तुं युक्तमिति भावः॥ सत्पुष्करेति॥ यस्या
 नगर्या एणी दृक्वाः उद्या न संबन्धी वापी पयसि वनाद्यगृहे रमंति॥ क्रीडंति। की दृशो समीचीनैः पुष्करैः कमलै र्द्योति नो यतरंगाः
 तस्योभावति गृहे गृह पक्षे समीचीनै पुष्करै र्वाद्यभांड मुरवे द्योति नो योर गो नृत्यभूमयः मिस्रलोभि नीत्यर्थः॥ पुष्करं
 रिहस्तागे वाद्यभांड मुरवे जले॥ व्योम्नि पं सख ड्ढ फले पं स ड्ढ त्यमरः॥ श्लेषा भित्ति केति। श्लेषा भित्तिरिव भित्ति मूलं
 यस्येत्यर्थः॥ रागवतीति॥ रागो अनुरागो रक्ति मान्। अंबरे आकाशं वस्त्रं च॥ नन्वत्र विद्रोषण साम्यायाः भद्राध्य
 वसायापेक्षणेपि सत्पुष्करेत्यादौ वा दृशाम्यभावेणापि उपमोपपत्तेर्न दपेक्षेत्यत आह। शब्देति। शब्दतो अर्थतो वे
 ति। शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा यत्किं वि संमतं साम्यं तत्प्रतिपादन इत्यर्थः॥ सर्वविधे सर्व प्रकारे। यथेति। आच्छा च वि
 दइति धात्वनुसा रच्च इपदमन्वर्थं॥ अन्वर्थः। न्वर्थना मतस्मात्। मतद्वयस्याप्युक्तत्वात्। विधुकरेति। सहस्रः
 तत्र भेमी वने न द मयं त्या उद्याने न हत। चेत्तो द्यो कुलीकृतः॥ कथं भूतेन। चंद्रकिरणा श्लेषादात्ते रंगीकृतैर्नि

अरवीकृतः

स्य

निष्पिदैः पूर्णैश्चंद्रकांतयटितैस्तस्मात् मालावलेः विपुलीकृतजलसेकप्रकाररूपगौरवेणेत्यर्थः॥ वाद्यव्यवस्थितेति। शब्दप्रयुक्तैत्यर्थः॥ तथाच समप्राधान्यमर्थभेदविषयमिति भेदः॥ प्रतिक्षिप्यते निवार्यते कोद्यते मनेति प्रतिक्षेपो विरोधः॥ मुक्ता इति। विदुषामंदिरेषु भवनेषु केलौ सुरतकीडायां विच्छिन्नसूत्रात्तरात् गलिताः समार्जनीभिरपसारिताः प्रातः कालेऽगणप्राते मंदं मंदं चलतां बालानां चरणलाक्षारसेन अरुणाः मुक्ताः दरादादिमबीजशक्तिधियः कीडाश्रकाः यत्कर्षति जाकर्षति तद्भोजनपतेस्त्यागस्य दानस्य लीलायितमित्यर्थः॥ तत्रैव बालाद्यिलाक्षा इत्यत्रैव। वध्यमाणेति। शक्तिधिय इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः॥ तयोस्तद्गुणकाव्यलिंगयोः। तन्मूलः संकरमूलः। ताभ्यां संकरभ्रांतिमभ्यां। तयोः संकरभ्रांतिमभ्यां। तस्य उदात्तस्य। हेतुमतः कार्यस्याभेदकथनं तस्या गलीलायितस्य कार्यमिति वक्तव्यं तदेव लीलायितमित्यभेदकथनं॥ तदीयेति। राजकीयेत्यर्थः। अतथ्योदीयेति। जैस्योदीयेत्यर्थः॥ तन्मूलकस्येति। वितरणे तथ्ये। कर्षपर्यवसायि हेतुलंकारमूलकस्येत्यर्थः। न नुराजसंपत्संमुखे व्यंजनागम्यत्वेनात्मकथनात्कथं न दूषणं नात्मकोदात्तलंकारेण सहेतुं वाचकानुप्रवेशकथनमित्याशंकाया माह। वाचकशब्दस्येति। त्रयाणामिति। एक उदात्तातिश

अ. २. २. ३. ४.

म्य
त्यु

योक्त्योः परो हेतुत्युक्त्योः अन्यो व्यंग्योदात्ताप्रस्तुतैरां तां कुर्यात्। न्यतरयो रित्येवं त्रयाणां परस्परमित्यर्थः॥ उदात्तातिशयहेतुलंकारांगतयाः पूर्वमुक्तत्वाद् उदात्तातिशयाक्तिसंकरस्यापि तदंगत्वमिति वांका निवस्यति॥ उदात्तादीत्यातिशयस्तु तत्र वांसापरिग्रहः॥ तत्रापि निरतिशये श्वर्यवितरणे कर्षपर्यवसायिनो हेतुलंकारस्येव तादृशविचार्यपरिष्कारद्वारा तद्वत्तस्य प्रस्तुतराजसंपदुत्कर्षप्रशंसा रूपाया अप्रस्तुतप्रशंसाया मंगलं न तद्वत्। नारूपायैक्तिसंकरस्याप्यपेक्ष्यतेति भावः॥ यथा योग्यमिति। तथाहि। उदात्ततद्गुणयोरंगंगिभावसंकरस्य भ्रांतिमददात्तयोरंगंगिभावसंकरस्योदात्तांगकहेतुलंकारादिसंदेहसंकरस्य चांगंगिभावेन संकर इति सूक्ष्ममिति भिन्नं प्रतीयं॥ स्वकीर्त्यनुवृत्तये ग्रंथनामस्वनामचोपनिबध्नं ग्रंथपूर्तिमनुवदति॥ अनुमिति॥ स्वग्रंथस्य ग्रामाणिकत्वं सूचयितुमाह॥ चंद्रालोकमिति॥ शारदागमनसंज्ञकश्चंद्रालोकमूलभूतो ग्रंथः शरत्कालागमनेन च चंद्रस्यालोक इति भावः॥ श्लेषः॥ तस्माच्च कुवलयानंदः॥ श्लेष इति शिवमास्ता॥ श्रीः॥ विद्वद्दमहामान्यरा

४ स्वचांगीभावेन संकरः। तथा भ्रांतिमददात्तयोरंगंगिभावसंग्रहस्य

१ ग्रंथोऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्य जानंदः २१

मंचेद्रात्मजन्मना॥वेदुषावैद्यनाथेन कृतालेकारचंद्रिका॥१॥ एनां कुवलयानंदप्रकाशानविशारदा॥ विहंकुर्वंतुवि
 द्वांसः काव्यतत्त्वावेदां वराः॥२॥ असौ कुवलयानंदश्चंद्रांको कोत्थितोऽस्मिन् पिसन्॥ प्रतिष्ठां लभते नैव विनालं
 कारचंद्रिकां॥३॥ इति श्रीमत्पुद्गलप्रमाणपारावारपारीणसद्गुरुभट्टात्मजवैद्यनाथकृतालेकारचंद्रिका
 ख्या कुवलयानंदटीका समाप्ता॥ श्रीविजयादुर्गापूजामस्तु॥ ब्रह्मनात्तमपि क्लीबं मनः सात्तं न
 पश्यति॥ किंचित्तं लोकजनकं वाक्कांतानैत्यकांतकं॥१॥ अबलेसलिले तपस्यतां मुखभा ले
 वोगमितो नपंकजेन। कथमादिमवर्णतां सजस्य द्विजराजेन हतोऽनिगदस्य॥२॥
 त्रिकोदा
 तातिश

शाल्यनुमितिजनकज्ञानविषया साध्यतावेदकावच्छिन्नेत्यादिव्याप्तिः। साध्यतावेदकनिष्ठसाध्य
 बधावच्छिन्नप्रकान्तानिष्ठयितसाध्यतावेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रकारतारगल्यनुमिति
 यतावेदकोपक्षितसाध्यसामानाधिकरण्येत्यादिव्याप्तिर्वैरति॥ तथाचोपलक्षितसाधका
 नैरभावविनशानाध्याप्तिरितिकनितं॥ ॥ ७२॥

उन्नसाध्यप्रका
दकेताघटकसं
ज्ञानविषयासाध्य
उ. निपूर्वयथोक्तव्याधेरभावविनज्ञानाद्याप्तिरितिककितं ॥ ११ ॥

शाव्यनुमितिजनकज्ञानविषयासाध्यतावेदेदकावच्छिन्नेत्यादिव्याप्तिः। साध्यतावेदेदकेनिष्ठसाध्य
बधावच्छिन्नप्रकानुतानिष्ठपितसाध्यतावेदेदकेसंबधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रकारताशाव्यनुमिति
पतावेदेदकोपलक्षितसाध्यसामानाधिकरण्येसादिव्याप्तिर्वैरति॥ तथाचोपलक्षितसाधका